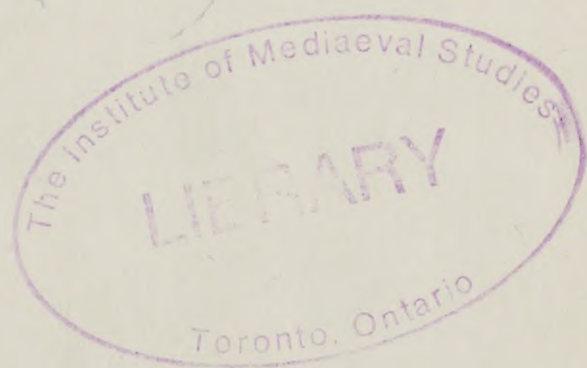

Slovenska zemlja IV. del.

Vojvodina Kranjska.

Zgodovinski opis.

(34 podob).

Spisal

Fr. Orožen,

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

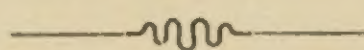

Ljubljana 1902.

Izdala „Matica Slovenska“.

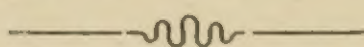
Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Slovenska zemlja.

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statistiškem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

IV. del.

Vojvodina Kranjska.

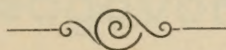

Ljubljana 1902.

Izdala „Matica Slovenska".

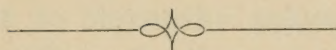
Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Vojvodina Kranjska.

Zgodovinski opis.

(34 podob).

Spisal

Fr. Orožen,

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

Ljubljana 1902.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Predgovor.

S tem podajem javnosti tudi II. del „Kranjskega“, to je zgodovinski opis središča slovenskih dežel. Po določeni zasnovi opisovanja „Slovenske zemlje“ se obravnava vsaka slovenska pokrajina posebej, in po tej zasnovi sem tudi spisal teritorialno zgodovino Kranjskega, četudi bi se po mojem mnenju lažje in preglednejše dala spisati skupna zgodovina slovenskega naroda, ker so slovenske pokrajine malone v vseh dobah imele isto usodo. Po sedanji zasnovi se morajo večkrat ponavljati odstavki, o katerih se je že v prejšnjih delih govorilo in katere bode treba zopet omenjati v zgodovini Štajerskega in Koroškega.

Za kranjsko zgodovino imamo mnogo virov, vendar jih je več treba uporabljati z neko previdnostjo, ker so zlasti starejši viri nejasni in se tudi večkrat ne ujemajo. Izmed rimskih in grških pisateljev imajo poročila, nanašajoča se na našo deželo: Strabo, Plinius, Eutropius, Pomponius, Herodianus, Justinus, Polybius, Dio Cassius, Livius, Appianus, Ptolomaeus, Zosimus, Tertullian, Florus i. dr. Mnogo virov je raztresenih po raznih časopisih in knjigah. Naš deželni muzej Rudolfinum hrani še več neporabljenih rokopisov, ki bodo gotovo važni viri za spisovanje obširnejše zgodovine slovenskega naroda.

V Ljubljani, meseca decembra 1902.

Prof. Fr. Orožen.

Slovstvo za I. del.

Vojaško-zemljepisni zavod: Specijalni zemljevid Kranjskega (1 : 75.000).
Joh. W. Freiherr von Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain.
Fr. Graf Hohenwart: Beiträge zur Naturgeschichte, Landwirtschaft und Topographie des Herzogthums Krain. (Laibach 1838).
Fr. Graf Hohenwart: Auszug aus meinen Alpenreisen-Tagebüchern über die krainischen Hochgebirge.
Hacquet: Oryctographia Carniolica oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain. (Laibach 1778).
Jožef Erben: Vojvodstvo Kranjsko v zemljepisnem, statist. in zgodov. spregledu. (Izdala in založila Matica Slov. 1866).
Josip Ciperle: Kranjska dežela. (V Ljubljani 1899).
Český odbor Slovinského alpského družstva: Julské Alpy.
Zeitschrift des D. u. Ö. Alpenvereins, Kugy: Die Julischen Alpen.
» » » » , *Hess:* Die Steiner Alpen.
Kocbek in Kos: Vodnik za Savinske planine.
Joh. Frischauf: Die Sannthaler Alpen.
Evg. Lah: Slovenske planine. (Letopis Slov. Matice).
Heinrich Costa: Reiseerinnerungen aus Krain.
Österreich-Ungarn in Wort und Bild: Krain.
I. Franke: Die Gewässer in Krain und ihre nutzbare Fauna. (Realschulprogramm 1892).
Wilhelm Putick: Die Ursachen der Überschwemmungen in den Kesselthälern von Innerkrain. (Wien 1888).
Wilhelm Putick: Die Katavatrons im Kesselthale von Planina. (Wien 1889).
Mayers Reisehandbücher: Die Ostalpen.
Seidl: Das Klima von Krain. (Mitth. des Musealver. f. Krain).
Alfons Paulin: Kranjsko rastlinstvo in živalstvo (v rokopisu).
Jahrbücher der Central-Anstalt für Meteorologie und Erdmagnetismus.
Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums 1900: Die Bergwerksbetriebe Österreichs.
Österr. Statistik: Die Ergebnisse der Viehzählung.
» » » » » Volkszählung.

Voss: Die Mineralien Krains. (Mitth. des Musealv. f. Krain).
Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr. (Wien 1901).
Letopis Slovenskih posojilnic. (Celje 1901).
Letno poročilo Gospodarske zveze. (V rokopisu).
Statistično poročilo obrtnijske in trg. zbornice v Ljubljani.
Statistische Monatschrift. (Wien Alfr. Hölder).
Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung. (Wien 1901, Hölder).
Statistik der Unterrichtsanstalten. (Wien).
Berufsstatistik. (Wien).
Fr. Orožen: Ustavoznanstvo. (Ljubljana 1899).
A. Svetek: Neposredni davki. (V rokopisu).
Catalogus cleri et beneficiorum dioecesis Labacensis 1900.

Mnogo tvarine za kranjsko domoznanstvo se nahaja tudi po srednješolskih programih, raznih časopisih in letopisih, od katerih omenjamo »Planinski Vestnik«, »Zvon«, »Dom in svet« in Matične letopise.

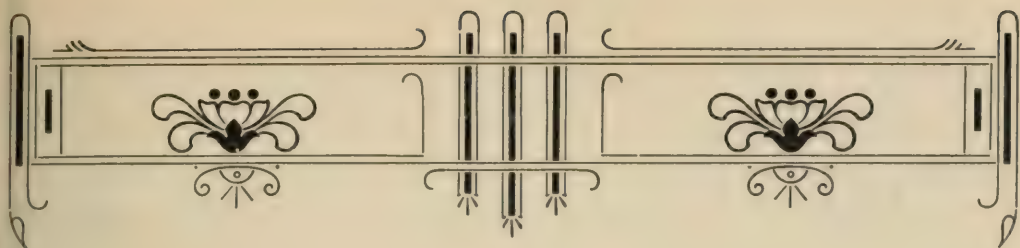
Slovstvo za II. del.

S. Rutar: Prazgodovinske in rimske izkopine po Slovenskem l. 1889, l. 1890. (Letopisa Slov. Matice 1890 in 1891).
Fr. Šubic: Iz davnih dnij. (Koledar družbe sv. Mohorja 1896).
Alfons Müllner: Emona. Archaeologische Studien aus Krain. 1879.
» » Argo. Zeitschrift für Landeskunde.
A. v. Premerstein u. S. Rutar: Römische Strassen u. Befestigungen in Krain. (Wien 1899, Staatsdruckerei).
Karl Deschmann: Führer durch das krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach.
J. W. Fr. v. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain.
Schönleben: Carniolia antiqua et nova. (Labaci 1681).
Thalnitscher v. Thalberg: Epitome chronologica. (Labaci 1714).
Anton Linhart: Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven. (Laibach 1788).
Valentin Vodnik: Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebietes von Triest und der Grafschaft Görz. (Laibach 1809).
Österreich-Ungarn in Wort und Bild: Krain.
August Dimitz: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. (II. Bände).
August Dimitz: Kurzgefasste Geschichte Krains mit bes. Rücksicht auf Culturleben. (Laibach 1886, Bamberg).
Dr. V. F. Klun: Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain.
» Diplomatarium Carniolicum. (Laibach 1855, lg. v. Kleinmayer).
Dr. Fr. Kos: Črtice o naši domovini pred prihodom Slovencev. (Letopis Slov. Mat. 1897).
Janez Trdina: Zgodovina slovenskega naroda. (Slov. Matica 1866).

Ignac Orožen: Celjska kronika. (V Celji 1854).
Josip Stare: Občna zgodovina za slovensko ljudstvo. (Družba sv. Mohorja).
Dr. Fr. Krones: Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. (Berlin 1876).
Dr. Fr. Mayer: Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf Culturgeschichte. (Wien 1874).
I. Vrhovec: Die wohllöbliche landesfürstliche Hauptstadt Laibach. (Laibach 1886).
Parapat: Turški boji v 15. in 16. stoletju s posebnim ozirom na Slovence. (Letopis Slov. Matice 1871).
Fr. Levec: Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien. (Realschulprogramm).
Wilh. Urbas: Das Napoleonische Illyrien.
Jos. Apih: Slovenci in 1848. leto. (Slov. Matica, 1888).
Fr. Orožen: Ustavoznanstvo. (V Ljubljani, 1899).
I. Flis: Stavbinski slogi zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina, z dodatkom o zidanji in popravljanji cerkva. (V Ljubljani, 1885).
Ed. R. v. Strahl: Die Kunstzustände Krains in den vorigen Jahrhunderten. (Graz, 1884).
Josip Čerin: Glasbena Matica. (V Ljubljani, 1897).
Denkmäler der Tonkunst, IV. Band. (Wien 1899).
Dr. Karol Glaser: Zgodovina slovenskega slovstva. (Slov. Matica).

Mnogo spisov, tičočih se deželne zgodovine, imajo: Hormayrs Archiv, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, (Steiermark, Kärnten), Illyrisches Blatt, Carniolia, Blätter aus Krain, Mittheilungen des Musealvereines für Krain, Izvestja kranjskega muzealnega društva, Letopisi Slovenske Matice, Zvon, Dom in svet, srednješolski programi in razni časopisi.

Stari vek.

Prazgodovinska doba.

O najstarejših časih in dogodljajih Kranjske dežele imamo le malo virov. Najstarejši viri so po raznih krajih naše dežele šele v zadnjih desetletjih izkopano orožje, orodje, posode in dragotine, katere je mnogo stoletij krila zemlja. To so spomeniki in ostanki iz pradavnih časov, ki nam pričajo o bivanju človeka v tej deželi in o njegovih šegah in navadah. Iz teh izkopin moremo sklepati na omiko tedanjega prebivalstva. Kranjsko se ponaša z mnogimi spomeniki iz onih časov, o katerih nam zgodovina še ničesar ne poroča. Iz te starodavne dobe, ki sega pač nad dva tisoč let pred našim časoslovjem nazaj, še nimamo nikakih pismenih poročil. Ta pred pisanimi viri ležeča dolga doba se imenuje prazgodovinska ali prehistorična doba.

V prazgodovinski dobi je bilo na Ljubljanskem barju ali močvirju veliko jezero, ki se je razprostiralo južnozahodno od sedanje Ljubljane med odrasleki Golovca, Krima, Ljubljanskega vrha, Polhograjskih Dolomitov, Šišenskega hriba in Ljubljanskega grada in je gotovo merilo nad dva štirijaška miriametra. To jezero so polnile kraške ponikalnice, a ker pri Ljubljani še ni bil pretrgan rob ob jezero meječih gora, se ni moglo jezero

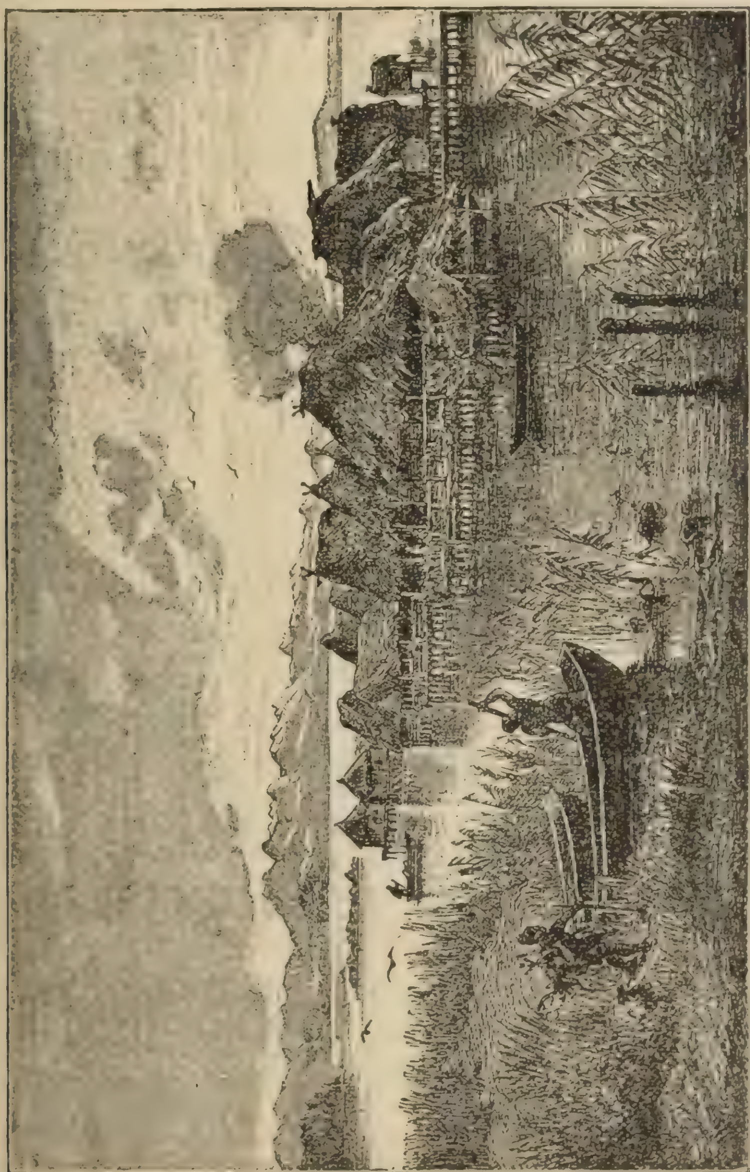
odtakati. V neznani dobi je pozneje voda predrla jezeru odtok, ovirajoči nizki gorski rob pri Ljubljani, in se odtakala v Savsko kotlino. Jezerska tla je potem pokrila debela šotna plast.

Ob tem jezeru so bile najstarejše doslej znane človeške naselbine na Kranjskem. Ker ljudje v tedanji dobi še niso imeli pripravnega orožja in orodja, katero so si narejali iz kamenja ali kosti, da bi se ubranili sovražnikom in divjim zverem, so si postavljali na visokih stebrih ali koleh, katere so zabili v jezersko dno, blizu obrežja ali pa tudi sredi voda na plitvih mestih uborne lesene bajte in se s preprostimi enodrevnimi čolni vozili na obrežje. Tako so nastale stavbe na koleh. V teh stavbah na koleh so bili tedanji prebivalci precej varni pred sovražniki in divjimi zvermi. Na Ljubljanskem barju odkrite stavbe so imele jako na gostem zabite kole; ljudstvo imenuje zato tam izkopane starine „mostišča", prebivalci tedanje dobe se pa imenujejo po teh mostiščih mostiščarji.

Stavbe na koleh so najprvo odkrili sredi prejšnjega stoletja v Švicarskih jezerih, potem na Irskem in v severni Italiji. Stavbe na koleh so pa tudi našli ob jezerih avstrijskih planinskih dežel in na Ogrskem. Na Kranjskem so našli l. 1854. pri gradnji velikega borovniškega viadukta v Mazijevi opekarnici kameneno kladivo iz serpentina kot prvi znak prazgodovinskih prebivalcev ob nekdanjem jezeru. Dve leti pozneje so našli pri kopanju jarka blizu Zablate pri Notranji Gorici v šotni plasti iz hrasta izdolben enodreven čoln in v bližini tri sekire iz jelenovega roga. Tudi šotarji so pri kopanju jarkov na barju večkrat zasledili čolne, lončene posode i. dr., kar priča o nekdanjih tamošnjih naselbinah.

Leta 1875. je zasledil stavbe na koleh Martin Peruzz blizu južnega konca Ljubljanskega barja ob okrajni cesti na grad Zonek blizu Studenca. Ko so kopali cestni jarek, našli so prve kole, kateri so stali z vrhnimi konci poldrugi meter pod cestnim robom in so bili zabiti v ilovnato močvirsko dno. Odkrili so nad 3500 kolov, kateri so bili že popolnoma strohnel in prepereli. Koli so bili hrastovi, brestovi, jesenovi, trepetlikovi topolovi in jelševi in jako na gostem zabiti. Tu odkrite stavbe so obsegale več skupin človeških naselbin. Muzealni preparato Fr. Schulz je potem nadaljeval izkopanja. Kranjski deželni muze

Rudolfinum v Ljubljani ima jako bogate zbirke in redke najdbe iz prazgodovinske dobe, in sicer iz mostiške in keltske dobe, in tudi jako številne predmete iz rimske dobe. Nepričakovane mostiške najdbe na Ljubljanskem barju in od leta 1878. se

Mostiščarska naselbina na Ljubljanskem barju.

vršeče odkritje predrimskih in rimskih grobov so tudi pospešile zgradbo novega muzealnega poslopja, ker so bili tedanji muzejski prostori že mnogo pretesni.

Med koli so odkrili veliko množino različnih odpadkov in ostankov orodja in jedil, iz katerih sklepamo, da je ta mostiška

naselbina več stoletij in morebiti tudi nad tisoč let trajala. Med ostanki nahajamo raznovrstne reči in sicer poleg izdelkov človeške roke kamenje, iz drugih krajev sem spravljeno, les in oglje, živalske kosti in mnogo različnih rastlinskih plodov. Najdeno orožje pripada različnim dobam in sega nazaj do mlajše kamenene dobe, katere značilni znak je likano kameneno orodje; kovinskega orodja še niso poznali. Tej dobi sledi bakrena doba in za njo bronasta doba. Najčešče pa je orodje in orožje izdelano iz živalskih kosti in pripada vsem tem kulturnim dobam.

Mostiščarji so se največ pečali z ribarstvom, lovom in živinorejo. Pri ribarstvu so uporabljali mreže, izdelane z močnimi iglami iz jelenovega roga, ki so bile obtežene z mnogimi lončenimi uteži; roparske ribe, kakor n. pr. ščuko in sulca, so pa lovili s trnki, katere so delali iz jelenovega roga in so imeli obliko ribic. Ljubljansko jezero je bilo jako bogato raznih rib, kakor n. pr. somov, ščuk, sulcev, krapov in drugih. Našlo se je jako mnogo ribjih kosti, ki to svedočijo.

Tudi lov je donašal mostiščarjem obilo dobička. Našli so jako mnogo kosti jelena, srne, kozoroga, losa in šotnega prašiča, velikansko ohrodje pravola in tura in tudi bobrove kosti. Našli so tudi pasti za bobrovo lov. Naštete živali so povečem popolnoma izmrle, nekaterih pa ni več v naših deželah in žive daleč od nas. Tudi drugod na Kranjskem še dobimo sledove nekdanjih prazgodovinskih orjaških živali. Pri Starem trgu blizu Loža je sloveča Križna jama, v kateri so še dobro ohranjeni okostnjaki medveda brlogarja. Tudi v neki votlini na Mokrici v Kamniških planinah so zasledili več kosti in tudi popolnih okostnjakov tega velikana. Ptičjih ostankov pa se je malo našlo na Ljubljanskem barju.

Veliko število najdenih živalskih kosti svedoči, da so se prazgodovinski prebivalci tudi pečali z živinorejo, zlasti z ovčarstvom, a imeli so tudi koze, šotno kravo in šotnega prašiča. Zasledili so ostanke dvojnih pasjih pasem. Za kameneno dobo je značilen mali pes šakalove pasme; iz poznejše dobe pa je večji pes, potomec indiškega volka. O konju pa doslej ni sledu.

S poljedelstvom se pa niso pečali mostiščarji, vsaj doslej še nimamo najdeb, ki bi pričale za poljedelstvo. Zasledili so mnogo lešnikov, drenulj, medvedovih hrušek in malin, ki so bile mostiščarjem priljubljena jed. Mnogo je bilo povodnega oreha ali raška, katerega sedaj ni več na Kranjskem. Rašek ima mnogo moke v sebi in je surov in kuhan užiten ter je nadomestoval tedanjim prebivalcem neznano žito. Oblačili so se mostiščarji v živalske kože.

V prvi dobi so orodje in orožje izdelovali iz kamena in živalskih kosti. Kamenenega orodja in orožja se je malo našlo in sicer le nekaj sekir, kladiv, dlet, nožev, sulic in žag. Male nože in sekirice so izdelovali iz nefrita in zelenjaka, torej iz tujega kamena, katerega ni blizu najti, bruse iz peščenca, sulice pa iz kresilnika. Zraven kamenenega orodja so tudi zasledili bruse, oslice in kamene za mlenje. Največ orodja je iz jelenove kosti in sicer razne sekire, kladiva, bodala, igle in šivanke. Iz zoba divjega prašiča so bili tudi noži narejeni. Tudi so precej spretno delali rožene gumbe, razna motovila, obešala za obleko in druge potrebščine. Ženskam so služili kot lišp prevrtani zobje medvedovi, merjaščevi in zajčevi.

Napredek kaže podelovanje kovin in sicer iz čistega bakra in iz brona, to je zlitina bakra in kositra. Najmanj so zasledili bronastih izdelkov. Ostanki glinastih modlov svedočijo, da so mostiščarji doma lili navadno orodje, kakor na primer kladiva in sekire; ličnejše predmete so pa kupovali od potujočih trgovcev iz Italije in sicer najbrže od Etruščanov, a tudi od potujočih Feničanov.

Jako razvito je bilo lončarstvo. Lončeno blago so izdelovali s prosto roko, a prav lično, in so mu brez lončarskih krogov in stružnic dali lepo okroglo obliko. Našlo se je mnogo lepo izdelanih tankih skledic in loncev, ki imajo drugo obliko nego sedaj navadni. Nekateri imajo pripravne ročke, drugi so pa imeli ob robu luknjice za vrvice, s katerimi so obešali posodo. Na mnogih posodah se nahajajo lepi okraski, ki so z iglo vrezani. Izdelovali so lončene lijake in žlice, s katerimi so lili bronaste predmete, a tudi raznovrstne igrače so zgotavljali.

Izdelovali so tudi leseno orodje, katerega se je tudi nekaj zasledilo. Našla se je lesena skleda, žlica iz tisinega

lesa, neka past, otročji čolniček i. dr. Odkril se je tudi precej velik čoln, ki je bil izdelan iz enega debla, a je na zraku razpadel v jako mnogo kosov.

O končni usodi stavb na koleh nimamo poročil, pač pa sklepamo iz dejstva, ker se ni našlo nobeno pogorišče, da so mostiščarji zapustili svoja selišča v dobi, ko je jezero predrlo gorski rob pri Ljubljani in se je potem odtekalo, upadlo in se zmerom bolj zablatilo. Na mestu nekdanjega jezera je nastalo močvirje, in stavbe na koleh so bile malone po kopnem pristopne. Ribarstvo je skoraj popolnoma nehalo, in to je bržkone napotilo mostiščarje, da so se začeli izseljevati. Nekdanje jezero se je vedno bolj zablatilo, in ko je voda popolnoma izginila, so začeli rasti mahovi. Mostišča so prišla vedno niže pod površje, in delala se je šota po nekdanjem jezeru. Mogoče je tudi, da so mostiščarji zapustili svoja selišča šele ob prvem prodiranju Rimljanov, ki so zgradili prvo cesto črez nekdanje jezero.

Neko zgodovinsko jedro o kranjski pradobi nahajamo v grški pravljici o Argonavtih, katere je vodil Jazon, sin tesalskega kralja, v solnčno Kolhido ob vzhodni obali Črnega morja, da se tam polaste zlatega runa. Nazaj so se vozili po Istru (Dunavu), Savi in Ljubljanici, ob kateri je baje Jazon ustanovil mesto Emono (sedanjo Ljubljano), do sedanje Vrhnike. Odtod so nesli ladjo Argo do morja in zopet brodili po Jadranskem in Jonskem morju domov. Iz te pravljice sklepamo, da so bile že v davnih časih kupčijske zveze med skrajnim evropskim vzhodom in zahodom in da je pri tem bilo Kranjsko važna postojanka vsled svoje ugodne zemljepisne lege in plovnih rek.

V hallstattski dobi so začeli na Kranjskem izdelovati železo. Ta doba se imenuje po gorenjeavstrijskem Hallstattu, kjer so odkrili nad 1000 prazgodovinskih grobov in našli nad 6000 izkopinskih reči. V tej dobi so železne sulice, sekire in noži izpodrinili bronasto orožje; bronaste so pa še dragotine in posode, katere so prav lepo izdelane. Poleg teh bronastih izdelkov se pa najdejo tudi železne imitacije, ki so pa močno zarjavele. V kranjskem deželnem muzeju je jako bogata zbirka kovinskih reči iz te dobe.

Kranjsko je bilo že v tej dobi po rodovitih krajih dobro naseljeno. Od keltskih rodov so stanovali na Kranjskem Karni

Prazgodovinske posode, orodje, orožje in maliki, izkopani na Ljubljanskem barju.

in Tavriščani. Zadnji so prišli iz sosednjih planinskih dežel ter se razširili po Kranjskem do italijanske meje. Glavno skladišče

za brodarstvo po Ljubljanici in Savi je bil baje tavriščanski Nauportus pri Vrhniki. Že tedaj so kopali železno rudo na Kranjskem, in sledove za izdelovanje železnine nahajamo na Ajdovskem gradcu nad Bitnem, v Lepencah in na Rudnem polju v Bohinju, severno od Bleda ob vznožju planine Belščice, in blizu Črnomlja. V Ajdovski jami na Škofskem hribu pri Moravčah in v Pečarjevem grabnu pri Mokronogu so pa bržkone že tedaj izkopavali svinčenec.

Po hribovitem svetu stanujoči prebivalci so se najrajši naselili na gorah in gričih po takozvanih gradiščih, katera so utrjevali z nasipi, jarki in ozidjem proti sovražnim napadom. V gradiščih so tudi opravljali bogoslužje. Omenjenih gradišč je bilo mnogo na Kranjskem. Taka gradišča so bila pri Vipavi in na Pivški planoti, pri Šmihelu blizu Hrenovic, pri Slavinah in Slavini, v Reškem gričevju, pri Zemonu blizu Ilirske Bistrice, na Tržišču pri Cerkniškem jezeru, na Križni gori in na Gradčku ob južnovzhodnem koncu Loške doline. Nadalje so bila gradišča ob robu Bloške planote, na Sloki gori nad Škocijanom, v Gradišču nad Robom, na Ilovi gori, Veliki Koren pri Valični vasi, nad Koriti in na Adamovem vrhu pri Dvoru. Gradišče Mladovina pri Cesti nad Krškim spada med najstarejša na Kranjskem in sega od dobe mostišč do konca rimske dobe. Še v nobenem drugem kranjskem gradišču se niso našli predmeti iz tako stare dobe in sicer tolkači iz jelenovega roga in sveže okrašene lončene črepinje, ki so enake onim iz Ljubljanskega barja. Zasledili so tudi meč iz dobe mostišč, bronaste ostroge, ostanke rimskih kopeli in druge predmete. Veliko gradišče je tudi bilo na 220 *m* visokem griču nad Podzemljem. Gradišča so se tudi nahajala na Šmarjetni gori nad Kranjem, nad Št. Vidom pri Ljubljani, na raznih višinah nad Savsko dolino in tudi drugod po Kranjskem. Med ozidjem je črna prst večkrat nekaj metrov globoko zmešana z ogljem, črepinjami, živalskimi kostmi in drugimi odpadki, nad kadunjami („martele“) pa so stale lesene bajte gradiščanskih prebivalcev.

V bližini gradišč so takozvane gomile, kjer so branitelji gradišč pokopani. Take gomile se nahajajo posamez, ali pa v manjših in večjih skupinah in so razne velikosti. Ko so prišli Rimljani na Kranjsko, so občudovali velikanske gomile pri

velikem gradišču Novem svetu pri Viru blizu Zatičine in imenovali svojo bližnjo postajo „ad acervos“ ali „Acervone“ (pri gričih). Narodna pripovedka pravi, da je tam nekdaj stalo veliko mesto. Na mestu cerkve, „na gradišču“, je bil baje velik grad, katerega je z mestom vred razdejal knez Artulja. Vsa okolica je zelo zanimiva po svojih imenih, pripovedkah in izkopinah. Mnogo gomil je na Rovišču pri Studencu v Krškem okraju, pri Dobravi severnovzhodno od Žužemberka, na Adamovem vrhu pri Dvoru in na Grmu pri Podzemlju. V mnogih gomilah so le posamezne osebe pokopane, v nekaterih večjih so pa bili rodbinski grobovi. Na Vinjem Vrhu pri Škocijanu so našli glavarja s konjem pokopanega, na Adamovem vrhu sta bila tikoma groba dveh vojakov, od katerih je bil eden sežgan, in pri Podzemlju je bilo v dveh velikih gomilah več stotin mrličev pokopanih, od nekaterih pa je bil pepel v žarah.

Največ predmetov iz hallstattske dobe se je našlo na Tržišču pri Cerknici, na Magdalenski gori pri Šmarijah, v gomilah pri Št. Marjeti, Slepšku in Ostrožniku v Mokronoškem okraju. Zlasti pa slovi velikansko grobišče pri Vačah, severno od Litije. Po narodni pripovedki je baje na mestu grobišča nekdaj bilo veliko mesto. Nad vasjo Klenikom se nahajajoče grobišče je največje na Kranjskem. Izkopali so nad 1000 grobov, in v deželnem muzeju je cela vrsta velikanskih žar, v katerih so ležale skledice in posode. Največ izkopin iz te dobe imajo deželni muzej, dunajski dvorni muzej in knez Ernest Windischgrätz. Zasledili so mnogo bronastih predmetov, ki nalikujejo ponajveč onim v Hallstattu najdenim, a tudi železne sulice, kopja, bodala, dleta, nožičke in druge predmete; manjka pa za to dobo značilnih kratkih mečev, katerih so na Kranjskem le enega zasledili v neki gomili na Grmu. Našlo se je več bronastih čelad, ki so v drugih deželah jako redke.

Pravi kras našega muzeja pa je v grobišču pri Vačah najdena jako umetno izdelana dragocena „situla“, to je posoda iz srebrne pločevine, na kateri so upodobljeni ljudje in živali, pravi umotvor stare etruščanske kovinske tehnike. Knez E. Windischgrätz hrani lepo zaponko za pas, na kateri se borita dva jezdeca in nekaj drugih oseb. Raznovrstne oblike imajo igle (fibule), od katerih je znana sloka

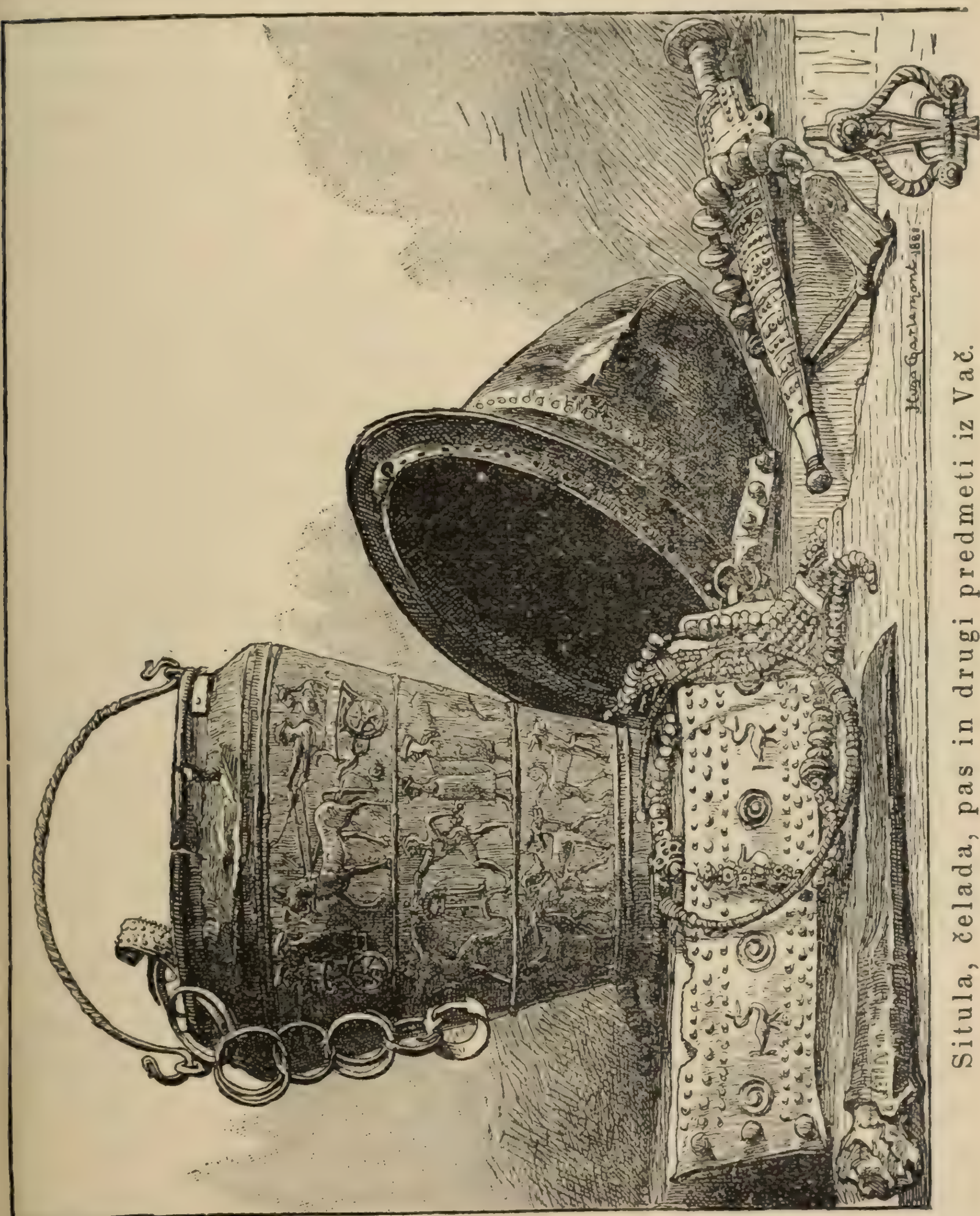
igla, ki se je doslej le na Kranjskem našla in se zato nazivlje „vaška ali kranjska fibula“. Pasi iz brona ali železne ploščevine so ali gladki ali pa imajo okraske. V grobovih bogatinov so tudi našli zapestnice in druge dragotine. Lasnice in prstani so precej enolični, a razne oblike imajo uhani. Ženske so imele kot ovratno lepotičje bisere iz jantarja in iz enobojnega ali mnogobojnega stekla. Z jantarjem so najbrže tržili po naših krajih Veneti, s steklom pa Feničani. Zlata se je malo našlo. Moški so nosili bronaste ovratnike. Ženske so imele lepe bronaste iglenice, lončena vretena in uteže za statve. Poleg že naštetih predmetov se je še našlo več drugih bronastih posod in orodja. Kakor pri stavbah na koléh nahajamo tudi v tej dobi lončene otroške igrače. Hallstattska doba se končuje s petim stoletjem pred Kristom.

Latenska doba je bila neposredno pred rimsko dobo, in ž njo se končuje kranjska prazgodovinska doba. Ta doba se imenuje po plitvini La Tène v Neuchâtelskem (Nöšatél) jezeru v Švici, kjer so izkopali mnogo za to dobo značilnih predmetov. V tej dobi je dobilo železo popolno veljavo za narodovo življenje.

Izdelovanje železa je v primeri s prejšnjo dobo bolj dovršeno. Značilni za to dobo so železni meči z dolgimi, ravnimi ostrinami in dolgim ročajem. Po rimskih pisateljih opisani upogljivi, dolgi galski meči, katere so Galci (Kelti) nosili na verigah, so popolnoma slični kranjskim mečem iz te dobe. Bolje izdelane so tudi sulice in bolj dovršene sekire. Od dragotin je značilna latenska fibula, drugo obliko imajo tudi zapestnice, in pasi so sestavljeni iz verižic in obročkov. Očividna je sličnost na Kranjskem najdenih predmetov iz te dobe s predmeti, katere so zasledili po nekdanjih bivališčih Galcev v zahodni Švici, v Franciji in Italiji. Na Kranjskem najdeni predmeti svedočijo, da so Galci iz severne Italije skozi Kranjsko potovali v Panonijo in Macedonijo in bržkone dalje časa na Kranjskem bivali.

Najvažnejša grobišča iz te dobe so nad Slepškom pri Mokronogu, v Žužemberškem okraju pri Valični vasi, na Ostrožniku pri Mokronogu in na Grmu pri Metliki. Na Slepšku so ležale za cerkvico sv. Križa v cilindričnih, v dolomitno skalo vsekanih luknjah na tleh sežgane človeške kosti, zasute z drobnim

peskom, v katerem so bili povečem pokvarjeni železni in bronasti predmeti. Nekaj latenskih predmetov so tudi zasledili na Planini v Vipavski dolini, v Šmihelu pri Postojini, na Ulaki pri Starem trgu v Loški dolini in na Grmu pri Podzemlju.

Situla, čelada, pas in drugi predmeti iz Vač.

Iz te dobe je na Kranjskem prvi galski srebrni denar, ki je posnet po tetradrahmah macedonskega kralja Filipa II. Na sprednji strani se nahaja gostolasna človeška glava in

biserni šapelj, na zadnji strani pa konj ali jezdec. Včasih je na denarju tudi ime „Adnamat.“ Taki denarji so se našli v Šmihelu, pri Vrhniki in v Zatiškem okraju. Lončene posode z ročaji so bolj preprosto s prosto roko izdelane.

Prazgodovinske in rimske izkopine svedočijo, da je v prazgodovinski in rimski dobi po naših deželah vedno eno in isto prvotno prebivalstvo bivalo, ki je vse kulturne prememembe preživelo, pa se vendar ni maknilo od svojih stanovališč in grobišč. To ljudstvo je bilo sicer večkrat podjarmljeno, in naselili so se zmagovalni narodje po naših deželah, ali temeljna množica ljudstva je ostala vedno tista. To prvotno ljudstvo je sicer menjavalo običaje, stanovanje in orožje, ali v verskih in narodnih nazorih se je le malo izpreminjalo. Razkopavanja tudi dokazujejo, da je bilo Kranjsko že več kakor tisoč let pred Kr. tako gosto naseljeno kot dandanašnji. Selišča so bila sicer redkejša, obsežnejša nego naše sedanje vasi. Celo v krajih, ki so sedaj precej oddaljeni od glavnih občil, našli so se spominki prazgodovinskega prebivalstva.

Prvotni prebivalci kranjski so bili po poročilu grškega zgodopisca Herodota Ilirci, h katerim prištevamo Istrane, Liburnijane in Japode, ki so prebivali po Notranjskem in večjem delu Dolenjskega. Ilirci so se najprej pečali z lovom, pozneje pa na višji stopinji omike so se poprijeli poljedelstva in tudi rudarstva. Izmed ilirskih mest se omenja leseno in z zidovjem obdano mesto Metullum blizu vasi „Metlje“ pri Ložu in Terpo (zahodno od Loža) blizu vasi Trpča v deželi Japodov, ki so bivali med kranjskim Snežnikom in reko Zermanjo.

Okoli leta 388. pred Kr. so pa Galci ali Kelti zapustili preobljudeno Galijo ter se prerili med ilirske narode. Od galskih narodov nahajamo na Kranjskem Tavriščane, ki so ustanovili Emono in Navport; ob morski obali, ob Tulmentu in Soči do savskih izvirov Karne, ki so ustanovili Tergeste (Trst); ob Savi in Krki s središčem Neviodunom (pri Krškem) pa Latobike. Kelti so ustanovili noriško kraljevino v Vzhodnih Alpah ter se tu pečali s poljedelstvom in rudarstvom, kar nam potrjujejo razne najdbe in zapuščeni rudniki. Kelti so tudi tržili s severnimi in južnimi deželami in so jim prodajali

sužnike, živino, kože, smolo, borovino, med, vosek in železo; v zameno so pa dobili vino, lepotino in druge predmete. S severa so prevažali jantar skozi Kranjsko v Italijo in Grško. Dobre ceste po planinskih deželah in na Krasu so pospeševale promet; tako n. pr. je držalo dvoje dobrih cest črez sedanjo Cerknico in Hrušico do keltskega pristanišča Navporta na mestu sedanje Vrhnike. Če tudi nimamo keltskih pismenih spomenikov iz te dobe, nas vendar še spominjajo keltskega izvora nekatera imena gora in voda, kakor n. pr. Alpe in Sava.

Rimska doba.

S prihodom Rimljanov v našo deželo se začenja šele zgodovinska doba za Kranjsko. Karne je leta 173. pred Kr. ob Timavu premagal rimski poveljnik Apij Pulcher (Appius Pulcher), ki je tudi porazil istrskega kralja Epulona (Aepulo) in potem zahteval talce od vseh sosednjih narodov. Karni, Istrani in Japodi so bili potem nekoliko časa prijatelji in zavezniki Rimljanov. Pozneje so jih pa zatirali rimski oblastniki, zlasti pa K. Kasij (C. Cassius). Zatorej pošljejo poslance v Rim, da se pritožijo zaradi tega krivičnega ravnanja. Rimski senat bogato obdari poslance in pošlje legate, da odpomorejo pritožbam. Ker se pa krivice ponavljajo, se zopet uprejo. Rimljani so se jih le težko branili, ker so se tačas na jugu bojevali, da podjarmijo Macedonijo in Dalmacijo. Šele leta 128. pred Kr. je rimski konzul Emilij Skaver (Aemilius Scaurus) pribojeval Rimljanom južno od Alp ležečo deželo, in tako je prišla Vipavska dolina in sosednja kraška pokrajina pod rimsko oblast.

Leta 58. je dobil Julij Cezar namestuištvo v tostranski ali cisalpinski Galiji in ž njo tudi upravo Kranjskega. Cezar je prišel l. 57. pred Kr. v naše kraje, in po njem se imenuje del Južnih Apneniških Alp „Julijske Alpe“. Navali Japodov proti rimskima mestoma Tergestu (Trst) in Akvileji (Oglej) in hrepenenje, „da spoznava te kraje in narode“, privedlo ga je k nam. Nameraval je prodirati skozi Kranjsko proti Dunavu, a njegove vojne v Galiji in zoper germanske razrode, domača vojna in nje posledice in končno prezgodnja silovita smrt so preprečile te namene.

Po Cezarjevi smrti (l. 44. pred Kr.) so se vzdignili po Alpah bivajoči narodje zoper rimsko oblast, a njegov posinjence Oktavian je sam vodil rimske legije zoper uporne Japode in Latobike in se polastil utrjenih gradišč ob gorenji Pivki. Prodiral je potem v Loško dolino po cesti, ki je držala skozi gozdove ob Kranjskem Snežniku (mons Albius), in je dolgo oblegal japodsko mesto Metullum na griču Ulaki pri Starem trgu. To mesto je branilo proti Rimljanom 3000 junakov, ki so dolgo odbijali vse rimske navale. Oktavian je bil pri obleganju dvakrat ranjen, a končno so hrabri branitelji podlegli rimski premoči. Japodi so mesto zažgali in umrli s svojci v gorečem mestu. Mesto Terpo so Rimljani že prej podjarmili. Oktavian je na to podjarmil ob Krki bivajoče Latobike in se končno polastil ob ustju Kolpe ležečega mesta Segeste, kjer se je potem ustanovilo rimsko mesto Siscia. S tem je bila končana vojna. Rimska pesnika Vergilij in Horacij slavita Oktaviana, ker se je polastil noriških gradišč in vrhov.

Leta 33. pred Kr. je bila vsa Ilirija v rimski oblasti, a podjarmljeni prebivalci so še dvakrat, in sicer l. 15. pred Kr. in 6—9. po Kr., skušali otresti rimski jarem. Leta 6. po Kr. so se uprli Panonci in Dalmati, katere sta vodila Bato in Pines. Prebivalci sedanje Kranjske so se pridružili upornikom, katerih je 80.000 mož prodiralo v Italijo. Cesar Oktavian Avgust je poslal zoper upornike svoja pastorka Tiberija in Druza. Bato se je vdal, Pines pa je bil ujet. Rimljani so z grozovito silo zatrli upor in razširili rimsko oblast do Dunava, ki je postal mejni veletok rimskega cesarstva v letu Avgustove smrti (14. po Kr.). Po panonski vojni je Klavdij Druz premagal Noričane, Karne in Tavriščane, ki so večkrat napadali Akvilejo.

Od tedaj je vladal mir po naših deželah približno 200 let. Rimljani so ta čas uporabili za uredbo novopridobljenih dežel in najprvo ustanovili več vojaških naselbin, in tem so šele sledile meščanske naselbine. Najvažnejša naselbina je bila Emona na mestu sedanje Ljubljane in sicer ob križišču cest, ki so od Dunava in iz Jutrovih dežel držale v Italijo. Vsled te lege je imela Emona velik strategičen pomen. Že v času panonsko-dalmatinske vojne (6—9 po Kr.) je bila utrjena Emona, v kateri so Rimljani talnike podjarmljenih narodov zapirali. Še bolj so

utrdili Emono l. 14. po Kr., ko se je ustanovila „colonia Julia Emona“. Ustanovitev meščanske naselbine je že bila določena za cesarja Avgusta, a dovršena za cesarja Tiberija med l. 14. in 18. po Kr. Ob Avgustovi smrti so imele tri panonske legije svoje poletno taborišče ne daleč od Navporta, in večji oddelki teh vojakov so se uporabljali pri zgradbah v Emoni in zunaj mesta.

„Na mirju“ so ostanki razvaljenega zida rimskega tabora, ki je bil približno 420 *m* širok in 510 *m* dolg in je zavzemal 2142 *ha*. Civilno mesto se je razprostiralo ob obeh bregovih Ljubljanice in se je naslanjalo na utrjeni Grad. Druga utrdba je bila Podturnom. Našli so se ostanki vodovoda, mozaična tla, razvaljeno zidovje s slikanimi stropi, kopeli, poškodovani kipi i. dr. K mestnemu okrožju je tudi spadalo Ljubljansko barje do Vrhnike in Iga in okolica do izliva Ljubljanice v Savo.

Od Emone je držala cesta v južnozahodni smeri, približno ob sedanji Tržaški cesti v Navport pri Vrhniki, ki je bil tudi za Rimljanov važna postojanka za promet z Italijo. Staro gradišče za Navport na Hribu pri Vrhniki je bilo jako važno in je varovalo prehod v Tergeste in Akvilejo. Od tega gradišča pelje rimska cesta južno proti preseki med Ljubljanskim in Cesarskim vrhom in se vzpenja skozi Raskovec. Tu je presekal cesto deloma še nekoliko ohranjeni, 10 *km* dolgi rimski zid, pri narodu „Ajdovski zid“ imenovan, ki začenja nad Vrdom in drži črez železnico in staro državno cesto proti Zaplani in je imel pročelje proti Navportu ter bil na več mestih zavarovan z utrjenimi stolpi.

Južnozahodno od Navporta je držala cesta skozi Longaticum (Logatec) in ad Pyrum in Alpe Julia (Hrušica) v Akvilejo. Na progi Emona-Celeia so bile na Kranjskem glavne postaje: Savio fluvio (Črnuče), ad Quarto decimum (pri Mengišu), ad Publicanos (Lukovica) in Atrans (Trojane).

Velike važnosti je tudi bila cesta iz Emone v Siscijo (Sisek). Ta cesta je držala skozi „porta principalis dextra“ črez Ljubljanico in sedanji Gruberjev prekop, ob Golovcu mimo Rudnika, Lanišča, Šmarij, Male Stare vasi, Spodnjega Brezovega, blizu Višnje gore v rimsko postojanko Acervone, ki je bila zahodno od Stranske vasi. Odtod je peljala rimska cesta ob

levi strani sedanje Dolenjske železnice do Trebnjega, kjer je bila utrjena postaja Praetorium Latobicorum z vojaško posadko. Mnogotere starinske izkopine pa svedočijo, da je tam tudi bila neutrjena nevojaška naselbina. Od Trebnjega je držala cesta črez Poljane in Št. Jur, pod Hmeljnikom in blizu Gorenjega Kamenja črez Kapiteljski marof pri Novem mestu in potem proti severovzhodu v Crucium pri Jelšah zahodno od Št. Petra.

Nadalje je šla cesta v severnovzhodni smeri črez Grič, Gorenje Kronovo, Belo cerkev, Drago, črez potoke Mlako, Raduljo in Račno, skozi Krakovščino in Veliko vas v Drnovo (južno od Krškega), kjer je bil rimski Neviodunum. To mesto je bilo važno križišče ceste iz Emone v Siscijo s stranskima cestama, od katerih je ena držala v Krško dolino, druga pa v Celje (Celeia). Od Drnovega je držala rimska cesta, ob kateri se je našlo mnogo grobov, črez Brege, Vihre, Skopice, Krško vas do Krke. Ob stočju Krke in Save je najbrže bil rimski Municipium Latobicorum. Cesta je peljala dalje mimo Čateža, Dolenje Ribnice in Obrežja do Bregane ob hrvaški meji in naprej na Hrvaško. Pri Prilipu pa je bila bržkone postaja Romula.

Razen naštetih glavnih rimskih cest so bile na Kranjskem še stranske ceste, katere so uporabljali do 19. stoletja. Važnejše so bile: Longaticum (Logatec) — Planina — Postojina — Unec — Planina nad Vipavo — Castra (Ajdovščina); Emona — Golo — Selo — Metlje — Stari trg pri Ložu — gradišča v Pivški dolini — Tergeste (Trst); Ad malum — gradišča pri Knežaku in Zagorju — Parje; Nauportus — Laze — Rakitna — Lugeon (Cerkniško jezero); Lugeon — Prezid — Colapis (Kolpa).

Pri Zagorju in Savi so še ob desnem savskem bregu sledovi nekdanje vlačilne steze, po kateri so do otvoritve Južne železnice vlačili ladje po Savi proti Zalogu. Da so to vlačilno stezo uporabljali tudi že Rimljani, pričajo severnozahodno od Krškega pri Pijavškem najdeni miljniki, na katerih so z imeni navedeni cesarji: Maximius (238 po Kr.), Trebonianus Gallus (252), Constantius Chlorus in Maximinus Daza (306). Pri Radečah je bil most črez Savo.

Usoda naše dežele je bila pod rimsko oblastjo odvisna od usode rimske države, in ko je začela ta propadati, so prišle tudi za Kranjsko velike nadloge. Pred Emono so se uprle l. 14. po Kr. rimski oblasti VIII., IX. in XV. legija, skupaj približno 18.000 mož. Vzrok temu uporu ob začetku vlade cesarja Tiberija je bila premajhna mezda in strogo in naporno življenje rimskih vojakov, ki so morali gore pogozdovati, močvirja osuševati, mostove in ceste pri Navportu delati. Druz je prišel z oddelkom pretoriancev, da bi ukrotil upornike, a se jih je komaj rešil. Tu je preplašil upornike nepričakovan lunin mrk, a tudi zgodnja huda zima in druge vremenske nezgode so vplivale na uporne legije, da so se zopet vdale. Rimljani so že leta 20. premestili IX. legijo v Afriko, VIII. pa l. 47. v Mezijo. V naši deželi je torej le še ostala XV. legija, Apollinaris imenovana.

Za vlade cesarja Nerona je zapustila Emono XV. rimska legija in odšla v Jutrovo deželo. Po Neronovi smrti so bili od vojakov oklicani kot cesarji Galba v Hispaniji, Oton (Otho) v Rimu in Vitelij v Germaniji. Rimske legije, nastanjene po naših deželah, so se izrekle za Otona in po njegovi smrti za Flavija Vespazijana, pod katerim je vladal mir po Kranjskem. Iz partske vojne se vračajoča zmagonosna rimska vojska je l. 168. zatrosila kugo po Iliriji. Istodobno so Markomani in Kvadi črez Dunav pridrli do italijanskih mej in oblegali Akvilejo. Mark Avrelij in Ver sta jih sicer večkrat premagala, a v veliki bitki so bili Rimljani premagani. Sedaj se uprejo zoper rimsko oblast vsi narodi od ilirskih mej do Galije, a končno jih užuga cesar Mark Avrelij. Za cesarja Avrelijana so bili premagani skozi Norik v Italijo prodirajoči Markomani. Poleg Markomanov so tudi Gotje večkrat plenili po naših deželah.

Prebivalci mesta Emone so bili vedno zvesti pravim rimskim vladarjem, in nekateri teh so imeli v Emoni spomenike, kakor n. pr. Lucij Ver, Mark Avrelij, Septimij Sever in Konstantin Veliki. Upirali so se pa Emonci samosilnikom in zbežali iz mesta in ga zažgali, ko se mu je bližal leta 238. samosilnik Maximin Tračan, ki se je napotil proti Rimu in je bil od svojih vojakov pri Akvileji ubit. Veliko slavlje se je praznovalo v Emoni, ko je premagal Konstantin Veliki svoje

sovladarje in postal rimski samovladar. Njegov nasprotnik Licinij je prej dal podreti Konstantinove kipe v Emoni. Cesar Valentinian I. je prišel l. 364. v slovesnem sprevodu v Emono, kjer se je mudil nekaj dni, in leta 388. je osvobodil Emono cesar Teodozij, ko je bil premagal pri Sisciji proticesarja Maksima. Rimski pisatelj Pakat pripoveduje o pripravah in slovesnem sprejemu cesarja Teodozija v Emoni, kako so vsi stanovi, krščanski škofje in poganski duhovniki tekmovali, da bi bil sprejem čim sijajnejši. Leta 394. je Teodozij zopet potoval skozi Emono v vojni zoper proticesarja Evgenija, katerega je bil premagal ob reki Frigidu (Hubel pri Vipavi). Leta 408. se je zahodnogotski kralj Alarih utaboril pri Emoni in se odtod napotil v Italijo. To je zadnja zgodovinska vest o Emoni.

Za rimsko državo pa je nastala velika nevarnost s preseljevanjem narodov, ki loči liki temen oblak stari vek od srednjega veka in se je začelo l. 375., ko so divji Huni pridrli iz Azije v sedanjo Rusijo in s tem primorali druge narode, da so zapustili svoja tedanja bivališča. Rimska oblast na Kranjskem je začela propadati. To preseljevanje narodov je bilo tudi za sedanje Kranjsko usode polno, ker so razni narodi prihajali črez Kranjsko v južne dežele in posebno v Italijo ter o tej priliki plenili in pustošili po naši deželi. Za preseljevanja narodov je nehala rimska oblast v deželi Julijskih Alp.

Ker so se razni narodi pri preseljevanju posluževali rimskih cest, so trpele ob takih cestah ležeče naselbine več nego one, ki so bile oddaljene od glavnih občil. Marsikatero cvetočo naselbino so ti divji narodi uničili, da pozneje ni bilo več sledu o njej. V teh burnih časih se je zgradilo mnogo gradišč in nasipov po naših Alpah. V taka zavetišča je bežalo ljudstvo pred divjimi narodi, ki so drli skozi Kranjsko proti jugu ter plenili našo deželo. Največ je pretrpela Panonija, ki je izgubila več lepih mest in mnogo prebivalcev. Sv. Hieronim pravi okoli l. 400., da se že nad 20 let preliva rimska kri med Carigradom in Julijskimi Alpami, in našteva ropajoče narode in opustošene pokrajine. Opisuje divjanje zoper prebivalstvo in krščanske cerkve in končuje: „Povsod je žalost, povsod zdihovanje in povsod podoba smrti. Rimski svet se je podrl . . .“

Rimljani so l. 430. del Panonije odstopili hunskemu kralju Rovi. Njegov naslednik Atila je ustanovil svojo državo v Panoniji, in rimski cesarji so mu odstopili tudi Posavje. Leta 451. je bil sicer premagan na Katalavenskem polju v Galiji, a že naslednje leto je zopet zahteval rimsko cesaričino Honorijo za soprogo, a brezuspešno. Zato se je Atila l. 452. napotil črez Emono v Italijo in razsajal po sedanjem Kranjskem ter razdejal primorsko rimsko mesto Akvilejo. Po poročilu nekaterih zgodopiscev je baje o tej priliki tudi razrušil Emono, kar pa ni zgodovinsko dokazano. Mogoče je torej, da je prizanesel tedaj že manj važnemu mestu Emoni in le plenil po okolici in da je Emona še dalje časa životarila.

Rimski dostojanstvenik.

Po Atilovi smrti (l. 453.) so se Panonije do Norika in Dalmacije polastili Vzhodni Gotje, ki so imenoma priznavali rimsko nadoblast. Po Panoniji naseljeni Rimljani so s časom prenehali občevati s svojimi rojaki v Italiji. Boljše rodbine so še o pravem času zapustile Panonijo, ostali so pa bili osamljeni

in so napol podivjali med barbarskimi narodi. Mnogo jih je izgubilo osebno svobodo, ker so jih zmagovalci prodali v sužnost. Leta 474. se napoti del Vzhodnih Gotov pod Videmirom v Italijo, pod njegovim sinom pa v Galijo; del Gotov pa se napoti v vzhodno Ilirijo.

Razne izkopine iz rimske dobe so prav poučne za kulturno stanje tedanjega časa. Izmed izkopin omenjamo miljske kamene, kamenite spomenike z napisi, kamenite krste, mozaična tla i. dr. Najznamenitejša izkopina iz te dobe je v deželnem muzeju se nahajajoči bronasti in močno pozlačeni kip rimskega dostojanstvenika v malone človeški velikosti na korintskem kapitelu, ki se je našel l. 1836. v Ljubljani pri kopanju temelja za kazinsko poslopje. Naš muzej pa hrani še bogato zbirko fibul, zapestnic, korald, prstanov, uhanov (tudi zlatih), lončenih posod, svetilk, večjih in manjših steklenic itd. Največ izkopin se je dobilo v Ljubljani, Vrhniki, pri Sv. Lovrencu nad Polhovim Gradcem, pri Trojanah, Trebnjem, Drnovem, Gribljah pri Št. Jerneju in tudi drugod.

Izkopine na Drnovem (Neviodunum) so poučljive za način, kako so Rimljani v prvih stoletjih po Kr. pokopavali mrtvece. V prvem stoletju so mrtvece sežigali in njih pepel shranjevali v lepih žarah, katere so z drugimi posodami in nakrasninami devali v zidane grobove, katere so pokrivali z velikimi kamenitimi ploščami. V grobovih iz drugega stoletja so ostanki sežganih mrtvecev v velikih skledah v ali lončenih žarah, ki so posebnost za Neviodun. V drugem in tretjem stoletju niso devali pepela obenem z ostanki koščic v grob, nego so ga zakopavali zraven njega od zunaj. Iz tretjega stoletja nahajamo iz velikih opek sestavljene grobove, a iz druge polovice omenjenega stoletja imamo že kapelicam slične zidane grobove, v katerih so pokopavali vse člane ene družine. V Neviodunu so bile posebne lončarnice, kjer so izdelovali žare in druge lončene posode.

V Trojanah (Adrans) je našel starinoslovec J. Pečnik na Konškovih vrtih več sob s prav lepo stensko slikarijo, a žal, da so se slike razdrobile. Na Brvarjevem vrtu se je našlo prostorno rimsko kopališče z mramornim tlakom. Na raznih krajih so se tudi našli rimski novci iz dobe raznih rimskih

cesarjev. Te najdbe nam svedočijo, da je bila tam važna rimska postojanka.

Za Rimljanov naše Kranjsko glede na upravo ni bilo celota, ampak je bilo razdeljeno in razkosano v več rimskih pokrajinah. Na Kranjskem so se dotikale Italija, Norik in Panonija. Severnozahodni del Gorenjskega je pripadal k Noriku (Noricum), ostalo Gorenjsko z mestom Emono in del Notranjskega k Panoniji (Panonia superior), ostali del Notranjskega pa k Veneciji (Venetia) in Istri (Histria). Ko je cesar Hadrian (117—138) razširil italsko mejo še severnovzhodno od Emone do gore Atransa pri Trojanah, torej do sedanje kranjskoštajerske meje, je pripadala Emona k Italiji. Za vlade cesarjev Diokleciana in Maksimiana (okoli l. 300.) je spadalo malone vse Kranjsko h gorenji Panoniji, v kateri sta nastali dve novi pokrajini in sicer Valeria in Savia. Pokrajina Savia je bila ob Savi in je segala do Drave na severu in do Dalmacije na jugu. K tej pokrajini je od Kranjskega spadala dežela od Emone do Kolpe.

Stari zemljepisci in pisatelji nam omenjajo v zemljepisnem oziru nekatere gore in vode s tedanjimi imeni. Severno od Beneške nižine nahajamo ob povirju Tulmenta Alpes Carnicae (Karnske Alpe), katerih se drže ob povirju Soče in Save Alpes Juliae (Julijske Alpe) v širšem pomenu. Od teh drži skozi Kranjsko v južnovzhodni smeri ena panoga približno do Cerkniškega jezera (Lacus Lugeus), Ocra Mons pri Strabonu in Ptolemeju imenovana, to so Alpes Juliae v ožjem pomenu, v prejšnji dobi tudi Alpes Venetae imenovane. Mons Tullus je naš Triglav. Med Cerkniškim jezerom in Ljubljansko ravnino je Ptolemejev Karvankas na jugu Ljubljanskega barja. Apenninus je mejno pogorje med sedanjim Kranjskim, Koroškim in Štajerskim. Ob meji istrski sta Carusadius (Kras) in Albius mons (Kranjski Snežnik). Od rek se navajajo: Sontius (Soča), Aquilis (Ljubljanica), Savus (Sava), Corcoras (Krka), Colapis (Kolpa), Frigidus (Hubel) in Timavus (Reka).

Državna in vojaška uprava je bila spočetka združena, in se je šele za cesarjev Diokleciana in Konstantina ločila. Rimska uprava je bila cenena, kajti uradniki niso imeli nikake plače. Občina je bila urad prve stopnje in je upravljala razne reči.

Državnega dolga še niso poznali, in davki niso bili visoki. Na podlagi katastra je bil uravnan zemljiščni davek, ki je iznašal dva odstotka dohodkov z malo doklado pridelkov. Vsako peto leto se je pobiral obrtni davek. Za carinske reči je bila na Kranjskem postaja v Trojanah (Atrans).

Rimljani so tudi nabirali vojake po naši deželi in jih uvrščali v svoje legije in tudi med pretoriance, t. j. med cesarsko telesno stražo. Ti vojaki so služili po raznih deželah, a v poznejšem nevarnejšem času so služili v domovini, da branijo deželo proti navalom barbarskih narodov. Vplivali so tudi večkrat na izvolitev cesarjev. Iz njihovih vrst sta prišla dva krepka vladarja, Avrelian in Prob, na cesarski prestol. Na Kranjskem je bila najvažnejša strategična postaja Emona z utrjenim Gradom. Dobro utrjena mesta so še bila: Praetorium Latobicorum, Neviodunum in zlasti v dobi zadnjih rimskih cesarjev Nauportus. Rimske ceste so bile v prvi vrsti vojaške ceste, katere so gradili vzorno in trajno rimski vojaki. Za rimske ceste na Kranjskem so se največ trudili Julij Cezar, Avgust, Trajan, Hadrian, Mark Avrelij, Septimij Sever in Konstancij II.

K občilom spadajo tudi državne pošte, za katere so skrbele občine. V nekaterih krajih je pošta menjala konje, v večjih krajih je bilo skrbljeno za prenočišče potnikov. Poštne postaje s prenočiščem (mansiones) so bile na Kranjskem: Atrans (Trojane), Longaticum (Logatec) in severno od Mengiša pri miljniku „mutatio ad quartodecimum“.

Tudi glede na gmotno blagostanje naše dežele se kaže rimski vpliv. V Panoniji rojeni cesar Prob je zboljšal vinogradarstvo s tem, da je uvedel nove in boljše vrste trt. Rimljani so zboljšali rudarstvo. Rudniki so bili sicer državna lastnina, a ponekod so jih Rimljani tudi dajali v najem drugim podjetnikom. Kranjsko rudarstvo je že jako staro, nekateri plavži so bili že v prazgodovinskem času. Svinčenca so dobivali Rimljani v Bohinju pri Ajdovskem gradu, južnozahodno od Mokronoga v Ajdovskih jamah in pri Moravčah v Škofskem hribu. Tudi kranjska obrtnost je v nekaterih strokah že slovela v starem veku. Za Rimljanov so na Gorenjskem izdelovali železnino, na Dolenjskem pa prtenino. V naših gozdovih se je

sekal les za ladje. Živino, kože, volno in sukno so izvažali v Italijo, od tam pa k nam uvažali olje, vino in pomorsko blago. Ljubljanica (Aquilis), Sava (Savus), Krka (Corcoras) in Kolpa (Colapis) so služile kot plovne reke prometu; znane brodarske postaje so bile pri Krškem, Mokricah in Čatežu ob Savi.

Po Rimljanih so se pri nas razširili tudi latinski jezik in rimski odnošaji. Boljši krogi so že v prvem stoletju pod rimsko oblastjo govorili latinski poleg domačega jezika. Rimljani so bili izkušeni v staviteljstvu, imeli so umetniški čut ter se sploh ponašali z višjo omiko. Naravno je torej, da so omikani Rimljani tudi glede na duševno izobraženost vplivali na svoje podložnike v rimskih pokrajinah.

Vera je ostala podložnikom, in ponekod so Kelti in Rimljani častili skupno keltska in rimska božanstva. Oboževali so rimske bogove Jupitra, Herkula, Neptuna, Bakha in Eskulapa in boginje Cerero, Diano, Luno in Hekato. Od domačih božanstev so bila važnejša: Vodna boginja Aequorna, ki je imela tempelj v Navportu, vodni bog Savus kot božanstvo glavne deželne reke, vodna boginja Adsaluta (Savina), Genius loci, Noreia, Sedatus in Silvanus. Rimljani so strogo prepovedali krvave človeške žrtve. Iz drugih oddaljenih krajev so pa vojaki tudi s sabo prinesli svoja božanstva. Perzijskega boga solnca in vojne Mitra so častili v Trojanah (Atrans), Trebnjem (Praetorium Latobicorum) in Drnovem (Neviodunum); egiptovski Serapis je imel svoje častilce v Emoni, sirski Jupiter (Baal) pa med Latobičani. V Rožancu pri Črnomlju je v skalo vsekana podoba človeške velikosti, ki predočuje bika, premagajočega boga Mitra.

Rimski cesar Probus.

Tudi krščanstvo se je že zgodaj udomačilo v naši deželi navzlic hudemu preganjanju po nekaterih rimskih cesarjih. Iz rimskega mesta Akvileje je prišlo največ oznanjevalcev krščanstva v naše kraje. Sv. Mohor in dijakon Fortunat sta oznanjevala novo vero na Kranjskem že okoli l. 51. po Kr. Ker pa je del Kranjskega pripadal Iliriji in Panoniji, se je bržkone razširjalo krščanstvo tudi s Salone in Sirmija. De Rubeis trdi, da je Emona že okoli l. 50. imela škofa. Emonski škof Maksim je zaradi preganjanja kristjanov za cesarja Decija pobegnil v Liburnijo in tam kot mučenik umrl l. 252. Leta 284. je umrl v Emoni dijakon Pelagij kot mučenik, ko so za cesarja Numeriana preganjali kristjane. Na Kranjskem je bila tedaj škofovska stolica v Emoni, ki ni več spadala k Panoniji, ampak k Italiji. Emonska škofija je bila podrejena akvilejskemu patriarhu. Prvih emonskih škofov ne poznamo po imenu. Za dobo od l. 252.—579. so zgodovinsko dokazana imena peterih škofov. V ljubljanski stolni cerkvi so štiri velike sohe emonskih škofov, in sicer so tile: Maximus († 252), Castus († 368) Florus († 397) in Gennadius († 503).

Srednji vek.

Od Odoakarja do prihoda Slovencev.

(476—568).

Odoakar je črez Dunav in Norik prodiral v Italijo in l. 476. premagal zadnjega zahodnorimskega cesarja Romula Avgustula in se polastil Italije. Premagal je l. 487. na čelu Herulov, Skirov in Turcilingov sovražne Ruge, ki so podjarmili Noričane in zasedli dežele med Dunavom, Dravo in Savo. Njih kralja Favo (Feletheus) in kraljico Giso je odpeljal kot jetnika v Italijo. Od Rugov zapuščena bivališča so zasedli Langobardi. Odoakar je modro in pravično vladal do l. 493. Italijo v širšem pomenu, ki je segala do Save. Kralj Vzhodnih Gotov Teodorik se je z Goti in Rugi napotil v Italijo. Šel je skozi Panonijo in sedanje Kranjsko in bržkone o tej priliki razdejal Neviodun. Rimski prebivalci tega mesta so se umaknili na varnejši kraj in sicer na prazgodovinsko gradišče pri Malnicah ob desnem bregu Krke, kjer se še nahajajo sledovi rimske trdnjave s stolpi in nadpisnimi kameni. Premagal je Odoakarja pri Akvileji in Veroni in ga l. 493. v Raveni ujel in ubil.

Teodorik Veliki je ustanovil veliko Gotsko državo, ki je segala še preko Alp in torej obsegala tudi notranji Norik in od Panonije črez Dolenjsko do Mitrovice se raztezajočo

pokrajino Savijo, to je deželo ob Savi. V Posavju so tedaj vladali precej ugodni odnošaji. V tem času je bil v tej pokrajini kraljev namestnik Fridilad (okoli 510). Domačini so se pritoževali zoper svoje gospodarje, da jim preveč od pridelkov jemljejo in sploh krivično ž njimi ravnajo. Na to pritožbo je poslal Teodorik svojega sodnika Severiana, da pravično uredi davčne zadeve in razmere med gospodarji in domačini. Stari barbari, to so oni prebivalci, ki niso bili Gotje ali Rimljani, niso imeli nikakega posestva, če si niso Rimljanke izbrali za ženo. Provinciali so bili torej posestniki zemljišč, in poleg njih so še bili podložniki, ki niso imeli zemljišč. Teodorik je vladal pravično in je skušal po obstoječih zakonih zadovoljiti prebivalce. Kralj se je celo zanimal za stroške pri javnih vožnjah in za plačo, katero naj bi dobival rimski sodnik. Prvotni prebivalci so bili s tem vladarjem precej zadovoljni. Ko je pa Teodorik umrl l. 526., so se razmere mnogo poslabšale. Za njegovih naslednikov je propadala gotska oblast v Panoniji, katero so pozneje zasedli Langobardi. Leta 555. so Bizantinci uničili po dolgoletni vojni Vzhodnogotsko kraljestvo. V tej vojni je tudi Kranjsko mnogo trpelo.

Z Bizantinci so bili zavezani Langobardi, ki so že l. 546. zasedli Kranjsko pod kraljem Avduinom in v tej deželi vladali do l. 568. O tem langobardskem gospodstvu nimamo nikakih zanesljivih poročil. Langobardi so bili bolj divji nego drugi germanski narodi, in zaradi tega so se razmere v deželi poslabšale. Langobardski kralj Alboin je dal svojemu sorodniku Gizulfu vojvodino furlansko, kateri je tudi pripadalo Kranjsko. Bizantinski namestnik v Italiji Narz (Narses) se je sprl z bizantinsko cesarico in se s tem maščeval, da je poklical v Italijo Langobarde, ki so pod kraljem Alboinom l. 568. črez Hrušico in Vipavsko dolino odkorakali v Italijo. Obri (Avari) so potem zasedli od Langobardov zapuščeno Kranjsko.

Obri in Slovenci.

Odhod Langobardov iz sedanjih slovenskih pokrajin v Italijo je odločilnega pomena tudi za kranjsko zgodovino. V tem času (če ne že prej), torej v drugi polovici šestega stoletja, so

prišli z Obri tudi Slovenci od dolenjega Dunava v naše kraje in zasedli pokrajine ob Soči, Savi, Kolpi, Dravi in Muri, to je sedanje Kranjsko, Primorsko, Hrvaško, Koroško, večji del Štajerskega in dolenjega Ogrskega in več krajev na Italijanskem. Na Toblaškem polju na Tirolskem so se bojevali konec šestega stoletja Slovenci z Bavarci; s početka srečno, a končno so zmagali močnejši Bavarci in tako ustavili prodiranje Slovencev. Od Bavarcev premagani Slovenci so poklicali Obre na pomoč.

Slovenci so bili potem odvisni od Obrov, nomadskih divjakov, ki so se kaj radi bojevali in v svojo zabavo grozovito plenili in pustošili. Slovenci so težko prenašali obrski jarem. Obdelovali so polja svojih tlačiteljev, ki se niso pečali s poljedelstvom, a morali so jim tudi v boju pomagati. Obri niso imeli mest, svoj plen so spravljali v okroglih trdnjavah, kjer so stolovali njih vladarji. Za njih vlade so se porušile zadnje rimske in gotske zgradbe, in najbrže je tedaj Emona popolnoma propadla in izginila iz zgodovine. Kjer je stala Emona, sezidali so si Slovenci Ljubljano. Od l. 595. naprej se Slovenci večkrat omenjajo v zgodovini.

Slovenski kralj Samo.

Leta 601. so z Obri in Langobardi združeni Slovenci napadli bizantinsko Istro ter jo oplenili in opustošili. Nekaj let pozneje so poslali Obri Langobardom na pomoč Slovence, ki so se uspešno bojevali zoper Bizantince v Italiji. Leta 611. so prišli Slovenci mimo Gorice in Kormina na Furlansko in premagali vojvodo Gizulfa, ki je bil v boju ubit. Obri so o tej priliki plenili po Kranjskem in Furlanskem. Slovenci torej niso prišli v planinske pokrajine kot svoboden narod in so se le

težko uklanjali surovim in krvoločnim Obrom, katerim je vladal okoli leta 600. kakan Bajan. Na žalostno obrsko gospodstvo še sedaj spominjajo pripovedke o psoglavcih (grški κυνοκέφαλοι).

Samo je rešil Slovence iz strašnega položaja. Slovenci so se uprli zoper svoje obrske tlačitelje, in njim se je pridružil Samo l. 623. Ta upor zoper Obre je bil nevaren, ker je v tem času tudi frankovski kralj Dagobert v zvezi z Langobardi in Alemani napadel slovenske pokrajine. Samo premaga Obre in v tridnevni bitki pri Vogastisgradu ob Muri (l. 631.) frankovskega kralja Dagoberta, kateremu so tudi pomagali Langobardi in Alemani. Samo je vladal Slovencem, Moravanom in Čehom od l. 623. do l. 658. Posledica te zmage je bila začasna neodvisnost Slovencev od prejšnjih gospodarjev, ki so se morali umakniti iz slovenskih pokrajin. Z letom 623. se začenja za Slovence nova doba, namreč doba samostalnosti, ki je trajala poldrugo stoletje. Pod Samovim poveljstvom so Slovenci, Čehi in del polabskih Slovanov premagali Obre in Franke. Dokler je kralj Samo živel in krepko vladal svojo kraljevino, se je obdržala ta velika slovanska država, ki je zopet razpadla po njegovi smrti v več manjših državic.

Kje je bila Karniola in kaj je obsegala? Langobardski zgodopisec Pavel Diakon (Paulus Diaconus) omenja leta 738. prvikrat „Carniola“ kot slovensko deželo. Večina zgodopiscev meni, da je Karniola današnje Kranjsko. Karniola pa ni nič drugega nego mala „Carnia“ in je bila langobardskemu zgodopiscu Goriško, posebno njega srednji in severni del. Polagoma pa se je Karniola tudi imenovala bolj vzhodno ležeča pokrajina, kjer so ob obeh straneh Julijskih Alp stanovali prebivalci iste narodnosti. Neka listina cesarja Otona II. pravi, da se Karniola po domače tudi imenuje „Chrainamarcha“. „Krajina“ je bilo torej domače slovensko ime, „Carniola“ pa prejšnje, starejše ime. Splošno se je potem pri učenjakih uporabljalo ime „Carniola“ za Kranjsko in „Carniolenses“ za Kranjce.

Tudi po Samovi smrti so se furlanski vojvodje bojevali s sosednjimi Obri in Slovenci. Boj se je vnel na Kranjskem, kjer so od langobardskega kralja na pomoč poklicani premagali upornega furlanskega vojvodo najbrž ob reki Vipavščici. Blizu Čedada so Langobardi premagali Slovence in jih v beg

zapodili. Leta 705. so se pa Slovenci srečno bojevali zoper furlanskega vojvodo Ferdulfa, katerega so ubili in baje vse furlansko plemstvo potolkli. Furlanski vojvoda Pemon zbere l. 718. novo vojsko in gre ž njo skozi Goriško proti Kranjskemu in Istri, da se maščuje nad Slovenci. Pemon premaga Slovence pri Lovrani v Istri, a se ž njimi pogodi na bojišču. Okoli l. 737. se je Pemon zameril langobardskemu kralju Liutprandu in je hotel zbežati v deželo Slovencev, a se je sprijaznil s svojim kraljem. Tudi njegov sin se je bojeval s Slovenci, a malouspešno. Okoli l. 738. je udrl furlanski vojvoda Ratchis v kranjsko deželo, domovino Slovencev. Tako so se Slovenci več ali manj srečno branili proti Langobardom.

Velika nevarnost je Slovencem potem pretila od Obrov, ki so zopet z veliko silo napadli Slovence leta 748. V veliki stiski se obrne korotanski vojvoda Borut do Bavarcev za pomoč. Bavarci mu radovoljno ustrežejo in premagajo Obre, a kot plačilo so morali Slovenci pripoznati bavarsko, oziroma frankovsko nadoblast in jim dati več zastavljencev, med njimi Borutovega sina Karasta (Gorazda) in stričnika Hotemarja (Kajtimarja). Tako so dobili Bavarci nadoblast nad Korotanijo (Karantanijo) v nekdanjem Noriku, ki je obsegala tudi večji del sedanjega Kranjskega. Začelo se je pa tudi širiti krščanstvo med korotanskimi Slovenci in sicer največ po prizadevanju solnograških škofov. Slovenci so bili še v sedmem in osmem stoletju po Kristu malikovalci.

Po letu 580. ne izvemo ničesar več o emonskih škofih in iz tega sklepamo, da je v onem času prenehala emonska škofija. V drugi polovici šestega stoletja v Panonijo in Norik došli Slovenci, ki so zasedli vso deželo do Istre, Venecije in Retije, so bili še vdani poganstvu in so zatirali krščanstvo z vsemi sredstvi. Preganjali so duhovnike, podirali cerkve in v suženjstvo prejemali prejšnje krščanske prebivalce. Še sedaj se nazivlje ponekod na Kranjskem „krščenica“ služeča dekla. Bridko se pritožuje zaradi teh razmer papež Gregorij Veliki v pismih, katera je pošiljal Maksimu v Salono in Marinianu v Raveno. Navzlic preganjanju pa se je še vendar semtertja ohranila krščanska vera, in od konca sedmega stoletja so se zopet akvilejski patriarhi trudili, da razširijo krščansko vero med

sosednjimi Slovenci. Ko pa je bil frankovski meč premagal slovenske poganske bogove, zmagoval je tudi polagoma križ zoper malike. Ohranjeno je še pismo slavnega Alkuina iz dobe cesarja Karola Velikega, v katerem vzpodbuja akvilejskega patriarha Pavlina, da naj razširja krščanstvo med Slovenci.

Boruta je nasledil njegov sin Karast, katerega so Bavarci na zahtevanje frankovskega kralja nazaj v domovino poslali. Karast je bil na bavarskem dvoru krščansko vzgojen in se je trudil, da se razširi krščanstvo tudi med Slovenci. Vladal je pa le tri leta. Njegov bratranec Hotemar (Kajtimar) mu je bil naslednik. Hotemar je bil veren kristjan in se je trudil, da bi povečem še poganske Slovence pridobil za krščanstvo. Podpiral ga je solnograški škof Vergilij, ki mu je dal škofa Modesta in več duhovnikov, da bi razširjevali krščanstvo med Korotanci. Slovenci pa do tujih duhovnikov niso imeli mnogo zaupanja. Poganski Slovenci so se mu trikrat uprli, a užugal jih je s pomočjo drugih že pokristjanjenih Slovencev. Hotemar je umrl l. 769.

Vladuh (Valjhun, Valdungus) je bil posebno vnet pospeševatelj krščanstva, in za njegovega vladanja so se zopet vzdignili poganski Slovenci zoper njega in duhovnike ter jih pregnali iz dežele. Bavarski vojvoda Tesel III. (Thassilo) je prišel l. 722. črez Tirolsko v Korotanijo in premagal upornike. Še enkrat so se uprli poganski Slovenci, a so bili končno premagani. Odslej se je krščanstvo vedno bolj širilo med Slovenci na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem, in ustanovila se je v teh deželah solnograška cerkvena nadoblast. Bavarski vojvoda Tesel III. se je hotel iznebiti frankovske nadoblasti, a frankovski kralj Karol Veliki ga je premagal, zaprl v samostan in združil Bavarsko s frankovsko državo. Tako so tudi Slovenci prišli pod frankovsko oblast l. 789.

Frankovska oblast do združitve Kranjskega z Bavarskim.

V tem je začel Karol Veliki vojno zoper Obre, ki so še gospodovali večjemu delu sedanjega Kranjskega. Leta 788. so pustošili Obri ob Dravi in Savi ter pridrli do Furlanije, a

premagal jih je Karolov sin Pipin. L. 791. je prišel Pipin črez Kranjsko na Štajersko in premagal Obre.

L. 795. je prodiral hrabri korotanski vojvoda Vojnimir, ki je vladal Slovence, med Furlanskim in Panonijo naseljene, s furlansko-frankovsko vojsko vojvode Erika od Akvileje črez Kras in sedanje Kranjsko mimo Kostanjevice in črez Savo na Ogrsko do glavne obrske utrdbe med Dunavom in Tiso. Veliko utrdbo so vzeli v prvem naskoku in tako uničili nekdaj veliko obrsko moč. Obri so se še sicer trikrat uprli, a so bili premagani in se končno vdali Karolu Velikemu l. 803. S tem se je popolnoma nehala obrska oblast, in Obri izginejo popolnoma s pozorišča.

Po združitvi Bavarskega s frankovskim kraljestvom in po uničenju Obrov je Karol Veliki v Regensburgu uredil novo pridobljene dežele. Ustanovil je dve mejni pokrajini in sicer Furlansko in Vzhodno mejno pokrajino. Furlanska mejna pokrajina je obsegala južno Dolenjo Panonijo med Dravo in Savo, sedanje Koroško, zahodno Štajersko, Kranjsko, vzhodno Tirolsko, Liburnijo, Istro, Dalmacijo in Furlansko, in vladal jo je mejni grof Erik, ki je bil l. 799. po zvijači ujet in ubit pri obleganju utrjenega „Tersatica“ (Reka). Kakor druge dežele, je tudi sedanje Kranjsko Karol Veliki razdelil v glavarstva in krajine. Tako je nastalo glavarstvo Chreina (približno sedanje Gorenjsko), krajina Chreina med Ljubljanico in Krko, Slovenska krajina med Savo, Krko in Kolpo. Nadalje so še bile: Metliška, Pivška, Kraška in Istrska krajina. Del Kranjskega je pripadal k furlanski vojvodini.

V cerkvenem oziru je Karol Veliki l. 811. določil Dravo kot mejo med akvilejskim (oglejskim) patriarhatom in solnograško nadškofijo. Kranjsko je torej spadalo pod Akvilejo razen malega dela, ki je ostal tržaški škofiji. To uredbo je tudi potrdil Karolov sin Ludovik Pobožni. V tem času je prišlo mnogo frankovskih in bavarskih plemenitašev na Kranjsko, kjer so si povečem na gričih in gorah zgradili svoje gradove.

Kakor je znano, se je trudil cesar Karol Veliki, da bi po njem uvedena nemška imena mescev prišla v veljavo po njegovi državi, a zaman. V Slovencih so se pa ohranila stara imena

za mesce. Tako se n. pr. ozirajo na kmetijstvo imena: mali traven, veliki traven, rožni cvet, mali srpan, veliki srpan, kimavec, vinotok in listopad; na prirodne pojave: prosinec (solnce prosija), sušec ali brezen in gruden (grudnat); na cerkveno leto pa svečan.

Erika je sledil Kadolah, ki je vladal od l. 799.—819. in za njim Balderik (819—828). Karol Veliki je pustil vladarstvo slovenskih dežel domačim poglavarjem, knezom in županom, da so le plačevali davek in pomagali Frankom v vojni. Domače poglavarje so nadzorovali kraljevi namestniki, ki so skrbeli za red in mir po svojih deželah in v vojni vodili njih vojaška krdela. Po Karolovi smrti leta 814. pa se je še omejila ta nemala samostalnost domačih poglavarjev, in to je povzročilo več uporov med Slovenci.

Vojvoda Ljudevit, ki je vladal panonske Slovence med Dravo in Savo, torej tudi Kranjsko od Metlike do hrvaške meje, se je pri cesarju Ludoviku Pobožnem pritožil zoper Kadolaha zaradi kratenja slovenskih pravic in svoboščin, a ni ničesar opravil. Zaraditega se je Ljudevit uprl zoper Franke, a v začetku ni bil srečen ter se je moral Balderiku umakniti. Kmalu zbere novo vojsko, premaga Balderika l. 819. in reši Hrvaško tujega gospodstva. Leta 820. se je zopet začela vojna zoper Ljudevita, in sicer so Franki tri vojske poslali zoper njega. Prva je prodirala iz Italije črez Julijske Alpe, druga skozi Korotanijo in tretja črez Bavarsko in Gorenjo Panonijo. Te tri vojske so se združile in pustošile slovenske dežele. To je pa preplašilo Kranjce in Korotance, ki so se zopet vdali frankovski oblasti. Ljudevit se je še branil v nekaterih trdnjavah, potem se umaknil v Srbijo in končno bežal v Dalmacijo, kjer ga je Ljudemisel zavratno umoril l. 823.

Ljudevitov upor je povzročil bistvene upravne izpremembe. Na mesto domačih korotanskih knezov so prišli bavarski grofje, in Korotanija je postala del od Ludovika ustanovljene bavarske vojvodine. Dežela ob desnem dravskem bregu pa je ostala pod nadzorstvom furlanskega vojvode.

Korotanija pod bavarsko oblastjo.

Leta 827. so pridrli Bolgari ob Dravi navzgor, pustošili po Štajerskem, Koroškem in Kranjskem in v teh deželah nastavili bolgarske poglavarje. To nesrečo sta baje zakrivila vsled malomarnosti mejni grof Vzhodne krajine Gerold II. in furlanski vojvoda Balderik. Cesar ju je odstavil, furlansko mejno grofijo pa je razdelil v štiri okrožne grofije, in sicer so bile: Korotanija (s Kranjsko), Furlansko, Dolenja Panonija (med Savo in Dravo) in Istra z Liburnijo.

Korotanci so bili že pod Ljudevitom popolnoma odvisni od Frankov, panonski Slovenci ob Kolpi so pa še imeli l. 838. svojega vojvodo Ratimirja, ki se je vzdignil zoper frankovsko oblast. Premagal ga je mejni grof Vzhodne krajine Radbod. Iz Velikomoravske dežele izgnani knez Pribina, ki je v tej vojni spremljal Ratimirja, je pobegnil h grofu Salahu, ki je bil oblastnik Posavske krajine („marchiae juxta Souvam“) in je stoloval v gradu Rajhenburgu ob Savi. Verjetno je, da je k tej krajini tudi spadala dežela Karniola med Savo in gorenjo Sočo, ki je bila pozneje posebna krajina „Chreina marcha“.

Po smrti Ludovika Pobožnega in vsled verdunske pogode (l. 843.), ki je razdelila veliko frankovsko državo v tri države, je pripadlo Kranjsko Vzhodnofrankovskemu kraljestvu Ludovika Nemškega. Leta 854. je postavil Ludovik svojega sina Karlmana kot namestnika na Kranjskem in Koroškem. Ko sta l. 867. Ciril in Metod potovala v Rim, obiskala sta tudi kneza Dolenje Panonije Kocelja (Hecila), ki je poslal poslanstvo do papeža prosit, naj mu pošlje Metoda kot misijonarja. Papež je posvetil Metoda v škofa za Moravsko in Panonijo. Leta 871. je začel Metod vpeljavati slovensko liturgijo, kar pa ni bilo po volji nemški duhovščini, ki je Metoda tožila v Rimu. Dokler je Kocelj živel, se je obdržal Metod med Slovenci. Po Koceljevi smrti (l. 874.) je šel Metod na Moravsko, Vihing je postal pomožni škof v Nitri. Po Metodovi smrti (l. 886.) je Vihing med Slovenci odpravil slovensko bogoslužje in zopet uvedel latinske obrede.

Po smrti Ludovika Nemškega (l. 876.) je dobil njegov sin Karlman Bavarsko kot kraljestvo in s tem tudi poleg

drugih dežel Kranjsko. Njegov sin Arnulf je bil upravitelj Korotanije in Panonije in je te deželi tudi upravljal po Karlmanovi smrti (l. 880.) pod cesarjem Karolom Debelim. Ko se je Karlman leta 877. bojeval v Italiji zoper cesarja Karola Plešastega, so bili v frankovski vojski tudi kranjski, štajerski in koroški Slovenci.

Kranjsko je mnogo trpelo l. 882. po strahoviti kugi, a že naslednje leto jo je pustošil velikomoravski knez Svetopolk (Svatopluk). Karol je prišel sam v Panonijo in se je zoper Svetopolka bojeval s pomočjo vojvode Bratislava (Braclav), ki je vladal nekdanjo Ljudevitovo deželo med Dravo in Savo. Poleg Bolgarov so se tudi Madjari zavezali zoper Svetopolka, katerega pa niso mogli premagati. Svetopolk je umrl l. 894. nezmagan in neodvisen od Vzhodnofrankovske države. Po njegovi smrti pa je razpadla njegova velika država.

Tudi po krvoločnih Madjarih so Slovenci mnogo trpeli. Posebno ko so Madjari drli skozi sedanje Kranjsko v Italijo, razsajali so strahovito po naših deželah. Iz Italije so se vračali črez Kranjsko in Vzhodno krajino na Bavarsko, in o tej priliki so jih Slovenci premagali l. 901. Vendar pa ta zmaga ni imela odločilnih nasledkov. Leta 911. je z Ludovikom Otrokom izmrla karolinška vladarska rodovina. Madjari so še večkrat prišli na Kranjsko plenit in pustošit. Leta 919. je bila pri Ljubljani bitka z Madjari, ki so sicer zmagali, a s tako velikimi izgubami, da so kmalu zapustili Kranjsko. Kranjci in Korošci so se l. 922. bojevali pod vojvodo Bertoldom v bitki pri Merseburgu. Bertold Koroški je tudi Madjare premagal l. 944. s bavarsko-korotansko vojsko na Velskem mahovju. Njegov sin vojvoda Henrik je prepodil Madjare l. 948., 950. in 951. iz Vzhodne krajine in tako ubranil Slovensko-korotansko krajino. Oton I. je l. 955. Madjare premagal v odločilni bitki na Liškem polju, kjer se je hrabro bojevala tudi bavarsko-korotanska vojska.

Velika zmaga na Liškem polju je osvobodila naše dežele hudih madjarskih nadlog in privedla na Kranjsko mnogo nemških naseljencev. Mejni grofje so zopet prevzeli upravo mejne grofije Chreina l. 974., in tedaj se imenuje v neki listini prvi po imenu znani mejni grof Popon. Ta kranjska mejna grofija ali krajina pa je obsegala le približno sedanje Gorenjsko ali

severnozahodni del sedanje Kranjske. Mejni grofje so stanovali v Goričanah pri Medvodah in se imenovali mejni grofje kranjski. Južnovzhodni del Kranjskega je pripadal Hrvaški, južnozahodni del pa nekaj Istri, nekaj Furlaniji.

Cesar Oton II. je l. 974. podaril brižinskemu škofu Abrahamu Loko, mnogo posestev v škofjeloški okolici, ob Žabnici in ob Sori. V teh listinah nahajamo imeni „Carniola“ in „Creina marcha“, a tudi slovenska imena, n. pr. Sabniza (Žabnica), Celsah (Selce), Zourica (Sorica), Lubnic (Ljubnik), med njimi tudi kot središče „Lonca“ (Loka). Brižinski škofje so naselili Nemce na svojih kranjskih posestvih. Imenovani škof Abraham je dalje časa bival v Loki. Leta 1807. so našli v Monakovem med knjigami brižinske knjižnice tri slovenske spise v duhovni knjigi „Vademecum“ škofa Abrahama. Ti spisi obsegajo 1. očitno izpoved, katero moli ljudstvo za duhovnikom, 2. opominjanje pred izpovedjo in 3. izpovedno molitev. Ti spisi se imenujejo Brižinski odlomki.

Narodna izobraženost starih Slovencev.

Slovenci so bili mirnega značaja in so se že v najstarejših časih najrajši bavili s poljedelstvom, živinorejo in čebelarstvom. Pečali so se tudi s kupčijo in dobivali prekmorsko blago celó iz Indije in Jutrove dežele in sicer črez Carigrad. Bili so visoke in krepke postave, večjidel rujave polti in temnih las. Stari Slovenci so bili delavni, odkritosrčni, prijazni in nad vse gostoljubni. Radi so se razveseljevali in prepevali. Slovenska žena je bila vedno zvesta svojemu možu in spoštovana. Dve glavni napaki očitajo grški zgodopisci našim pradedom in sicer, da so se med sabo radi prepirali in čezmerno ljubili tujezemstvo. Stanovali so v trdno zgrajenih hišah in imeli lesene utrdbe. Kot orožje so imeli kopje, meč in pušico, vendar se niso radi bojevali.

Podlaga državnim naredbam je bila patriarhalno zjedinjena rodbina ali zadruga, ki je obsegala vse tiste ljudi, ki so izvirali od istega pradeda in imeli skupno gospodarstvo. Vsaka zadruga je imela svojega glavarja ali starešino, ki se je odlikoval po posebni zmožnosti in kreposti in je vodil

gospodarstvo. Zadrugarji so ga morali ubogati in spoštovati. S časom se je zadruga tako pomnožila, da se je nekoliko zadrugarjev ločilo od stare zadruge in v bližini ustanovilo novo zadrugo, ki je ostala s staro v prijateljski zavezi. Zaveza takih zadrug ali vasi, ki so nastale iz ene prvotne zadruge, se je imenovala župa, in nje prebivalci so bili eno pleme. Zadružne starešine ene župe so se zbirali na skupno posvetovanje in volili župnega poglavarja ali župana. Vsako pleme je imelo svoj grad, ki je služil kot zavetišče ob času vojne.

Kadar se je kako pleme jako pomnožilo, preselil se je del tega plemena v drugi kraj ali deželo. Pred odhodom so se priporočili bogovom in vzeli sabo podobe umrlih starešin. V novi domačiji so dali goram in vodam ona imena, katera so imeli taki zemljepisni predmeti v stari domačiji. Zato nahajamo še sedaj po slovenskih deželah gore, vode in mesta z istimi imeni, n. pr. Hum, Lisec, Javornik, Bistrica, Reka, Črni potok, Poljane, Videm, Trnovo, Zagorje itd. Plemena so se zjedinjevala v večje celote in si izbrala skupnega glavarja ali kneza.

Stara ustava se je v teku stoletij izpremenila. V vojni so izbirali spretne može kot vojvode, ki so navadno tudi po sklenjenem miru obdržali svojo oblast. Po zakonu so bili vsi Slovenci enaki, četudi so bile bolj spoštovane tiste rodbine, iz katerih so volili župane, a imeli niso večjih pravic od drugih zadrugarjev. V starih časih Slovenci niso imeli sužnikov v tem smislu, kakor so jih imeli Grki, Rimljani in drugi. Imeli so sicer ljudi, zlasti vojne ujetnike, ki niso bili slobodni in so jim morali služiti, a Slovenci so žnjimi dobro ravnali in jih čez nekoliko časa oslobodili. Tak osvobojenec se je imenoval ognjiščanin in je smel z drugimi zadrugarji za tistim ognjiščem sedeti.

Stari Slovenci so oboževali prirodo in razlikovali dobre bogove in hudobna bitja (bese). Kar je dobrega na svetu je od bogov, kar je slabega pa od besov. Bogovi so gospodovali od pomladi do jeseni, besi pa v jeseni in zimi. Najvišji bog je bil Svarog, stvarnik nebes in zemlje, svetlobe in toplote, kot Perun tudi povzročitelj bliska in groma. Svarogov najstarejši sin je bil Dažbog (solnce), mlajša sinova pa Ogenj in Mesec. Od osebnih bogov je bil Veles bog čred, Vesna boginja

spomladi. Živa in Lada boginji rodovitnosti. Triglav bog zemlje, morja in zraka, Morjana boginja zime in smrti, Kurent bog razuzdanosti.

Nižje vrste boginje so bile Rojenice (Sojenice), tri lepo belo oblečene sestre, ki so prebivale v votlinah in novorojencem določevale usodo. V rokah držé goreče sveče in so večinoma nevidne, najčesteje jih vidi pestunja, potnik in berač, kateri je v hiši prenočil. Vile so bele žene, ki na belih konjih jahajo in se dele po svojem bivališču v zračne, pogorske ali zemske in povodnje Vile. Vehtra-Baba je kraljica belih žen ter stanuje najrajša na gozdnatih višinah, po leti tudi po jezerskih globinah. Zoperno ji je lajanje psov. Po zimi dela sneg. Če ji pastirji potresejo lanu, rada prede in jim blagoslavlja črede. Pastirji jo vidijo včasih na višinah z zlatim vrčem ali pa tudi z vehtro v roki.

Škrat je popolnoma kosmat ter ima zeleno suknjico in rudečo kapico, ki ga dela nevidnega. Stanuje najrajši po gozdovih in razpoklinah in spi po dnevi. Ne smej se glasno v gozdu, kajti skoči ti v lase. O njem tudi pravijo, da v hišo denarje nosi. Čatež je na pol človek, na pol kozel in večji od škrata. Stanuje na strmih pečinah in donaša drvarjem hladne vode, planšarjem borovnice in brusnice in ti nič žalega ne stori, ako ga ne zasmehuješ. Če ga pa dražiš, vali velikanske skale v doline in uničuje hiše, ljudi in živali. Gospodarčki so dobri hišni duhovi. Znani so tudi Povodnji mož, Divji mož, Šent (šentajoči škrat), Gestrin (hud vodni duh) i. dr.

Kakor v grškem bajeslovju gora Olimp, tako so tudi v slovenskem bajeslovju važne gore kot bivališče bogov in boginj. Triglav je bivališče triglavega boga zemlje, morja in zraka. V Savinskih planinah je Ded (priimek gromonosnega boga Peruna), Baba (boginja zemlje, tudi Mangart v Julijskih Alpah se je v prejšnjih časih često nazivljal „Baba“), Devica (kar je grška boginja Palas Atena) in drugi. V gorah so tudi skriti narodni junaki kakor n. pr. kralj Matjaž.

Slovenci so verovali, da je človeška duša neumrjoča. Ko se je duša ločila od telesa, letala je po drevju, dokler ni bilo telo sežgano ali pokopano. Potem se je duša preselila na drugi

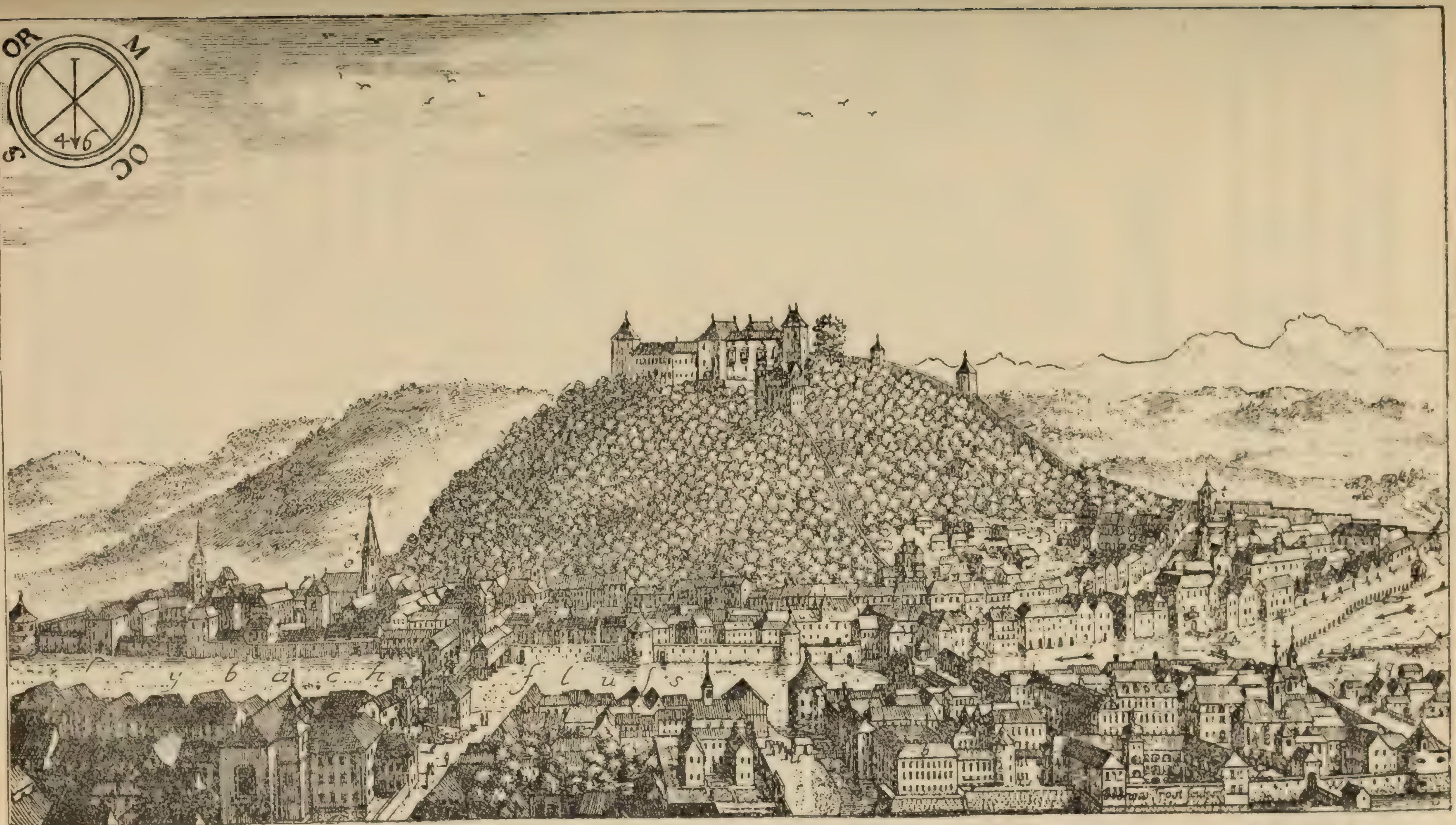
svet, in sicer so prišli pravični v nav, kjer so gospodarili bogovi, grešniki pa v črno noč, kjer so bivali besi. Posebnega duhovskega stanu Slovenci niso imeli, rodbinski starešine so opravljali božjo službo in darovali bogovom.

Največji praznik je bil ob času zimskega solnčnega obrata (o našem božiču). One dneve, ki so se imenovali kračuni, so stari Slovenci darovali podzemeljskim in vodnim bogovom. Kurenta so slavili pred pustom z raznimi burkami in veselicami. Ko je konec zime sneg skopnel, sežigali so podobe boginje Morjane (babo žagati) od radosti, da je nje vlade konec. Potem so okoli nosili podobo boginje Vesne kot začetek pomladi. Ob poletnem solnčnem preobratu so sežigali krese Solncu in Ognju na čast.

Hudo so se Slovenci upirali pokristjanjenju, a končno so morali opustiti pogansko vero in stare bogove. Slovenci so prišli pod solnograško cerkveno oblast.

Za Karola Velikega je bila meja med solnograško in akvilejsko cerkveno oblastjo reka Drava. Tako je prišlo Kranjsko pod akvilejski patriarhat, le mali del je pripadal k tržaški škofiji. V tem času so se zgradile najstarejše cerkve v deželi in sicer šentpetrska v Ljubljani, v Mengišu, Kamniku, Cerkljah, Škofji Loki, Kranju, Radovljici, Cerknici, Metliki, Ribnici, Trebnjem, Krki, Beli cerkvi in Št. Vidu pri Zatičini.

Pod frankovsko in bavarsko oblastjo je Kranjsko glede uprave bilo posebna pokrajina. Kakor v drugih frankovskih pokrajinah je bilo tudi Kranjsko razdeljeno v dekanije (desetine) in centene (stotine), ki so imele posebna sodišča, shajališča in župane. Tudi na Kranjskem so bili določeni gradovi in posestva za kralja, ako je prišel v deželo. Taki gradovi so bili Ljubljanski grad, Kranj in Krško. Karol Veliki je poslal svoje poslance (missi regis) na Kranjsko, da so razsojali prepire in vzprejeli od podložnikov prisego zvestobe. Kakor drugod v frankovski državi so se tudi na Kranjskem mnogi slobodni posestniki odtegnili vojaški dolžnosti s tem, da so svoja posestva odstopili kakemu velikašu in jih od teh zopet dobili v fevd ali najem. Taki fevdniki so torej postali iz prej slobodnih državljanov. Karol Veliki je tudi dal popravljati važnejše rimske ceste in

Ljubljana v Valvasorjevi dobi.

s tem povzdignil promet. V tej dobi je tudi nastala Ljubljana na mestu stare Emone. Sicer se ne da natanko določiti, kedaj je nastala Ljubljana, a iz Valvasorjevega poročila, da je l. 1006 kuga v Ljubljani pomorila 17.000 ljudi, sklepamo, da je ob koncu tu omenjene dobe Ljubljana že bila znatno mesto.

Kranjsko pod koroškimi vojvodi.

(976—1077.)

Cesar Oton II. je l. 976. ločil Korotanijo od Bavarskega in jo podelil kot nemško vojvodino Henriku Mlajšemu, Bertoldovemu sinu. S Korotanijo združeno Kranjsko se je torej zopet priklopilo k nemški državi. V tedanjem času pa Kranjsko še ni imelo današnjega obsega, ampak se je raztezalo le črez Gorenjsko. Korotanska - slovenska krajina, Dolenje Štajersko, del Dolenjskega, Kranjsko med Furlanskim in Koroškim in istrska Slovenska krajina, to je Notranjsko in Srednje Kranjsko z Metliko in Črnomljem, so bili deli Slovenske krajine nemške države. Leta 952. se je odcepila od Italije Nemška istrska mejna krajina, ki je obsegala Istro in južni in vzhodni del Kranjskega.

Koroški vojvoda je upravljal sedanje Koroško, krajine Verono, Istro in Kranjsko in Korotanski krajini. Sedanje Kranjsko je bilo v tedanji dobi razdeljeno v krajine in pokrajine, katere so vladali razni nemški grofje. Kranjsko krajino je vladal grof Valtilo (989—1004), in njegova krajina je mejila na Verhardovo Ljubljansko pokrajino, ki se je raztezala med Ljubljano in Loko. Tretji grof v teh krajih je bil Udalrik (1011); okoli l. 1040. imenujejo listine Eberharda kot kranjskega mejnega grofa. Prvi znani istrski mejni grof je bil Udalrik (1062—1072), ki je tudi upravljal Kranjsko krajino. Kranjski grofje so sprva stolovali v Goričanah, pozneje pa v Kranju.

Iz te dobe imamo prva zgodovinska poročila o starih kranjskih plemenitaških rodbinah. Turjačani (Auersperg) so prišli iz Švabskega. Valvasor pravi, da se je Odoricus Turjaški na strani akvilejskega patriarha Popona l. 1016. bojeval zoper Lombarde in da sta Adolf in Konrad Turjaški z Otonom Gallen-

berškim spremljala cesarja Henrika III. l. 1046. v Rim. Stare kranjske plemenitaške rodbine so tudi Ostrovrharji (Schärfenberg), Gallenbergi in Osterbergi. Ti plemenitaši so se baje bojevali tudi zoper Madjare, ki so l. 1041. pustošili slovenske krajine, in zoper hrvaškega vojvodo (poznejšega kralja) Zvonimira l. 1074.

Na Kranjskem so dobili v tem času obširnejša posestva cerkveni dostojanstveniki, in sicer nemški škofje brižinski in briksenski in akvilejski patriarhi, ki so po slovenskih krajih širili svojo oblast.

Brižinski škofje so že l. 974. dobili velika posestva v škofjeloški okolici. Nemški cesarji so pa razširjali brižinska posestva na Kranjskem. Oton III. jim je l. 989. potrdil dotedanja posestva in natanko določil njih meje. Henrik II. je podaril l. 1002. škofu Gottschalku Stražišče pri Kranju in je dal l. 1011. škofu Adalbertu 30 posestev med Selščico in Poljanščico. Ta posestva je razširil škof Egilbert s tem, da je nekatera bavarska posestva zamenjal za kranjska posestva. Brižinski škofje so tudi dobili nekatera posestva v Istri. Poleg naštetih posestev so imeli v 13. stoletju brižinski škofje tudi vartenberški okoliš, posestva ob srednji Krki in malone vse sedanje Kočevsko. Prvi nemški naseljenci brižinskih škofov so bili Bavarci, potem Korošci iz Gorenje Beljanske doline in Tirolci iz Bistriške doline (Pustertal).

Briksenski škofje so dobili l. 1004. od nemškega cesarja Henrika II. Bled in sicer grad in 30 posestev v okolici. Henrik III. jim je dal l. 1040. še druga posestva med Savo Bohinjko in Savo Dolinko, Henrik IV. pa l. 1073. gozdno in lovsko pravico v Bohinju in gorenji Savski dolini. Mejni grof Udalrik jim je podaril posestvo Leše in Bohinjsko Bistrico. Briksenski škofje niso toliko skrbeli za svoja posestva kakor brižinski škofje.

Akvilejski patriarh Popon je dobil leta 1028. po cesarju Konradu II. ves Kras z Vipavo, Postojino, Cerknico, Ložem in pokrajino južno do Reke. Henrik III. je dal patriarhu 30 posestev v Kranjski krajini l. 1040.; Henrik IV. pa je podelil l. 1077. patriarhu Sigehardu in njegovim naslednikom Kranjsko, Slovensko krajino in Istrsko mejno grofijo. Izmed posvetnih

velikašev je dobil v tej dobi Anzo od Henrika IV. l. 1062. neko posestvo v Kranjski krajini.

Izmed drugih dogodljajev se poroča o hudem potresu v Ljubljani l. 1000. in l. 1006. o strašni kugi po Kranjskem, ki je baje v Ljubljani in okolici pomorila 17.000 ljudi. Leta 1057. je romalo več stotin Ljubljančanov v sveto deželo. Na potu so jih Arabci okoli 150 ubili ali pa v sužnost odpeljali.

Mnogovladarstvo do smrti vojvode Ulrika.

(1077—1269.)

V prejšnjem poglavju smo pravili, da so cerkveni knezi brižinski, briksenski in akvilejski dobili po nemških vladarjih posestva na Kranjskem; a ta posestva niso postala popolna lastnina (alodi) dotičnih cerkvenih dostojanstvenikov, ampak dobili so ta posestva le v najem ali kot fevd. Cesarju je namreč pripadal v podjarmljenih deželah oni svet, ki ni bil obdelan ali ni imel gospodarja. Cesar je pa taka posestva dajal v najem ali kot fevd svojim privržencem in prijateljem, ki so se zanj krepko bojevali, ali pa tudi cerkvenim dostojanstvenikom in samostanom. Takega sveta brez gospodarja pa je bilo mnogo po slovenskih pokrajinah, kajti v bojih z Obri in drugimi sovražniki se je pogubilo mnogo Slovencev, in na njih mesto so se naseljevali tujci, zlasti Nemci.

Akvilejski patriarhi so s presledkom malone 300 let vladali na Kranjskem. Ko je patriarh Sigehard že l. 1077. v Regensburgu nagle smrti umrl, odvzel je cesar Henrik IV. patriarhatu Kranjsko, Slovensko krajino in Istro in je dal te dežele Henriku iz rodovine Eppensteincev, bratu koroškega vojvode Luitpolda, ki je tudi pospeševal naseljevanje Nemcev po slovenskih pokrajinah. Že l. 1093. pa je zopet dobil Kranjsko akvilejski patriarh Ulrik I., brat koroškega vojvode Henrika Eppensteinskega.

Poleg akvilejskih patriarhov pa so še drugi oblastniki imeli v 12. stoletju velika posestva po sedanjem Kranjskem. Solnograški stolni kapitelj je imel Krško v svoji oblasti; koroški Ortenburžani so gospodovali Ljubljani,

Gorenjskemu in Dolenjskemu tja do Gorjancev. Bavarski plemiči Andehs-Meranski pa so vladali Črnomelj, Metliko in Kočevje, katera mesta so bila prej pod hrvaško oblastjo, in kot zvesti pristaši cesarja Friderika I. so dobili l. 1173. Kranjsko in Istro kot državni fevd. Ko je pa bil andehs-meranski grof Henrik l. 1209. od cesarja preklican, ker je bil obdolžen sokrivstva na umoru kralja Filipa Švabskega, izgubil je Kranjsko in Istro. Te deželi je dobil Ludovik Bavarski, a že l. 1210. je dobil akvilejski patriarh Volfker zopet Kranjsko, in tako je prišlo Kranjsko tretjič kot državni fevd v patriarhsko last. Preklicanemu Henriku pa se je posrečilo, da je dokazal svojo nedolžnost na kraljevem umoru, in tako je dobil zopet Kranjsko nazaj. Po njegovi smrti (1228) se je potezal za Kranjsko brat Oton VII. Burgundski, a je opustil svoje zahteve glede na Kranjsko v korist svojemu bratu Bertoldu, ki je bil akvilejski patriarh. Tako so stalno dobili leta 1230. akvilejski patriarhi Kranjsko. Že l. 1228. je dobil patriarh Bertold Črnomelj in Metliko.

Koroški grofje Sponheimski, ki so po Eppensteincih podedovali vojvodsko dostojanstvo, dobili so tudi njih kranjska posestva, katerih središča so bila Ljubljana, Kranj in Kostanjevica. Ta posestva so pozneje Sponheimci pomnožili z drugimi posestvi. Bogenski grofje, Heunburgovci in Sternbergovci, vetrinjski in šentpavelski samostan na Koroškem in disenski samostan na Bavarskem so tudi imeli posestva na Kranjskem. A tudi več plemenitaških nemških rodbin, n. pr. Turjačane, nahahajamo že v sredi 11. stoletja med večjimi posestniki na Kranjskem. Tako je imela oni čas dežela celo vrsto posvetnih in duhovnih gospodarjev.

Polagoma so pa manjše cerkvene in posvetne fevdnike nadkrilili Babenberžani in Sponheimci, ki so si največ posestev na Kranjskem pridobili. Babenberžan Leopold VI. Slavni je kupil l. 1229. od brižinskega škofa Gerolda mnogo posestev na Dolenjskem okoli Hrvaškega Broda pri Kostanjevici in okoli Škocjana. Ta posestva je dobil kot fevd za 1.650 mark srebra od brižinske škofije, ki je ta posestva pridobila po smrti andehsmeranskega Henrika, mejnega grofa Istrskega. Friderik II. Bojeviti, zadnji Babenberžan, je dobil od cesarja Friderika II.

vsa na Kranjskem ležeča bogata posestva Andehs - Merancev, zlasti mejno grofijo Kranjsko. in je ta posestva tako pomnožil, da se je že v pismu z dne 19. maja l. 1232. podpisal za gospodarja Kranjskega (Dominus Carnioliae), čeprav so razen njega vedno še drugi gospodovali na Kranjskem.

Leta 1236. je cesar Friderik II. preklical Babenberžana Friderika II. Vsled tega sta pustošila v družbi nezadovoljnih plemenitašev njegova kranjska posestva akvilejski patriarh Bertold in koroški vojvoda Bernhard (1201—1256) iz sponheimske rodbine, ki se je že l. 1235. prisvojil naslov „gospodar Kranjskega in Slovenske krajine (Dominus Carnioliae et Marchiae). Toda Babenberžan Friderik II. si je zopet prisvojil izgubljena kranjska posestva. Ko je pa l. 1246. s Friderikom II. pomrl viteški rod Babenberžanov, pripadla so njega kranjska posestva zopet brižinskemu škofu.

Sedaj se je še bolj množil ugled in bogastvo Sponheimcev, ker se je polastil vojvoda Bernhard kranjskih brižinskih posestev, katera je imel Babenberžan Friderik II., in jih je tudi po krivici obdržal. Bernhard je pozneje zapustil ta posestva svojemu sinu Ulriku II., ki se je l. 1248. oženil s Friderikovo udovo Agnezo in ž njeno doto pomnožil svoja kranjska posestva. Bernhard je ustanovil več samostanov na Kranjskem. Že l. 1223. so se naselili vitezi nemškega reda v Črnomlju in Metliki; l. 1234. se je ustanovil frančiškanski samostan v Ljubljani. l. 1234. tudi cistercijanski samostan v Kostanjevici, kjer je tudi Bernhard s svojo soprogo Juto pokopan; l. 1255. pa je bil ustanovljen samostan kartuzijancev v Bistri.

Vojvoda Ulrik (1256—1269) se je imenoval „po božji milosti vojvoda koroški, gospodar Kranjskega in Slovenske krajine“. Ulrik je imel večji del Kranjskega in tako se mu je posrečilo, da je postal kranjski deželni knez. Po leti je navadno prebival v Ljubljani v Podturnskem gradu. Kot deželnega glavarja v Ljubljani je imenoval Rudelina s Hrušice, ki je l. 1261. stoloval na ljubljanskem Gradu. Ulrikova druga soproga Agneza je umrla l. 1262. in je zapustila nekdanja kranjska posestva svojega prvega soproga Friderika II. Bojevitega ogrskemu kralju Beli IV., a navzlic temu je Ulrik do svoje smrti obdržal ta posestva. Ulrik je bil za Kranjsko blagohoten

gospodar in cerkvi in samostanom jako naklonjen. Ker je bil brez otrok, imenoval je l. 1268. svojega sorodnika, češkega kralja Otokarja II., za dediča svojih dežel in pravic s pogojem, da Otokar pripomore njegovemu bratu Filipu, nadškofu solnograškemu, na akvilejski patriarhski prestol. Filip je bil sicer izvoljen, a v Rimu ni bil potrjen.

Kranjsko pod Otokarjem II. do bitke na Moravskem polju.

(1269—1278.)

Po Ulrikovi smrti se je polastil Kranjskega češki kralj Otokar II., opiraje se na Ulrikovo oporoko. Pravi dedič Kranjskega pa je bil Ulrikov brat Filip, tedanji solnograški nadškof, kateremu se je pridružilo več kranjskih plemenitašev, mest in trgov. Za Filipa se je potegovalo petero mogočnih kranjskih plemenitašev, in sicer že prej omenjeni deželni glavar Rudelin s Hrušice, Gerold in Oton Turjaški, Herman Rabensteinski in Gerloh Hertenberški. A tudi Otokar II. je imel svoje pristaše na Kranjskem in sicer brižinskega škofa, Gebharda Lilienberškega, Konrada Loškega, Konrada Galla in Ortolfa Krškega.

Filipu je mnogo kranjskih fevdnikov priseglo zvestobo in potem se je podal z vojsko na Furlansko, da se tam tudi polasti Otokarjevih posestev. Tako je nastala vojna med Filipom in Otokarjem, ki se je l. 1270. z vojsko podal na Kranjsko. Prišel je skozi Savinsko dolino na Kranjsko in oblegal Ljubljano, katero je vzel z naskokom. Posadki je prizanesel in ji dovolil slobodni odhod z orožjem, a mestu ni bil tako prizanesljiv. Potem se je Otokar brez upora polastil vseh važnejših kranjskih gradov, med njimi tudi Kostanjevice in Kamnika in opustošil posestva Filipovih pristašev. Ko si je bil pridobil Kranjsko in Slovensko krajino, postavil jima je Ulrika Havsbaškega kot glavarja in loškega župnika Henrika kot tajnika.

Otokar se je potem podal črez Gorenjsko po Dolini mimo Fužin na Koroško, kjer je bilo mnogo njegovih pristašev, posebno med duhovniki. Filip se je pomiril z Otokarjem in mu dal vse svoje dežele, gradove in mesta. Tudi Ulrikova vdova

se je odpovedala svojim kranjskim posestvom, in tako je postal Otokar vladar v tej deželi. Otokar je odlikoval Kranjce, izmed katerih je nekatere tudi vzprejel med svoje dvorjane. Filip se je še enkrat uprl v zvezi z ogrskim kraljem Štefanom V. zoper Otokarja, a brezuspešno. Otokar se je pobotal z Ogri, in Filip je izgubil Furlansko. Končno se je pa tudi Filip sprijaznil z Otokarjem, ki ga je postavil za svojega namestnika (vicarius) na Koroškem, Kranjskem in Slovenski krajini.

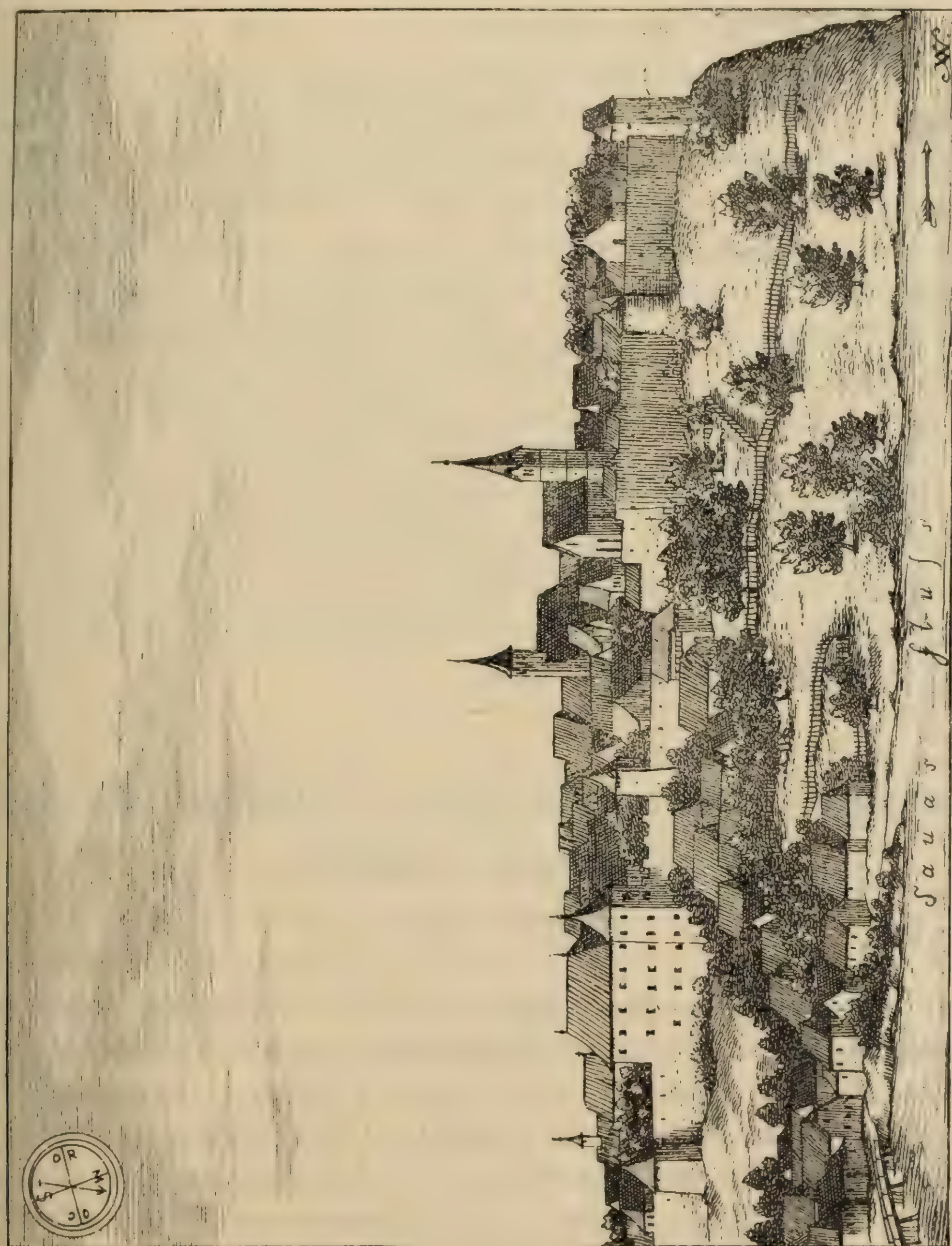
L. 1272. je umrl nemški kralj Rihard Kornvalski, ki je bil samo imenoma nemški vladar in ni mogel kraljeve oblasti izvrševati. Dne 29. septembra l. 1272. je bil od sedmerih izbornih knezov soglasno izvoljen kot nemški kralj Rudolf Habsburški, in tako se je končala brezvladna doba. Ta volitev je bila odločilnega pomena tudi za Otokarja, ki je bil tedaj na vrhuncu svoje slave. Leta 1273. so se Kranjci zopet bojevali z Ogri, ki so jih pa v bitki pri Laau na severnem Dolenjem Avstrijskem premagali in ubili njih poveljnika Ulrika Dürenholza. Sedaj je postal Ulrik Havsbaški samostalen glavar Kranjskega in Slovenske krajine, h kateri je v oni dobi pripadala tudi Savinska dolina.

Otokar ni pripoznal izvolitve Rudolfa Habsburškega nemškim kraljem, ker se je njegovemu poslancu zabranila udeležba pri tej volitvi. L. 1275. je Rudolf Koroško in Kranjsko podelil kot fevd solnograškemu nadškofu Filipu, ki se pa nikdar ni mogel polastiti podeljenih mu dežel. Na avgsburškem državnem zboru se je sklenilo, da ima Otokar državi zopet povrniti Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko. O tem sklepu ga je obvestil norimberški grof Friderik. Ker pa Otokar tega ni hotel storiti, preklical ga je Rudolf in začel vojno proti njemu v zvezi z Majnhardom Tirolskim in Albertom Goriškim. Otokarja zapuste njegovi prijatelji, plemstvo in narod, ker je strogo vladal. Albert Goriški je vzel Kranjsko, in v dunajskem miru 25. novembra l. 1276. se je odpovedal Otokar Avstrijski, Štajerski, Koroški, Kranjskemu in Slovenski krajini.

Rudolf je proglasil za te dežele splošni mir v soglasju z državnimi knezi, stanovi, ministri in plemenitaši. Ta listina obsega določbe o povračilu škode, katero je povzročila vojna.

o preosnovi starega pravnega reda, določbe o državnem in kazenskem pravu, o odpravi novih mitnic, carine itd.

Rudolf je postavil Majnharda Tirolskega kot glavarja Koroškega, Kranjskega in Slovenske krajine in ker je bil

Kranj v Valvasorjevi dobi.

Majnhardu dolžen 20.000 mark, zastavil mu je Kranjsko in Slovensko krajino, katerih so se lastili koroški vojvode do l. 1335.

L. 1277. opominja Rudolf svojega namestnika in uradnike na Kranjskem, naj nikakor ne kratijo imovine in pravic brižinskih škofov na Kranjskem. Brižinski škof Konrad je istega leta prepustil Rudolfovima sinovoma vse svoje cerkvene fevde na Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, ki so jih prej imeli avstrijski deželni knezi.

Otokar pa ni mogel pozabiti svojega ponižanja in je le čakal ugodne prilike, da si zopet pribori odvzete mu dežele. Dne 31. oktobra 1277. je odpovedal kralju Rudolfu mir. Velikega posvetovanja v Gradcu zaradi vojne z Otokarjem sta se tudi udeležila kranjska plemenitnika Ostrovrharja Henrik in Viljem. Zadnji Ostrovrhar Viljem je bil ubit l. 1293. v bitki pri Grebinjah na Koroškem, kjer je pomagal grofu Ulriku Heneburškemu v boju zoper Korošce in Goričane. Rudolf je zbral hitro svojo vojsko, v kateri je bilo blizu 500 Kranjcev in sicer je vodil 200 Kranjcev Ulrik Heneburški, Majnhard Tirolski pa 300 bojevnikov, ki so bili po veliki večini Kranjci. Odločilna bitka med Rudolfom in Otokarjem je bila dne 26. avgusta l. 1278. na Moravskem polju. Kralj Rudolf se je bojeval na čelu onega oddelka, v katerem so bili Kranjci, in je le s hudim naporom premagal Otokarja, ki je bil v bitki ubit.

Od bitke na Moravskem polju do stalnega združenja Kranjskega z Avstrijo.

(1278—1335.)

Po bitki na Moravskem polju je bil Rudolf gospodar Štajerskega, Koroškega in Kranjskega, in tako so postali Habsburžani stalni vladarji v naši deželi. V jeseni l. 1279. je prišel kralj Rudolf na Štajersko in vzprejel v Judenburgu tudi cerkvene dostojanstvenike in plemenitaše iz Kranjskega, ki so se mu poklonili in prisegli zvestobo. Uredil je upravo novo pridobljenih dežel in jim dal kot načelnika grofa Majnharda Tirolskega. V tem je umrl nadškof Filip, ki je bil zakoniti dedič Koroškega, Kranjskega in Slovenske krajine. V oporoki je zapustil mesto Ljubljano akvilejski cerkvi.

Na shodu v Judenburgu je sklenil kralj Rudolf s heneburškim grofom Ulrikom in njegovo soprogo Agnezo, hčerjo Gertrude Babenberške, posebno pogodbo, po kateri se je omenjena zakonska dvojica za svoto 16.000 mark srebra odpovedala vsem pravicam do fevdov in alodov na Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem.

Leta 1281. je Rudolf imenoval svojega starejšega sina Albrehta kot državnega upravitelja na Štajerskem, Kranjskem in v Slovenski krajini. Na državnem zboru v Nürnbergu je pa proglasil splošen mir, ki je torej tudi veljal za Kranjsko in Slovensko krajino.

Jako važen je pa državni zbor v Avgsburgu, kjer je Rudolf v soglasju z izbornimi knezi dne 27. decembra l. 1282. svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu podelil kot fevd Avstrijsko, Štajersko, Kranjsko in Slovensko krajino v onem obsegu, kakor sta jih imela Babenberžana Leopold VI. in Friderik II. in zraven še posestva, katera je pridobil češki kralj Otokar II. Tačasno Kranjsko s Slovensko krajino vred je obsegalo le kakih 7700 *km*². Slovesno se je izročila novima vojvodoma med drugimi tudi kranjska belo - modro - rdeča deželna zastava. Toda deželni stanovi teh dežel niso soglašali z dvojno vlado in so že l. 1283. pri kralju Rudolfu dosegli, da je bil Albreht sam njih vladar.

Koroško je kralj Rudolf odločil tirolskemu grofu Majnhardu, ki ga je izdatno podpiral v vojni z Otokarjem II. A tej podelitvi so se več let ustavljali izborni knezi. Šele 1. februarja l. 1286. je mogel Rudolf podeliti vojvodino Koroško grofu Majnhardu Tirolskemu „zaradi dotedanjih njegovih velikih zaslug in prihodnjih še večjih zaslug in z ozirom na dejstvo, da s pomnožitvijo državnih knezov rimska država pridobi večjo moč in kras“.

Kranjsko s Slovensko krajino pa je bilo zastavljeno vojvodini Koroški za posojilo 20.000 mark srebra in je s Koroško pripadlo grofu Majnhardu, ki je vladal Kranjsko od l. 1286.—1295. Vendar pa ima darilna listina izrecno opombo, da sta Kranjsko in Slovenska krajina last Albrehta Avstrijskega in njegovih naslednikov. Majnhard je prišel l. 1286. na Kranjsko in v Slovensko krajino, da se

polasti onih mest in gradov, ki so že prej pripadali h Koroškemu in katere mu je zastavil kralj Rudolf. Za njegovega vladanja je bil mir po Kranjskem, le l. 1290. so Ogri napadli Slovensko krajino, a premagal jih je Majnhardov brat, goriški grof Albert II.

Po smrti Majnhardovi je vladal njegov sin Henrik (1295—1335) in sicer sprva s svojima bratoma Otonom in Ludovikom († 1305) in od l. 1305. sam. Bojeval se je kot zaveznik Albrehta Avstrijskega s svojimi Tirolci, Korošci in Kranjci v bitki pri Goellheimu l. 1298. zoper Adolfa Nasovskega in l. 1301. in 1302. zoper nadškofa Moguntinskega in Kolinskega.

Henrik je bil oženjen z Ano, hčerjo češkega kralja Vaclava II. L. 1306. je z Vaclavom III. izmrl na Češkem premislidski rod v moški vrsti, in Čehi so izvolili Albrehtovega sina Rudolfa za svojega kralja, a ta je že umrl l. 1307. Sedaj se je Albreht potegoval za svojega drugega sina Friderika, a Čehi so izvolili Henrika za kralja. Nemški kralj Albreht Avstrijski je preklical Henrika in začel vojno zoper njega. V tej vojni sta se Albrehtova zaveznika, goriški grof Henrik in Ortenburžan Majnhard, bojevala na Kranjskem in se polastila Višnje gore, Kranja in Kamnika, a Ljubljana se jima je ubranila. V tem pa je bil Albreht od svojega stričnika zavratno umorjen (1308). Kmalu potem se je Henrik pogodil s Friderikom Avstrijskim. Henrik je še vladal na Češkem do l. 1310., potem so ga odstavili in izvolili Ivana Luksemburškega za češkega kralja.

V solnograškem miru l. 1311. sta Henrik Koroški in Friderik Avstrijski določila, da se je odpisalo 14.000 mark od dolžne svote 20.000 mark, za katere sta bili Kranjsko in Slovenska krajina zastavljeni. Henrik je torej imel deželi le za 6000 mark zastavljeni; Albrehtova vdova se je pa še zavezala, da plača sama 2000 mark srebra. Vsled tega mira se je tudi odcepila Savinska dolina od Slovenske krajine in pripadla Štajerskemu.

V tem času je Kranjsko mnogo trpelo po raznih nezgodah. L. 1309. so deželo pustošile kobilice, in l. 1312. je bila huda lakota, da so celo iz Sicilije v Kranjsko uvažali žito. Henrik je prišel večkrat na Kranjsko in pomagal v bedi. L. 1313. je v Ljubljani potrdil zatiškemu samostanu pravice in svoboščine

in istega leta mu je v Ljubljani umrla češka soproga Ana. L. 1317. je v Kamniku potrdil pravice nunskemu samostanu v Velesovem. Ko je bil naslednje leto zopet v Ljubljani, skušal je pomiriti Turjačane in Ortenburžane, ki so se strastno sovražili in med seboj bojevali. To se mu je pa šele l. 1320. posrečilo. Tega leta je tudi določil, da ima ljubljansko plemstvo meščanstvu enake dolžnosti glede na davke in obrambo. L. 1335. je Henrik umrl brez moškega zaroda, in tako je dobil avstrijski vojvoda Albreht II. Koroško, Kranjsko in Slovensko krajino.

Habsburžani na Kranjskem do smrti Rudolfa IV.

(1335—1365.)

Po smrti Henrika Koroškega sta se polastila Kranjskega habsburška vojvoda Albreht II. Modri (1335—1358) in Oton Veseli (1335—1339). L. 1335. je prišel Oton s svojo vojsko na Koroško, kjer so se mu na Gosposvetskem polju po starem slovenskem običaju klanjali podložniki in kjer je tudi delil fevde. Potem se je podal na Kranjsko in l. 1336. obiskal svoja rodbinska (nekdanja brižinska) posestva na Dolenjskem in znova potrdil prejšnjega deželnega glavarja Friderika Sovneškega, ki je tudi imel več posestev na Dolenjem Štajerskem in Kranjskem.

V tem pa je češki kralj Ivan Luksemburški v zvezi z Ogri začel vojno zoper Albrehta II. in Otona ter zahteval Koroško in Kranjsko za svojega sina Ivana Henrika, ki je bil od l. 1330. oženjen z Margareto Širokoustno, hčerjo Henrika Koroškega. Avstrijska vojvoda sta pa bila zavezana z akvilejskim patriarhom in goriškim grofom. V Otonovi vojski je bilo tudi mnogo Kranjcev, ki so se srčno bojevali zoper kralja Ivana. Vojna pa ni dolgo trajala, in že l. 1336. se je sklenil mir v Ennsu na Gorenjem Avstrijskem. V tem miru se je češki kralj odpovedal vsem pravicam do Koroškega in Kranjskega s Slovensko krajino.

Tako se je končal prepir zaradi dediščine Henrika Koroškega ugodno za habsburška vojvoda, in Kranjsko je bilo stalno

združeno z Avstrijo. Vojvodi Otonu se je kranjsko plemstvo poklonilo že l. 1336. v Št. Vidu pri Zatičini, hromemu Albrehtu pa šele l. 1338. v Ljubljani, kjer je nunskemu samostanu v Velesovem potrdil osnovno pismo in ga oprostil mitnine in carine. Na povratku s Kranjskega je v Gradcu potrdil Kranjcem njih svoboščine in pravice. Vojvoda Oton Veseli je umrl l. 1339.

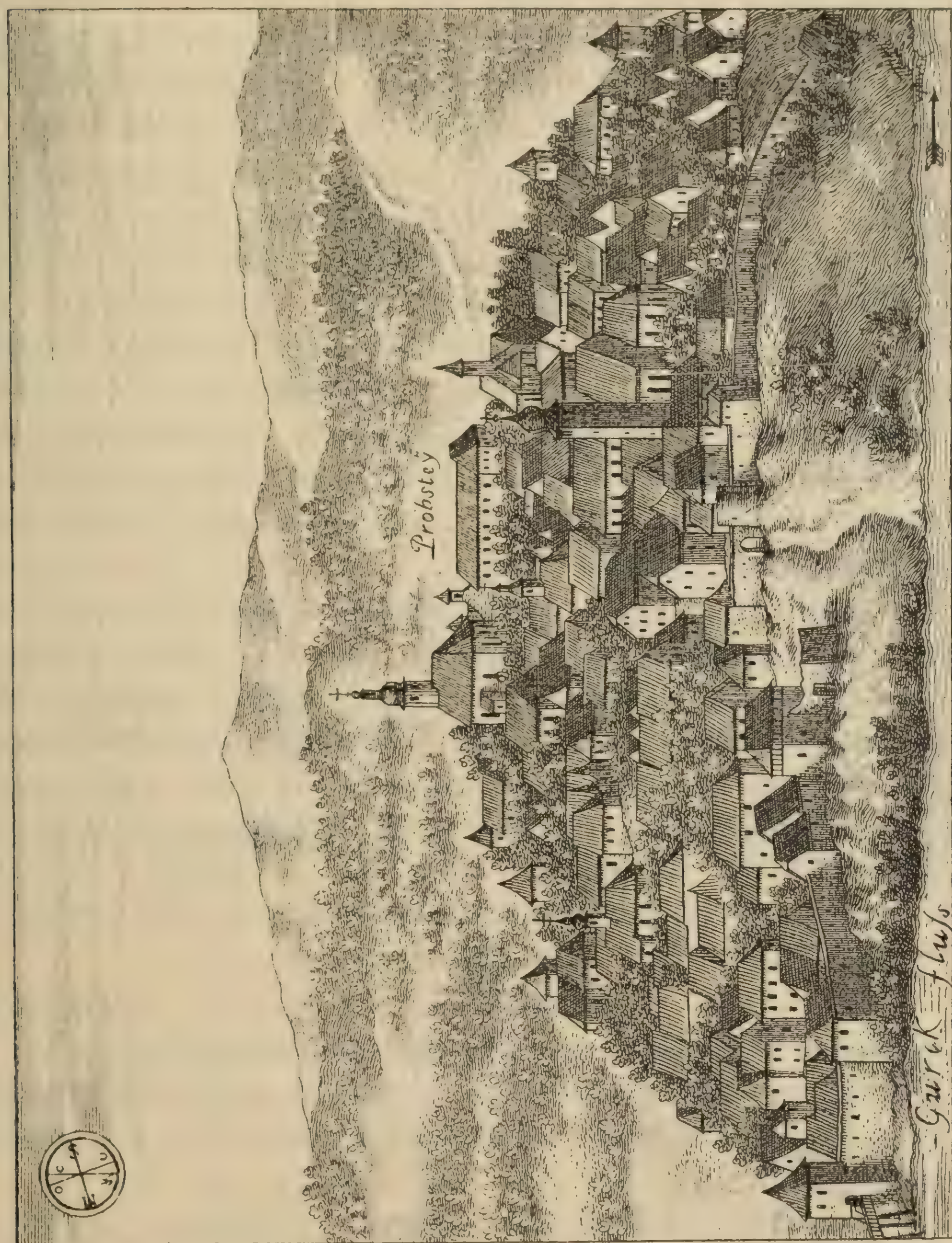
Albreht II. je modro in pravično vladal, a v tej dobi je Kranjsko zadelo več nesreč. L. 1339. so deželo pustošile kobilice, l. 1348. je bil velik potres in črna kuga, ki je še več let razsajala. Kot zaveznik akvilejskega patriarha se je bojeval l. 1350. v Furlaniji, in spremljali so ga tudi kranjski vitezi. V Ljubljani je potrdil nemškemu viteškemu redu njegove pravice in svoboščine. Umrl je l. 1358.

Rudolf IV. Ustanovnik (1358—1365) je mnogo storil za Ljubljano in Kranjsko sploh, in zagotovljeno mu je častno mesto v kranjski deželni zgodovini. Sklical je prvi veliki knežji shod v Ljubljani l. 1460. in ustanovil Rudolfovo (Novomesto). Kranjsko odposlanstvo je vzprejel v Gradcu l. 1360. in potrdil pravice in svoboščine Kranjske dežele in Ljubljanskega mesta, cistercijanskega samostana Zatiškega in kartuzijanskega samostana Bistriškega. Pospeševal je mesta in trge in skušal odpraviti vse ovire njih brzemu razvoju.

Dne 27. marca je prišel v Ljubljano, kjer se mu je prebivalstvo slovesno poklonilo. Tedaj je v Ljubljani zboroval znameniti veliki knežji shod, ki se je posvetoval o važnih političkih zadevah. Posvetovali so se na shodu o uredbi akvilejskega patriarhata in o razmerah z Benetkami, o pridobitvi Tirolskega, o združenju goriških posestev z Avstrijo in o drugih rečeh.

Na tem shodu so bili navzočni ti-le cerkveni dostojanstveniki, posvetni knezi in drugi velikaši: Akvilejski patriarh Ortolf, solnograški nadškof in legat rimskega prestola Pavel, brižinski škof Pavel, pasovski škof Gottfried, krški škof in nadvojvodov kancelar Ivan, briksenski škof Ulrik, kijemseški škof Ludovik, lavantinski škof Peter, mejni grof Majnhard Brandenburški, koroška, palatinska in goriška grofa Majnhard in Henrik, grof Oton Ortenburški, celjska grofa Urh in Herman,

koroški glavar grof Ivan Pfanberški, Aufensteinca Friderik in Konrad, Friderik Walsee s Štajerskega, gornjeavstrijski glavar Eberhard Wallsee, štajerski komornik Rudolf Liechtensteinski,

Rudolfovo v Valvasorjevi dobi.

Friderik, Urh in Oton Stubenberški, kranjski glavar Leopold pl. Stadeck in njegov brat Rudolf, Ivan Turso Ravheneški, avstrijski deželni maršal Herman Landenburški, dvorni upravnik Henrik Hegenberški, dvorni maršal Vilgraim Streym, dvorni

točar Kunrih Crunn, nadkuhar Albreht Otensteinski, ključar Albreht Schenk in starešina Viljem Schenk Libenberški.

Na tem znamenitem ljubljanskem shodu se je za bivanja Rudolfovega v Ljubljani vršilo dedno poklonstvo na Kranjskem od 27. marca do 3. aprila. Za svojega bivanja v Ljubljani je Rudolf IV. izdal več listin, v katerih je nekaterim kranjskim samostanom in plemenitašem potrdil pravice in svoboščine.

Že na ljubljanskem shodu so se posvetovali zaradi Postojine in Vipave, kateri je akvilejski patriarh Ludovik della Torre zase zahteval. Postojino in Vipavo je dobil Rudolf IV. Patriarh je stavil nove zahteve, in zaradi teh je začel Rudolf IV. vojno s patriarhom. Avstrijska vojska 4000 mož je prodirala skozi Kranjsko na Goriško in Furlansko in je premagala patriarha, ki je l. 1362. sklenil z avstrijskim vojvodom dunajski mir in mu odstopil notranjski Loški grad, kranjsko in šentpetersko župnijo v Ljubljani in vse akvilejske fevde na Kranjskem in v Slovenski krajini.

Rudolf IV. je skušal svoja kranjska posestva pomnožiti po dedni pogodbi, katero je sklenil l. 1363. z goriškima grofoma Albertom IV. in Majnhardom VII. in leta 1364. posebej z Albertom IV. Goriški grofje so imeli fevdna posestva na Krasu, Vipavo, Senožeče, Prem, Postojino in Idrijo; v Slovenski krajini so imeli Metliko, Črnomelj, Žužemperk, Višnjo goro, Šenberg in Mehovo. Vsled te pogodbe imajo vsa ta posestva pripasti avstrijskim vojvodom, ako bi goriški grof umrl brez potomcev. To se je zgodilo že l. 1374. s smrtjo Alberta IV.

Leta 1364. je za Rudolfa IV. postalo Kranjsko vojvodina. Rudolf se je dotlej imenoval „gospod Kranjskega“, tedaj pa je opustil ta naslov in se nazival „vojvoda Kranjski“. Tako so ga že imenovali 8. maja leta 1364. mejni grofje Brandenburški.

Leta 1365. je ustanovil Novomesto (Rudolfovo) in mu podelil mestne pravice z ustanovnim pismom dne 7. aprila. Dal je mestu važne pravice in svoboščine, sedež v deželnem zboru. Po svojem ustanovitelju se je mesto imenovalo Rudolfovo in je kmalu postalo središče Dolenjskega in važna trdnjavica zoper turške navale. Oni svet, na katerem se je ustanovilo

Rudolfovo, dobil je vojvoda v zameno od zatiškega cistercijanskega samostana.

V tem času je nastala tudi kočevska nemška naselbina. Ljubljanski škof Hren je našel v škofjeloškem brižinskem arhivu listino, ki pravi, da je cesar Karol IV. podaril grofu Frideriku Ortenburškemu 300 rodbin premaganih Frankov in Turinžanov kot tlačane, ker jih bi sicer kot upornike moral na drug način kaznovati. Te rodbine je naselil večinoma po sedanjem Kočevskem. Neka listina akvilejskega patriarha Ludovika II. della Torre z leta 1363. ima naredbe za dušno pastirstvo za nove naselbine v Kočevju, Poljanah, Kostelu, Osilnici in Gotenici, v krajih, „ki so bili dotlej neobdelani in neobljudeni“.

Koncem svojega življenja se je moral Rudolf IV. še bojevati zoper akvilejskega patriarha in furlanske plemenitaše, katerim ni ugajal dunajski mir. V Ljubljani se je zbirala Rudolfova vojska, in od tam so se pošiljale vedno nove nadomestilne čete v vojno. A Rudolf IV. je že umrl 27. julija 1365. v Milanu, kjer ga je bil Barnaba Visconti slovesno vzprejel. Rudolf IV. je bil pravičen in krepek vladar, ki je pospeševal z novimi pravicami in svoboščinami mesta in meščanstvo.

Kranjsko pod Albrehtom III. in Leopoldom III. do smrti Ernesta Železnega.

(1365—1424.)

Po Rudolfovi smrti sta prevzela vladarstvo avstrijskih dežel njega še mladoletna brata Albreht III. († 1395) in Leopold III. († 1386). Furlanska vojna še ni bila pri kraju in nje posledice je čutilo tudi Kranjsko; kajti sovražniki so pridrli na Notranjsko in se polastili Hasberškega gradu, katerega so potem Ljubljančani naskočili, a bili odbiti z velikimi izgubami. Za tedanje in druge velike usluge Ljubljančanov, odpravil jim je Albreht III. neko mitnico, ki je bila v kvar prevozni kupčiji. Meseca maja l. 1366. je cesar Karol IV. vojvodoma Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko podelil kot fevd, in

po cesarjevem posredovanju sta vojvoda sklenila mir z novim akvilejskim patriarhom Markvardom.

O Vseh Svetih l. 1370. so se kranjski stanovi v Ljubljani poklonili Albrehtu III. in Leopoldu III., ki sta dala Ljubljani prvi občinski zakon, po katerem je dvanajstero porotnikov mestnega svetovalstva svobodno volilo mestnega sodnika. L. 1371. sta kupila Albreht III. in Leopold III. Postojinski grad, a ga že drugo leto zastavila celjskemu grofu Hermanu. L. 1374. so pripadli Kranjskemu po smrti goriškega grofa Alberta IV. še Pivka, Metlika in Črnomelj. S Kranjskim se je pa tudi združila Gorenja in Dolenja Kraška pokrajina. Še tega leta so se vojvodoma v Ljubljani poklonili stanovi omenjenih pokrajin skupno s stanovi Kranjskega, Slovenske krajine in Istre takorekoč kot zastopniki ene dežele. Novim podanikom sta vojvodi potrdila prejšnje pravice in svoboščine.

Tako so Habsburžani združili mnogo, prej med duhovne in posvetne oblastnike razdeljenih, kranjskih pokrajin. Za novo vojno v Furlaniji l. 1378. so postavila kranjska mesta 700 mož, in sicer Ljubljana 515, Kranj 75, Kamnik 50, Loka in Radovljica po 30.

Leta 1379. sta si razdelila Albreht III. in Leopold III. avstrijske dežele. Albreht III. je dobil Avstrijsko in je bil začetnik avstrijske vrste; Leopold III. pa je dobil Štajersko, Koroško, Kranjsko, Tirolsko in prednjeavstrijske dežele ter je bil začetnik štajerske vrste.

Leopold III. se je bojeval zoper padovanskega vladarja Franca Kararskega, in v tem malouspešnem boju so ga Kranjci krepko podpirali. Na Kranjskem je poravnal prepire plemenitašev s cerkvenimi dostojanstveniki, ki so imeli posestva na Kranjskem. Kranjski deželni glavar Konrad Kreig se je bojeval zoper solnograškega nadškofa in pasovskega škofa, a končno ga je Leopold III. odstavil in kranjsko deželno glavarstvo poveril Hugonu Devinskemu l. 1385. Leopold III. je pospeševal mesta in je bil posebno naklonjen Ljubljani, katero je branil proti deželnemu glavarju in drugim plemenitašem in ji osigural mestno sodstvo. Kamniku je potrdil l. 1382. pravico, da ima za meščane sodstvo le njih mestni sodnik. Leopold III. je bil ubit l. 1386. v bitki pri Sempahu v Švici.

Po Leopoldovi smrti je vladal njegov brat Albreht III. vse avstrijske dežele do svoje smrti l. 1395., ker so bili sinovi Leopolda III. še mladoletni. Tudi Albreht III. je bil za Kranjsko pravičen in dober gospodar, ki je ščitil mesta in njih trgovino.

Med Albrehtovim sinom Albrehtom IV. in Leopoldovim najstarejšim sinom Viljemom je nastal prepir, kdo naj vlada avstrijskim deželam. Kranjsko je bilo v tem prepiru najbrž nobenostransko, ker se v nobenem poročilu ne omenja. Vojvoda sta se končno v Holenburški pogodbi sprijaznila; vojvoda Viljem je med drugim tudi dobil slovenske dežele.

Viljem (1395—1406) je prišel že drugo leto v Ljubljano, kjer so se mu poklonili deželni stanovi. Kamniku je potrdil od Leopolda III. dano sodno pravico in nemškemu redu njegove svoboščine. Leta 1396. se je Viljem pogodil s svojim bratom Leopoldom in je vladal Avstrijsko, Štajersko, Koroško, Kranjsko, Slovensko krajino, Trst, Pordenone, Istro in Metliko, Leopold pa ostale dežele. Dne 28. septembra istega leta je bila nesrečna bitka pri Nikopolju, v kateri je turški sultan Bajesid premagal ogrskega kralja Sigmunda. Še onega leta so prvič pridrli krvoločni Turki v slovenske pokrajine. V tej bitki so stali v središču kristjanske vojske med drugimi tudi štajerski in kranjski Slovenci, katerim je poveljeval kranjski deželni glavar, celjski grof Herman.

Tudi Viljem je podpiral meščanstvo. Bil je o Vseh Svetih l. 1396. v Ljubljani in je nemškemu redu potrdil svoboščine. Naslednje leto pa je Ljubljančanom potrdil samostalno sodstvo in pravico, da smejo po bližnjih gozdovih sekati drva za kurjavo. L. 1403. se je Viljem v Ljubljani slovesno poročil z Jovano, hčerjo Karola Malega Neapolitanskega. Že l. 1402. sta Viljem in njegov brat Ernest skupno vladala Štajersko, Koroško, Kranjsko, Slovensko krajino in Metliko. L. 1406. je umrl Viljem, ki je skrbel za mir in red v deželi in ščitil pravice svojih podanikov.

Po Viljemovi smrti sta njegova brata Leopold IV. in Ernest Železni (1406—1424) skupno vladala našim deželam do Leopoldove smrti (1411). L. 1408. so Turki prvič pridrli na Kranjsko. Dne 9. oktobra so napadli Metliko in Črnomelj in grozno razsajali po obližju teh mest in po Slovenski krajini. Pomorili so mnogo kristjanov, druge pa odpeljali v

sužnost. Tedaj so se začeli hudi časi in nadloge za Kranjsko deželo, v katero so divji Turki v dobi 83 let štiriindvajsetkrat prihrumeli v večjem številu, v manjših trumah pa še večkrat. Na Kranjskem je težko najti kraja, kjer ne bi divjali krvoločni Turki, ki so še sedaj v narodu v groznem spominu.

Ernest Železni je bil po smrti svojega brata Leopolda IV. samovladar na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Kot cesarjev zaveznik se je tudi Ernest bojeval z Benečani. Leta 1412. je prodirala 40.000 mož broječa cesarska vojska iz Zagreba črez Ljubljano na Furlansko. Celjski grof Herman je posredoval mir med cesarjem Sigmundom in Benečani. Vojvoda Ernest je prišel l. 1414. s svojo močno soprogo Cimburgo v Ljubljano, kjer so se mu poklonili kranjski stanovi. Potrdil je svoboščine bistriškega kartuzijanskega samostana in obiskal svojo mater Virido iz milanskega rodu Sforza Visconti. Ta je živela na gradu pri Pristavi nad Zatičino, ko je bil njen soprog Leopold III. padel v bitki pri Sempahu.

S to vojvodinjo je v zvezi pripovedka o kači, ki žre otroke. „Doječa kmetica, žena zatiški grajščini podložnega kmeta, je nekoč na grajščinski njivi plela zel in v zibeli spečega otroka postavila v brazdo, da ga o potrebi lahko doji. Tu se pa priplazi iz bližnjega gozda velika kača, vzame otroka iz zibeli in ga hoče odnesti. Po otročjem kriku opozorjena mati zagleda svojega otroka v žrelu velike kače in v tej nevarnosti moli k najsvetejši devici, zaščitnici samostanske cerkve. Otrok pade nepoškodovan iz kačinega strupenega žrela. Na glavnem oltarju vzidana kača izpričuje še dandanašnji ta čudež.“ Povod tej pripovedki je najbrž ona kača iz milanskega grba.

Ko so l. 1416. pridrli roparski Madjari na Kranjsko in pustošili deželo tja do Polhovega Gradca, ukazal je vojvoda, da se Ljubljana močno utrdi. To utrjenje glavnega mesta je bilo jako potrebno tudi zaradi pretečih turških navalov. Ernest je pa tudi drugače skrbel za procvitanje dežele. Z njegovo pomočjo so n. pr. l. 1418. tedanji stolni župnik Hewgenreuter in nekateri meščani ustanovili stolno šolo, iz katere je nastala prva gimnazija na Kranjskem. Pospeševal je tudi mesta Ljubljano, Kamnik, Kranj in druga.

V najboljši dobi je umrl ta priljubljeni vladar l. 1424.

Friderik V. (III.).

(1424—1493.)

Ernest Železni je zapustil tri sinove: Friderika, Albrehta in Ernesta. Ernest je umrl že leta 1432. Friderik V. je postal polnoleten šele l. 1438. Njegovo vladanje je polno usode polnih dogodljajev za Kranjsko. Potrdil je svoboščine kranjski duhovščini in kartuzijanskemu samostanu v Pletrjah. Turki so zopet ponovili svoje roparske napade na Kranjsko l. 1425. ali 1429. Poročila o tem drugem turškem navalu na Kranjsko se ne ujemajo glede na čas. Nad 8000 Turkov je prišlo črez Kolpo. Napadli so Metliko ter se je polastili. Na daljnjem potu proti Rudolfovemu je turška druhal morila, zažigala in plenila cerkve. Pri Rudolfovem pa sta kranjski deželni glavar Ulrik Schenk in koroški deželni glavar grof Štefan Monfortski na čelu 4000 mož popolnoma premagala Turke, ki so izgubili nad polovico svoje vojske. Turki potem 40 let niso več prišli na Kranjsko.

Kranjci so se tudi udeležili v vojski vojvode Albrehta V. vojne zoper Husite, v kateri se je odlikoval marsikak kranjski vitez, n. pr. Dietmund Lamberg.

L. 1437. se je vnel prepir med grofom Štefanom Modruškim in celjskim grofom Urhom II., ki je plenil več vasi okoli vojvodske grajščine Kostanjevice, trpinčil prebivalce in jim vzel živino in drugo imetje.

Albreht V. je umrl l. 1439. Pri njegovem pogrebu sta bili Kranjsko in Slovenska krajina zastopani po posebnem stanovskem odposlanstvu.

Po njegovi smrti je Friderik V. postal nemški cesar in je bil v vrsti cesarjev Friderik III. Med Friderikom in njegovim bratom Albrehtom VI. je kmalu potem nastala vojna, v kateri je bil na Albrehtovi strani mogočni celjski grof Urh II., ki je imel spretnega vojskovodjo, Čeha Jana Vitovca. Celjanom se je vdalo več dolenjskih gradov, med njimi Pelče, Turn in Gomila pri Radečah. Izmed Slovencev so bili na cesarjevi strani skoraj le Ljubljančani in Istrani, med plemenitaši pa posebno grof Turn in Turjačan.

V celjski oblasti je bil notranjski Lož. Cesarski vojskovodja Krištof Fladniški pošlje odposlanstvo z zahtevo, da se vda loška posadka. Ker se Lož ni hotel vdati, naskoči ga cesarska vojska. Celjska posadka v Ložu odpre mestna vrata in plane na cesarske, se zopet hitro umakne v Lož, a cesarski za njimi. Ko je bil del cesarske vojske že v Ložu, zaprejo Celjani vrata in pobijejo ujete cesarske vojake. Sedaj naskoči posadka zunaj mesta ostali del cesarske vojske in jo premaga. Krištof Fladniški še enkrat naskoči Lož, a brezuspešno; neki čevljar ga pri naskoku ubije. Še l. 1439. se je cesarska vojska polastila Loža in ga zažgala. Od onega časa Lož ni več dobil prejšnje veljave. Pri Mokronogu so Celjani premagali cesarsko vojsko in se polastili mokronoškega gradu.

Leta 1442. oblegajo Celjani Ljubljano, katero je branil Juri Apfaltrer in sicer z velikim uspehom. Ljubljančani so zaprli vrata in se branili za močnim zidovjem proti sovražnim oblegovalnim strojem. Ker se Celjani niso mogli polastiti Ljubljane, pustošili so po okolici in zažgali Jurija Apfaltrerja Podturnski grad. Dan pred kresom so Celjani zopet odrinili. Veliko bedo so v okolici tudi povzročile kobilice, ki so uničile vse pridelke. Cesar Friderik III. je še tistega leta v Frankfurtu zvestim Ljubljančanom potrdil stare svoboščine in jim dal več novih pravic; smeli so svoja pisma in listine pečatiti z rudečim voskom.

Tudi Kranj je bil na cesarski strani, a se je moral vdati Urhu II., ki ga je nenadoma napadel. Ko se je pa oddelek cesarske vojske približal Kranju, uprli so se meščani zoper Celjane, in cesarski vojskovodja Turn se je zopet polastil mesta. Tudi Rudolfovo so Celjani z močno silo oblegali, a so z velikimi izgubami morali oditi.

V Dunajskem Novem mestu se je cesar l. 1443. pomiril z bratom Albrehtom VI. in celjskim grofom. Cesar in celjski grof sta obljubila, da si povrneta v vojni pridobljena posestva. Cesar je poknežil celjske grofe in sklenil ž njimi dedinsko pogodbo, da dobé, ako bi Habsburžani prej izmrli, poleg drugih posestev tudi Metliško grofijo, Mehovo, Rudolfovo, Kostanjevico, Postojino in Vipavo; ako pa bi Celjani prej izmrli, pripade Habsburžanom Celjska, Ortenburška in Sternberška

grofija. Že drugo leto je prišel cesar v velikem spremstvu s svojim tajnikom Enejem Silvijem Piccolominijem (poznejšim papežem Pijem II.) v Ljubljano, kjer so ga deželni stanovi prav slavno vzprejeli. Cesar je potrdil vse mestne pravice in svoboščine, a tudi svoboščine drugih mest in samostanov in se je potem podal v Kamnik.

Leta 1447. so zopet kobilice veliko škodo povzročile v naših krajih, a dve leti pozneje je morila huda kuga po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Ko sta celjski grof Urh II. in Eizinger l. 1452. cesarja Friderika III. oblegala v Dunajskem Novem mestu, prišli so mu tudi Kranjci na pomoč. Sovražniki so z veliko silo naskočili mesto in se ga skoraj polastili, da ni znani orjaški vitez Andrej Baumkircher tako dolgo zadržaval sovražnike, da so cesarski zaprli mestna vrata.

Zadnjega celjskega grofa Urha II. so l. 1456. umorili v Belem gradu. Njegova bogata zapuščina je dala zopet povod hudim bojem. Na Kranjskem so bila v oblasti celjskih grofov kot lastnina, fevd ali pa zastavljena ta-le posestva: Lož, Stekperk, Postojina, Polhov Gradec, Koprivnek pri Moravčah, Kamnik, Smlednik, Goričane, Kranj, Naklo, Turen ob Kokri, Katzenstein, Radovljica, Pusti grad in Fužine (Bela peč); Ig, Čušperk, Višnja gora, Ortnek, Ribnica, Rudolfovo, Žužemperk, Mehovo, Metlika, Poljane, Krupa ob Krupi, Kostel, Kočevje, Friedrichsteinski grad pri Kočevju, Vinica, Krško, Kostanjevica, Radeče in Zibnik.

Urhova udova Katarina si je hotela siloma pridržati malone vsa ta posestva navzlic temu, da je imel cesar vsled dedinske pogodbe pravico do celjskih posestev. Cesar je dobil sprva celjskega vojskovodjo Vitovca za se, a kmalu se mu je izneveril in napadel v Celju bivajočega cesarja, ki se je le težko rešil v gorenji celjski grad l. 1457. Kranjci so poslali cesarju konjike in pešce na pomoč, a Vitovec je po kratkem obleganju zapustil Celje. Cesar se je podal potem na Kranjsko, da se tam polasti celjskih posestev. V Kranju je dal upravo Ribnice Andreju in Juriju Lambergerju, Lož Martinu Schnizenbaumu, Pemont v Istri Hermanu Ravbarju, Ortnek Juriju in Janezu Lenkheimerju, Metliko pa Andreju Hohenwartu, kateremu je še ranjki celjski

grof bil dolžen 2600 gld. S tem in z drugimi dohodki jih je cesar odškodoval za to, kar bi imeli še dobiti za umrlim Urhom II.

Ko je bil cesar odpotoval na Kranjsko, jo udari tudi Vitovec skozi Tuhinjsko dolino na Kranjsko, kjer se je že cesarska vojska polastila več celjskih posestev. Vitovec je oplenil in razdejal Škofjo Loko, premagal Kranj in se napotil proti Radovljici, katero je cesarski poveljnik Gašpar Lamberški zažgal in potem zapustil. Celjani zasedejo Radovljico, a kranjska deželna bramba jih prisili, da se zopet umaknejo na Štajersko. Na tem povratku jih napadejo Kranjci večinoma z vilami in koli med Blagovico in Trojanami in Vitovcu precej vojakov pobijejo, a Vitovec plane na Kranjce, pobije okoli 40 kmetov in se zopet umakne v Savinsko dolino.

Ko je bil v Pragi umrl češki in ogrski kralj Ladislav, pogodila sta se s cesarjem l. 1458. vdovela celjska grofinja Katarina in Vitovec. Katarina je odstopila celjska posestva in je dobila letni dohodek 2000 goldinarjev in Krško kot vdovsko bivališče, a pozneje se je preselila v Dubrovnik; Vitovec pa je bil povzdignjen v baronski stan in je tudi dobil več posestev. Tako so dobili v oblast Habsburžani večinoma med Krko in Kolpo ležeča posestva nekdaj mogočnega celjskega rodu. V vojni cesarja Friderika III. z ogrskim kraljem Matjažem Korvinom so Madjari tudi na Kranjsko pridrli in zasedli Klevevški grad pri Mokronogu, a Kranjci so jim kmalu zopet grad vzeli in jih prepodili iz dežele.

Friderik III. je l. 1461. ustanovil ljubljansko škofijo z 10 korarji, in nje prvi škof je bil Žiga Lambergar. Prej sta imeli Kranjsko in Slovenska krajina posebnega akvilejskega arhidijakona. Papež Pij II. je to ustanovo že naslednje leto potrdil in napravil ljubljansko škofijo in škofa neodvisnega od akvilejskega patriarha in drugih metropolitov ter škofijo neposredno podredil papežu. L. 1463. je papež dal cesarju za večne čase pravico, da sam imenuje ljubljanskega škofa, ki pa oddaja korarska mesta in dostojanstva. Tako je dobilo Kranjsko po malone devetstoletnem prestanku zopet svojega škofa.

Ljubljanska škofija je tedaj obsegala le del Gorenjskega, dve dolenjski župniji in nekatere koroške in štajerske župnije; ostali del Kranjskega pa so obdržali akvilejski patriarhi in za

njimi goriški nadškofje in nekoliko tudi tržaški škofje. Tudi po novi razdelitvi škofij l. 1787. in 1791. še ni imela ljubljanska škofija (od leta 1787. do leta 1806. nadškofija) vseh sedanjih kranjskih župnij. Do l. 1787. je imela le 28 kranjskih župnij, 71 podrejenih duhovnij in 86.500 duš. Šele od leta 1833. se ujemajo kranjske politične in cerkvene meje, ko je bila lavantinska škofija odstopila motniško župnijo. Tri leta prej je dobila ljubljanska škofija dekaniji Hrenovice in Trnovo od tržaške škofije in vipavsko dekanijo od goriške nadškofije.

Leta 1462. se je moral cesar bojevati zoper svojega brata Albrehta VI. in uporne Dunajčane. Tudi v tem boju so cesarja podpirali Kranjci. Pri obleganju Dunaja so se odlikovali kranjski vitezi, in sicer Schaumburg, Črnomaljski, Turjačani, Apfaltrer, Gallenberg, Lamberger, Ravbar, Paradeyser, Hohenwart, Sicherberger, Neuhaus, Zellenberger, Gall, Semenič, Gräzer, Predjamski, Loški in več drugih, katerih imena so zabeležena na listini z dne 12. januarja l. 1463. S to listino je cesar v priznanje velikih zaslug kranjskih stanov premenil kranjski grb, da je pri belo-modro-rdečih kranjskih deželnih barvah namesto bele postavil zlatožolto barvo. Turjačani, ki so že imeli nadkomorništvo, so dobili dedno maršalstvo, cesarski metliški stotnik Andrej Hohenwart dedno stolništvo in brata Juri in Gašper Črnomaljski dedno točarstvo. Cesar Friderik III. je združil Gorenjsko, Dolenjsko, Metliko, Pivko in več delov Notranjskega v vojvodino Kranjsko.

Četudi je cesar v boju z Matjažem Korvinom in s svojim bratom slabil svoje moči, dal je vendar utrditi razna mesta proti turškim navalom, tako n. pr. Ljubljano, Kamnik in Metliko. Metličanom je prepustil polovico davkov za utrjenje mesta l. 1464. Istega leta je papežev legat ljubljanskemu škofu dovolil, da pobira poseben turški davek in s tem ukrene, kar je treba zoper Turke. Cesar je odredil petletni mir za notranjeavstrijske dežele in opominjal prebivalstvo, da pridno moli in hodi na božja pota, da Bog odvrne preteči turški naval. Papež Pavel II. je l. 1468. odredil odpustke za vse, ki se bojujejo v Slovenski krajini v obrambo Metliške grofije zoper Turke. Tudi notranjeavstrijski deželni stanovi so se na skupnih deželnih zborih l. 1462. v Lipnici in l. 1468. v Gradcu pripravljali na

obrambo proti turškim navalom, a s premajhnim uspehom. Na nemških državnih zborih so se sicer mnogo posvetovali, kako bi užugali Turke, a ta posvetovanja so bila brez pričakovanih posledic. Slovenske in sploh jugoslovanske dežele so povečem same se ustavljale turškim navalom in bile v pravem pomenu branitelji kristjanske vere in omike zoper krvoločnega sovražnika.

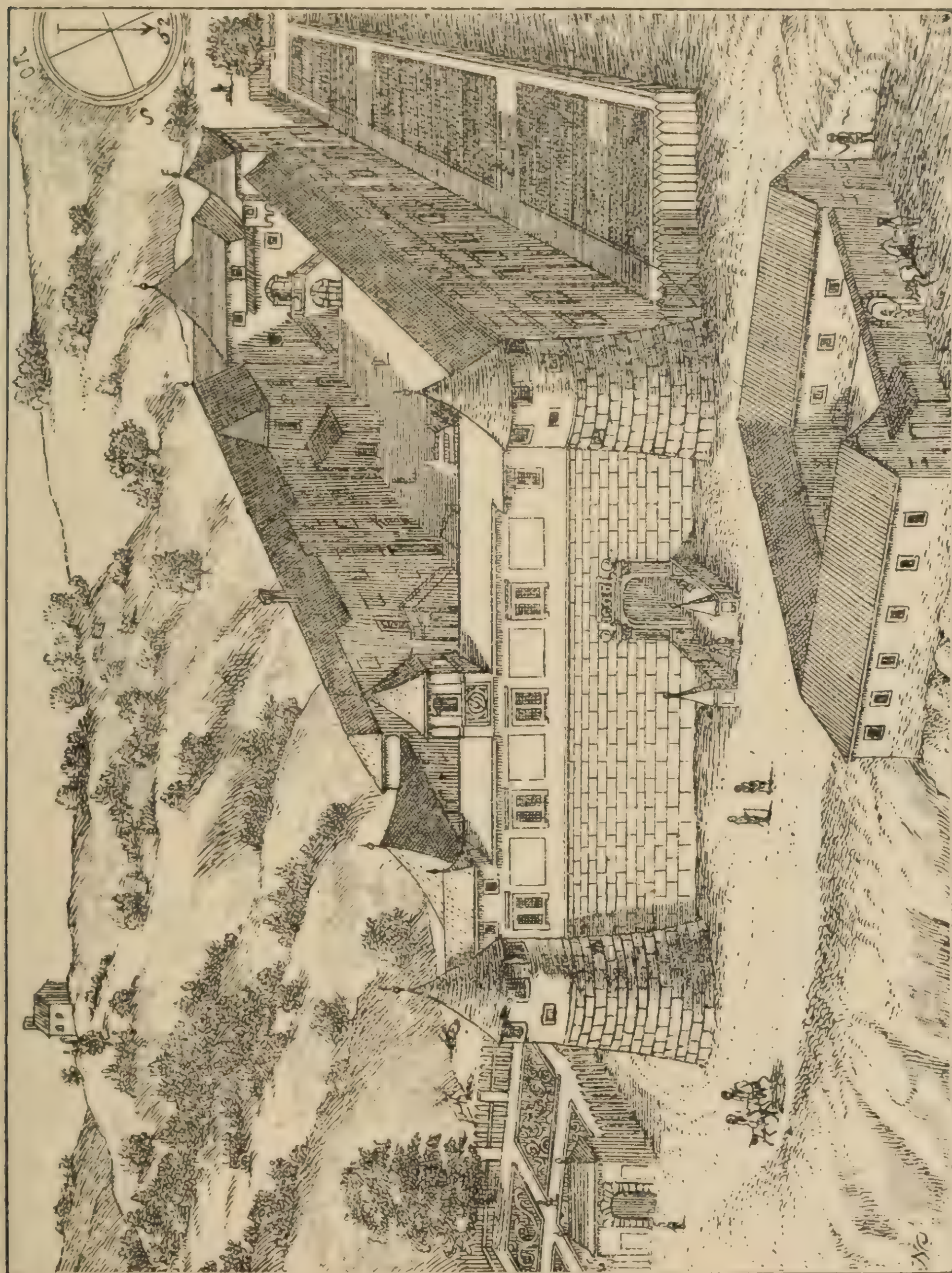
Nesrečno je bilo za Kranjsko leto 1469., v katerem so Turki dvakrat prihruli na Kranjsko. Stari turški paša Vejh Beg je pridrl črez Uno in Kolpo s 10.000 vojaki o Binkoštih pred Metliko, pustošil okolico in razdejal mesto in frančiškanski samostan „Pri treh farah“. Frančiškani so potem v Rudolfovem zgradili nov samostan. Prebivalci so našli zavetišče v utrjenem metliškem gradu stotnika Andreja Hohenwarta. Pri Metliki so se Turki razdelili v tri oddelke. Z enim oddelkom je paša ostal pri Vinici ob Kolpi, da zavaruje umikanje na Turško.

Drugi oddelek je odrinil proti Kočevju, požigal in ropal po tem trgu in okolici, prodiral po Ribniški dolini in prišel pri Igu na Ljubljansko ravnino ter razdejal grad Matenjo, Šmarje in druge vasi. Prišli so tudi pred Ljubljano in zažgali zunaj obzidja se nahajajočo stolno cerkev. Ta oddelek je prišel do Preddvora, kjer so nekemu starčku obesili mlinski kamen na vrat, da se je kar zgrudil. Tretji oddelek jo je udaril črez Gorjance proti Rudolfovemu in Kostanjevici, se utaboril pri Št. Jerneju in oplenil najstarejši kranjski trg Dobravo.

Hitro se oborože kranjski stanovi, vsaka hiša mora postaviti enega moža in kmalu pelje Andrej Hohenwart okoli 20.000 mož proti Turkom. A Turki se nevarnosti umaknejo z velikim plenom nazaj v Bosno, ko so bili grozovito razsajali zlasti po Slovenski krajini. Odgnali so v sužnost 9000 kristjanov, po nekem poročilu celo 20.000, in pomorili okoli 6000 ljudi. Vejh Beg je baje 500 zalih dečkov in deklic podaril sultanu Mohamedu II. Pri tem napadu so bili Turki le 14 dni na Kranjskem, a gotovo dalje v Slovenski krajini.

Ob početku zime so še enkrat prišli Turki na Kranjsko ter pustošili Krško in okolico. Odpeljali so tudi mnogo kristjanov v sužnost. V letih 1369. in 1470. so turške čete ropale in morile na Primorskem.

Med najhujše turške navale spada oni v letu 1471., v katerem je Izak paša trikrat pridrl na Kranjsko. Pri prvem napadu so Turki skoraj brez ovire pustošili in ropali

Turjaški grad v Valvasorjevi dobi.

ter 20.000 ljudi odpeljali v sužnost in jih zaprli po svojih trdnjavah. Kmalu potem je zopet pridrlo 10.000 Turkov na Kranjsko in sicer do Ljubljane. Odpeljali so zopet okoli 20.000 ljudi s seboj. Tretjič je prišel Izak-paša s 15.000 vojaki

črez Vinico na binkoštni pondeljek do Rašice pri Velikih Laščah in se tam utaboril. Odtod je poslal manjše oddelke proti Turjaku, Ljubljani, Igu in v Preserje, sam pa je odrinil z glavno vojsko proti Ljubljani in pod noč tja dospel. Goreče vasi v okolici so bile Ljubljančanom znamenje preteče nevarnosti in so še pravočasno zavarovali mesto. Turki so oplenili dvoje predmestij.

Pred mestnim obzidjem je turški paša svojo vojsko razdelil v tri oddelke. Prvi oddelek je prodiral ob Savi proti Kranju in nadalje ob Kokri, razdejal grad Frauenstein nad Velesovem, vas in samostan dominikank Velesovo in nune oskrunil ali odpeljal. Druga druhal je drla proti Kamniku, razdejala v Mekinah samostan redovnic sv. Klare in prišla črez predhribje Kamniških planin v Savinsko dolino in do Celja, kjer so požigali, pomorili in v sužnost odgnali okoli 30.000 ljudi. Tretja druhal je plenila in morila po Dolenjskem okoli Zatičine, Mehovega in Metlike. Upepelili so kartuzijanski samostan v Pleterjah in cistercijanski samostan v Zatičini, kjer je opat z nekaterimi menihi pobegnil, ostale menihe pa so Turki privezali konjem za rep in jih tako za sabo vlačili, dokler se niso ubili. Upepelili so 40 cerkva, pet trgov in 200 vasi in odpeljali v sužnost 5000 ljudi. Iz Dolenjskega so Turki o sv. Rešnjem Telesu odrinili na Ogrsko in Erdeljsko. V jeseni so še razsajali po Krasu in Vipavski dolini in ujeli 500 ljudi.

Odslej so se Slovenci bolje zavarovali zoper turške napade in so zlasti skrbeli za to, da jih niso Turki več tako iznenadili kakor prej. Ker Kranjci niso dobili pomoči zoper Turke ne od države, ne od cesarja, morali so si sami pomagati. Turški navali so bili posebno zaradi tega tako pogibelni, ker so povečem na brzih konjih iznenadili kristjane. Kranjci so zažigali grmade kot znamenje pretečega turškega navala. Ko so se Turki bližali prvi slovenski vasi, zažgali so prebivalci na bližnjem griču ali gori grmado in to so posnemali od gore do gore po vseh slovenskih pokrajinah. Tako se je po teh grmadah kmalu izvedela preteča nevarnost. Pod vodstvom deželnih stanov so se zbirali prebivalci in hiteli na kraj največje nevarnosti. Še sedaj se imenujejo nekateri vrhovi „Grmada“ in nam značijo kraje, kjer so zažigali take grmade.

Če so se Turki bližali s Petrinje ali Siska dolenjski Kostanjevici ali Metliki, naznanjali so to goreče grmade na Mehovem, na Gorjancih, Hmeljniku pri Mirni peči, Št. Petru pri Žužemperku, na Vrh Trebnjem, Primskovem, starem Višnjegorskem gradu, Magdalenski gori pri Šmarijah in na Ljubljanskem gradu.

Ob prihodu Turkov od Kolpe pri Vinici so zažigali grmade na Plešivici pri Adlešičih in na Prelibeljski gori pri Knežji Lipi, na Friedrichsteinu pri Kočevju, pri Sv. Ani nad Ribnico, na Orteneku ali Grmadi, na gorah pri Velikih Laščah, pri Sv. Ahacu, na griču pri Sovneku in na Ljubljanskem gradu.

Notranjsko je dobilo znamenje preteče nevarnosti po gorečih grmadah na Šilertaboru, na gorah pri Senožečah in Vipavi, na Soviču pri Postojini, na starem Loškem gradu, na Grmadi pri Ložu, na Grmadi pri Planini, na Vrhniških gorah in na Ljubljanskem gradu.

Gorenjskemu se je dalo znamenje z Ljubljanskega grada, na Šmarni gori, na Kamniškem Starem gradu, pri Velesovem, na Šmarjetni gori, pri Sv. Petru nad Begunjami, na Bleškem gradu, v Jesenicah in na Fužinah.

Da se varujejo iznenadenja in si rešijo življenje in premoženje, so zgradili na Kranjskem od l. 1471. počenši takozvane t a b o r e; to so stolpi in utrdbe na vzvišenih krajih, katere so prebivalci lahko branili in ki so jim služili kot zavetišče. Tudi nekatere cerkve so utrdili in obdali z obzidjem in na ta način izpremenili v tabore. Ko so se Turki bližali, so znosili prebivalci svoje blago v tak tabor. Ženske in otroci so molili v cerkvi, moški so se pa postavili za obzidjem v bran, ker jih je v slučaju turške zmage čakala smrt ali sužnost. Ker pa Turki niso dolgo oblegali takih taborov, so bili ti dobro zavetišče. Še dandanašnji imamo več krajev, ki se nazivljejo „Tabor“; od teh še nekateri obstoje, drugi so pa razvaljeni. Na Kranjskem je bilo okoli 70 „taborov“ v obrambo zoper Turke.

Po Krasu pa, kakor n. pr. v Suhi krajini, Dobravi, Ribniški dolini, v okolici Planine, Cerknice in Postojine in drugod, so pribežali prebivalci pred turškimi roparji z živino in drugo premičnino v skrite kraške jame in votline, ki so jim služile v varno zavetišče, kar tudi pričajo narodne pripovedke.

Cesar Friderik III. je v znak hvaležnosti pogumnim in požrtovalnim Kranjcem podelil več mestnih pravic in druge svoboščine. Leta 1471. je postalo Kočevje mesto. l. 1477 pa so dobili Krško, Višnja gora in Lož mestne pravice; Kranju in Kamniku pa je cesar potrdil stare pravice in jim tudi še podelil nove pravice.

Leta 1472. so Turki zopet dvakrat pridrli na Kranjsko. kjer so po stari navadi grozovito divjali. Pustošili so po Notranjskem in prvič prišli v Cerknico, kjer so sežgali župno cerkev. Potem so odrinili proti Ljubljani in se pred mestnim obzidjem utaborili na treh krajih, in sicer na Poljanah. v Šiški in v jami za sv. Krištofom. Plenili so po okolici in zažgali šentpetersko cerkev, ki je bila zunaj obzidja. Topovi z Grada so jih prepodili in rešili Ljubljano hudega zla. V spomin na ta dogodek so hodili odslej Ljubljančani vsako leto na velikonočni ponedeljek popoldne v slovesnem izprevodu iz šentpeterske cerkve k Sv. Krištofu. V Lovševi jami ali turški jami za cerkvico, kjer je sedaj pokopališče, je bila potem veselica za ljubljansko mladino. Ljubljančani so jim metali namesto razbeljenih svinčenih krogel jabolka in pomaranče. V spomin na lakoto, katero je povzročilo sicer le en teden trajajoče turško obleganje, jedo na velikonočno nedeljo po starih hišah v Ljubljani in tudi drugod po deželi repne olupke „alelujo" za prikuho. V jeseni so Turki zopet prihruli na Kranjsko in pustošili pokrajine ob Savi in Slovensko krajino.

Leta 1473. so Turki desetikrat prišli na Kranjsko. Prišli so črez Žumberk na Dolenjsko, oplenili Mirno peč in Trebnje, odrinili proti Ljubljani in mimo mesta drli proti Št. Jurju pri Kranju in dalje skozi Kokrsko dolino na Koroško. Večina se je vrnila z velikim plenom skozi Štajersko, drugi pa črez Žumberk domu. Turkom so služili pri tem in drugih napadih trije pregnani duhovniki in Korošec Zwitter kot voditelji, in tako so Turki dobro poznali pota in utrdbe v naših krajih.

Notranjeavstrijski stanovi so v Wolfsbergu in Judenburgu sklepali o korakih, kako bi se uspešno branili turškim navalom. Isto so storili štajerski deželni stanovi v mariborskem deželnem zboru konec l. 1474.

Kranjski deželni stanovi so potožili svojo bedo in zlo papežu Sikstu IV. v posebnem pismu, ki nam kaže v pravi luči tedanje žalostne razmere. Pismo se glasi: „Nihče nam ne pomaga; osemkrat so Turki deželo plenili, požigali in pustošili; če ne dobimo kmalu pomoči, ne preostaje drugega nam prebivalcem Kranjskega, Slovenske krajine, Metlike, Istre, Krasa in še mnogih drugih kristjanskih dežel, gradov in krajev, ki z nami mejijo in so enako bedo pretrpeli, kakor da zapustimo deželo, mesta in gradove in odrinemo iz domovine. Že štiri leta traja ta strašna vojna, in ker se Turek baha, da mora ves svet podvreči svoji oblasti, ne preostaje nam drugega, ali prepodimo sovražnika iz dežele, ali jo zapustimo, ali pa se pokorjavajmo Turkom. Zato in da se ne bi sosednje kristjanske dežele za nami zapletle v to vojno in enake bede, kličemo glasno na pomoč, da ne bodemo zapuščeni in da čuje božja previdnost naš slab in tožeč glas in nam podeli dober svet in pomoč.“

„Če se sovražniki polaste naše dežele, so jim odprte ceste, in zadržavale jih ne bodo niti gore niti vode, da ne priderejo v laške in nemške dežele, in bati se je, da pridejo celo v Rim. Zadržavala jih niso doslej niti velika pogorja, ki nimajo ne cest ne stez, niti plovne reke, katerih ne moreš prejezditi, ampak le preplavati; in tako kličemo in prosimo pomoči, da se ne bodo mohamedanski sovražniki bahali in utrdili v mnenju, da se ni bati kristjanske pomoči in da zoper Turke ni sile, ki bi jih mogla zadržavati in pred njimi rešiti kristjansko kri. In potem prosimo, da bi si k srcu vzeli razno nečast, katero je izkazal hudi sovražnik z grdim uničevanjem svetih zakramentov in s pustošenjem božjih hiš, nesrečno moritev božjih služabnikov in mnogo tisoč ljudi v zadnjih letih, žalostno in nesrečno ločitev, ki se vrši med ženami, zakonskimi, njih otroki in prijatelji, katere odvajajo s seboj nage, bose, lačne in žejne kakor hudodelnike, uklenjene v železo in verige, z zvezanimi rokami na hrbtu. Tudi se poslužujejo nečloveških sredstev zoper uboge žene in device ter z veliko brezsrčnostjo sekajo in morijo starčke in nedolžne otročiče, katerih ne morejo seboj vzeti. Vzeli in zažgali so vse, kar so imeli kristjani, ki nimajo niti strehe niti varnega zavetišča, kjer bi se umirili pred grozovitimi

sovražniki. Uboge žene z malimi otroki morajo bežati v temni noči, v močnem in težkem dežju in viharju in nimajo ničesar, da bi se pokrili. O, to je mraz in trpljenje, groza in beda; naše bede ne more nihče popolnoma pojmiti, niti opisati, niti razlagati!"

V jeseni leta 1474. je napadlo 16.000 Turkov Ogrsko in Hrvaško. Na povratku so se delili v dva oddelka. Eden oddelek je moril in plenil ob Savi, drugi je prišel do Metlike, pustošil okolico, a prizanesel mestu in se s 3000 ujetimi kristjani vrnil v Bosno. Med ujetimi sta bila bržkone tudi dva viteza Kozjaka.

Vzpričo nove turške nevarnosti je cesar leta 1475. sklical v Maribor skupni deželni zbor notranjeavstrijskih dežel, katerega so se udeležili cerkveni dostojanstveniki, plemenitaši in poslanci mest in trgov. Določil se je splošni davek v obrambo zoper Turke, in odbrali so se za vsako deželo poveljniki. Za Kranjsko je bil določen mehovski glavar Ludovik Kozjak. Kot vrhovni poveljnik notranjeavstrijskih dežel (Štajerskega, Koroškega in Kranjskega) pa je bil imenovan radgonski glavar Žiga Pollheim.

Tega leta so Turki trikrat pridrli na Kranjsko, in sicer pozvani po grofu Ivanu iz Studenca in kranjskem plemiču Šnepergerju, ki sta se uprla cesarju. Prvič so prišli po sv. Jurju z veliko silo in plenili in ugrabili mnogo ljudi o priliki shoda na Magdalenski gori pri Šmarijah. Tudi na Krasu so ropali in morili in povzročili veliko škodo.

Sredi avgusta so prihruli na Dravsko polje na Štajerskem, a se umaknili notranjeavstrijski vojski proti Brežicam ob Savi. Tudi Kranjci so prišli na pomoč. Glavni poveljnik Žiga Pollheim napade z malo četo 450 mož 12.000 Turkov pri Cesargradu ob Sotli, a je bil poražen. Več kranjskih vitezov, kakor Gall, Mordaks, Mindorfer in Juri Ravbar, je padlo v tem boju; ujeti pa so bili med drugimi Oton Semenič, Andrej Hohenwart in kranjski poveljnik Ludovik Kozjak. Za svoje osvobojenje sta plačala Hohenwart 600, Kozjak pa 2000 cekinov. Andrej Hohenwart je umrl l. 1503. v Celji kot poveljnik gorenjega Celjskega gradu. Konec septembra je pridrlo 4500 Turkov na Kranjsko, in kot kažipot jim je služil že prej omenjeni Korošec Zwitter. Mimo Krškega in Kostanjevice so prodirali na Gorenjsko

do Kranja in Radovljice z namenom, da pridejo črez Karavanke na Koroško; a Korošci so varovali vse prehode, in Turki so se morali umakniti, a po Kranjskem so še en mesec ropali in morili.

Lož v Valvasorjevi dobi.

Tretjič v tem letu so prišli Turki pod poveljstvom Ahmet-paše iz Bosne o sv. Miklavžu v Muljavo pri Zatičini, kjer je bil pri Marijini cerkvi velik shod. Ugrabili so 4200 ljudi in jih odvedli v sužnost v Bosno; tudi so jih mnogo pobili, ki so se jim ustavljali.

Tudi l. 1476. so Turki dvakrat pridrli na Kranjsko. Prišlo je 4500 Turkov črez Hrvaško na Dolenjsko blizu do Krške vasi. Ker niso mogli črez Savo, so se tam utaborili, a že drugega dne odrinili proti Pleterjam, kjer so brezuspešno naskakovali tamošnjo pristavo, in naprej mimo Rudolfovega črez Cerknico v Postojino in Vipavo. Pustošili so po Vipavski dolini in se vračali črez Črni Vrh in Žir proti Škofji Loki. Drugi oddelek se je vračal s Tolminskega po Poljanski dolini črez Polhograjske Dolomite v Logatec in Vrhniko, plenil po ljubljanski okolici in zažgal šentpetersko cerkev. Na povratku na Notranjsko so Turki zažgali Lož in se z mnogimi ujetniki in bogatim plenom umaknili črez Bloško planoto, Ribniško dolino in Kočevje v Bosno.

Drugič v tem letu so prišli Turki v jeseni na Kranjsko. Valumbeg Markučevič je pripeljal 7.000 do 10.000 Turkov na Gorenjsko, prodiral ob Savi Dolinki in naprej črez Kranjsko goro in Fužine na Koroško. Ko so to deželo oplenili, so se vračali črez Štajersko in se pri Krškem podali črez Savo in razsajali po okolici. En oddelek se je umaknil z bogatim plenom v Bosno, drugi pa je prodiral črez Kočevje, Ribniško dolino, Bloško planoto in Cerknico na Notranjsko, ropal okoli Loža in Postojine in se končno črez Istro vrnil v Bosno.

Leta 1477. je prišla turška vojska 32.000 mož in je ves mesec morila in plenila po Slovenski krajini in odpeljala mnogo ujetnikov. Ko so hoteli pri Krškem črez Savo na Štajersko, utonilo je okoli 500 Turkov. Potem so Turki odšli na Goriško. Cesar je ukazal, da se utrdi Vipava in da Ljubljana vzprejema begunce z dežele.

Naslednje leto je cesar naložil notranjeavstrijskim židom turški davek 3000 funtov vinarjev in ljubljanskim okoličanom in židom ukazal, da sodelujejo pri utrjenju Ljubljane. Tudi to leto so pridrli iz Bosne Turki na Kranjsko, a o tem turškem navalu nimamo natančnih poročil.

Tudi l. 1480. je Kranjsko trpelo po turških grozovitežih, ki so razdejali Cerknico in marsikako vas na Notranjskem; potem so pa morili in plenili po Dolenjskem in prišli do Save, kjer so razsajali okoli Krškega. Tega leta je tudi huda kuga pomorila mnogo ljudi po Kranjskem.

Že l. 1482. so bili Turki zopet na Kranjskem, a o tem navalu poroča kronist Unrest samo, da so prišli na Kranjsko, povzročili veliko škodo in odpeljali mnogo ljudi. Večji pa je bil turški naval v naslednjem letu, ko je prihrulo 7000 do 8000 Turkov na Kranjsko in so tam 13 dni morili in plenili. Z 9000 ujetniki so se vračali v Bosno, a Turke so ob Uni Srbohrvatje in kranjski plemiči popolnoma premagali. Zmagovalci so osvobodili vse ujetnike in se vrnili z bogatim plenom.

Tudi v vojni cesarja Friderika III. z Matjažem Korvinom je trpelo Kranjsko. V tej vojni je bil Erazem Predjamski (Lueger) na strani ogrskega kralja. Erazem je l. 1483. na cesarskem dvoru na Dunaju z mečem ubil maršala Pappenheima, ker je žalil spomin njegovega nesrečnega prijatelja Andreja Baumkircherja, ki se je bil uprl cesarju in bil l. 1471. v Gradcu obglavljen. Erazem je zbežal na svoj Predjamski grad na Notranjskem in tu strahoval okoličane. Tržaški glavar Gašper Ravbar je bil od cesarja pozvan, da ga ukroti, a Erazem se je branil v skalnem nepristopnem gradu. Cesarska vojska je vso zimo grad oblegala. Končno je Ravbar podkupil Erazmovega slugo, ki je po noči z lučjo naznačil ono mesto, kjer je Erazem spal. Tja so streljali, in razstreljena skala je ubila drznega viteza. (Glej: I. del Kranjske, str. 200.)

Nekaj let je bilo Kranjsko prosto turških navalov. L. 1488. so Turki pridrli iz Hrvaškega na Kranjsko in s seboj odpeljali mnogo ujetnikov v Bosno. Istega leta so spremljali kranjski vitezi cesarja na Nizozemsko, da osvobode cesarjeviča Maksimilijana, katerega so imeli Nizozemci v mestu Brüggu zaprtega. Tudi l. 1489. so Turki pustošili po Kranjskem in mnogo ljudi zadavili. V tem letu je prišel tudi cesar na Kranjsko, podelil Kamniku mnogo svoboščin in ustanovil večno mašo na Ljubljanskem gradu.

Štiriindvajstikrat so Turki l. 1491. napadli Kranjsko. Pridrli so konec septembra do Metlike in se odtod podali črez Mehovo, Rudolfovo in Hmeljnik proti Beli cerkvi in se tam utaborili. Odtam so hoteli prodirati na Štajersko in Gorenjsko, a preprečili sta to nakano močno narasli Sava in Krka, v katerih je utonilo mnogo Turkov. Okoli 10.000 mož broječ oddelek je ostal pri Beli cerkvi in plenil po okolici in po

Krškem polju, posebno Hmeljnik, Rudolfovo, Presek, Kostanjevico, Otočec in Mehovo. Drugi oddelek pa je drl proti Soteski. Žužemperku in Šmarijam proti Ljubljani in odtod črez Čušperk v Dobrepolje, Suho krajino, Turjak, Ribnico in Kočevje in črez Bloško planoto v Nadlišek. Z Nadliška so dirjali črez Cerknico, Hasberg in Logatec na Hrušico, kjer so jih v zasedi skriti kranjski vitezi in deželna bramba obkolili in popolnoma porazili ter jim odvzeli ves plen. Istega leta je bil tudi hud potres po Kranjskem.

Mnogo je pretrpela dežela po turških navalih in drugih nezgodah za vladanja cesarja Friderika III., ki je umrl l. 1493. Cesar se je tudi Kranjcem za njih zvestobo in veliko požrtvovalnost večkrat hvaležnega izkazal in dal raznim mestom nove pravice in svoboščine.

Notranje in kulturne razmere v srednjem veku.

Na pragu novega veka ozrimo se še enkrat na srednji vek in si oglejmo v glavnih potezah pridobitve in stanje narodne izobraženosti. To razmotravanje ni posebno veselo za Kranjsko, kajti marsikake ovire so našo deželo zadržavale v napredku in mnogo zla je pretrpela dežela za preseljevanja narodov, potem po drugih sovražnih napadih in proti koncu te dobe zlasti po krutih Turkih.

Ko so se bili Slovenci osvobodili obrskega jarma, so prišli pod frankovsko oblast, pod katero se jim je bolje godilo nego prej. Del Kranjskega je bil odslej posebna mejna pokrajina, ki je bila razdeljena v desetine in stotine s svojimi sodišči, shajališči in župani. Frankovsko upravo so kot kraljevi namestniki nadzirali posebni grofje (comites), ki so ščitili cerkev, vdove in sirote, skrbeli za pravično sodstvo in vzprejemali prisego zvestobe do vladarja. Slovensko običajno pravo je polagoma izginilo, in namesto tega se je udomačilo frankovsko pravo. Tudi na Kranjskem se je razvijalo fevdstvo (najemništvo), in tako se je zmanjšalo število popolnoma svobodnih prebivalcev. V tej dobi je tudi nastala Ljubljana, ki je sicer mnogo pretrpela po Madjarih, a se je pozneje zopet ojačila. Franki so tudi pospeševali trgovino in zboljšali občila.

Habsburžani so razširili svoje vladarske pravice na Kranjskem s tem, da so sklepali pogodbe zaradi odstopa onih delov naše dežele, ki so bili v oblasti inozemskih cerkvenih in posvetnih knezov. Največji kranjski posestniki so bili brižinski in briksenski škofje in akvilejski patriarhi. Habsburžani so dobili brižinske fevde in tudi akvilejska posestva, Slovensko krajino, l. 1374. pa Pivko, Metliko in Črnomelj. Namesto Kranja, kjer je bil vladni sedež, je stopila zdaj Ljubljana. L. 1456. so dobili še posestva med Krko in Kolpo. V bruseljski pogodbi l. 1522., sklenjeni med cesarjem Karolom V. in njegovim bratom nadvojvodo Ferdinandom, so se združile z vojvodino Kranjsko: Slovenska krajina, Metliška grofija, Pivka, Istra in Kras. Kranjsko je tako postalo samostalna dežela s svojim deželnim glavarjem.

Številno plemstvo je imelo mnogo dednih posestev ali alodov in posojenih posestev ali fevdov. Ubožnejši plemenitaši so stopili v službo pri bogatejših plemenitaših, vojvodu, škofih in drugih dostojanstvenikih, od katerih so dobili fevde in se imenovali vazali ali dvorniki (ministeriales). Plemenitaši in vazali so bili pod sodno oblastjo fevdnega gospoda, kateri se je ž njimi tudi o važnih rečeh posvetoval. Take skupščine je skliceval deželni knez, in s tem je dobilo plemstvo posebne predpravice. Tako je nastal deželni zbor, v katerem so bili s početka le plemenitaši in redko tudi višji cerkveni dostojanstveniki in mestni sodniki kot zastopniki vladarskih mest.

Stanovstvo se je vedno bolj razvijalo. Deželna ustava z leta 1336. loči kranjske deželne stanove v gospode, viteze in dvornike. Deželni zbor se je prvotno le izvenredno sklical zaradi dovoljevanja davkov, zakonodavstva in prisege zvestobe. S časom se je pa razširil delokrog deželnega zbora in s tem se je tudi razširil vpliv deželnih stanov. Vladar je imel te-le pravice: On zastopa deželo proti inozemstvu, je nadpoveljnik v vojni, najvišji sodnik, vzprejema prisego zvestobe, podeljuje plemstvo in odlike, razpolaga z deželnimi posestvi in premoženjem in je fevdni gospod vsega zemljišča. Deželni stanovi so pa dovoljevali davke in deželno brambo, se udeleževali pri zakonodavstvu in upravi; imeli so pravico zahtevati od vladarja, da jim potrdi predpravice. Poseben stanovski odbor je izvrševal sklepe deželnega zbora.

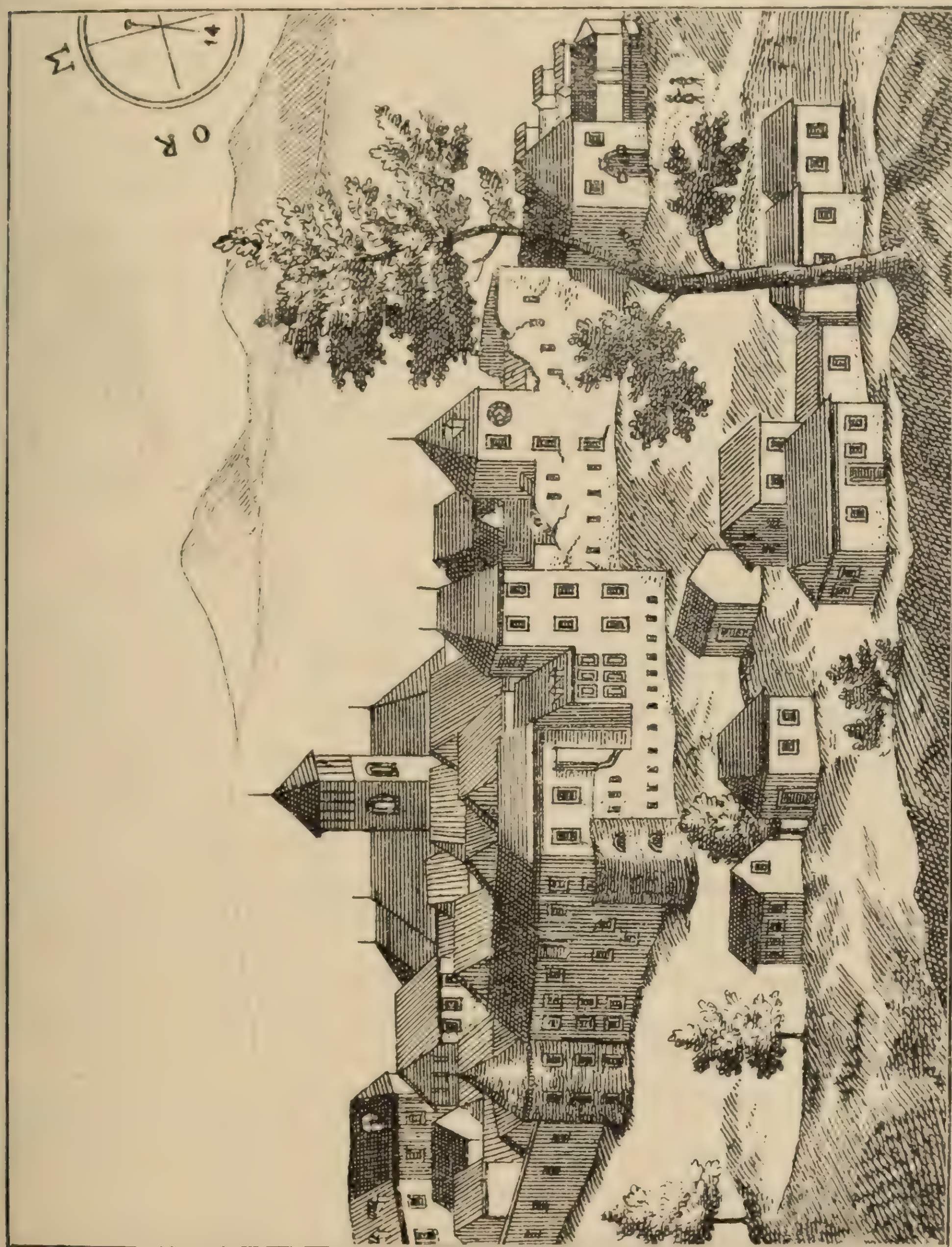
Navadno je kranjski deželni zbor o deželnih potrebščinah sam zboroval, od leta 1410. pa so večkrat kranjski, štajerski in koroški deželni stanovi zborovali na skupnih deželnih zborih. Na skupnih deželnih zborih sklenjeni zakoni se imenujejo „libele“ (deželna pisma). Važnejše take libele so se zabeležile v takozvanih deželnih potrditvah (Landhandfesten). Te so sestavljene iz listin, ki imajo potrditev in razširjenje stanovskih pravic in tvorijo v skupnosti deželno pravo. Za Kranjsko važnih libel imamo več, posebno konec srednjega in spočetka novega veka.

Od raznih upravnih delov sta bili v srednjem veku najvažnejša denar in davkarstvo. V listinah 14. in 15. stoletja se omenjajo različni novci, ki so krožili po Kranjskem. Taki novci so bili: Beneški cekin, denar in sold, ogrski zlati goldinar, akvilejski vinarji, marke, denarji i. dr. Ker se je denar večkrat menjal in poslabšal in so se z menjanjem navadno le sebični mešetarji pečali, je določil Rudolf IV. l. 1359. novo uravnavo denarstva, po katerem so bile enote: marka, goldinar in vinar. Pozneje pa je denarstvo zopet propadlo, in vse odredbe zastran kovanja denarjev niso ničesar izdale. Za cesarja Friderika III. so tudi zasebniki dobili pravico denar kovati in ti so poslabšali denar. V deželo je prišlo mnogo ponarejevalcev denarja, ki so mnogo ljudi oškodovali. Stanovi so se večkrat v tem oziru pritoževali, a še za cesarja Maksimilijana I. ni bilo denarstvo v redu.

V srednjem veku še niso ločili državnih od osebnih vladarskih dohodkov. Leta 1402. se je uvedel še poseben dohodninski davek, po katerem je bilo treba plačati dvanajst vinarjev od vsakega funta dohodninskega davka. Začasne davke pa je Kranjsko večkrat plačevalo v vojnah in drugih nezgodah. Za Maksimilijana I. se je preustrojila uprava, in po znanih inšpruških libelih so dobile tudi naše dežele poseben računski urad, kateremu so bili podrejeni v posameznih deželah vicedomi, ki so oddajali prebitke omenjenemu računskemu uradu.

Najvažnejša vladarska pravica je bila najvišja vojna oblast. Za deželno brambo so bili zavezani vsi plemenitaški veleposestniki in duhovni graščaki s svojimi dvorniki, nadalje meščani in kmetje vladarskih in patrimonialnih trgov in občin. Deželni stanovi pa niso bili zavezani za vojne, ki so se vršile

izven deželnih mej. Deželni vladar je bil torej v tem oziru odvisen od deželnih stanov, kateri so tudi poziv na vojsko smatrali kot svojo pravico. Šele Maksimilijan I. je osnoval

Metlika v Valvasorjevi dobi.

stalno vojsko. Iz leta 1518. je posebna naredba glede deželne obrambe, ki določuje, da ima vsaka dežela svojega vojaškega poveljnika in da si dolenje- in gorenjeavstrijske dežele medsebojno pomagajo s 100 oboroženimi konjeniki. Poleg tega so

pa na Kranjskem in po sosednjih pokrajinah zgradili utrjene tabore v obrambo proti turškim navalom.

Sodstvo so imeli vladar, deželni stanovi in nekatera mesta. Avstrijski pravni red se nahaja v neki listini vojvode Albrehta II. l. 1338. Stanovske deželne- in fevdne sodnije in tudi mestne sodnije niso bile odvisne od političnih oblasti. Na Kranjskem je bila ljubljanska deželna sodnija, kateri na korist je l. 1525. Ferdinand I. odpravil narodne županijske sodnije. Plemenitaši in neplemenitaši Slovenske krajine in Metliške grofije so dobili od vojvode Albrehta III. l. 1374. posebne sodnijske pravice. Od drugih sodnij je bila neodvisna ljubljanska mestna sodnija. Nižje sodstvo črez kmečko ljudstvo so imele graščine. Tudi cerkveni dostojanstveniki, ki so imeli posestva na Kranjskem, so dobili posebne sodnijske pravice. Akvilejski patriarhi so dobili l. 1366. za svoja kranjska posestva takozvane „constitutiones“, ki so veljale kot pravno načelo in se naslanjale na langobardsko in rimsko pravo.

Kmetje so bili podložni graščakom, za katere so morali tlačaniti in jim plačati razne davke. Plačevali so davke v v denarjih in pridelkih, kakor n. pr. žito, piščeta, jajca, sir, vino i. dr. Kmet se je smel izseljevati le s privoljenjem graščakovim. Pri svatbah in krstih je večkrat graščak določil svoto, katero so morali zapraviti v njegovi gostilni. Kmetom so tudi deželni stanovi nalagali one davke, katere je vladar semtertja od njih zahteval. Že iz prejšnjega nam je znano, koliko so kmetje pretrpeli po Turkih in graščakih in da se je njih stanje po raznih uporih le še poslabšalo. A nad kmeta so prišle še razne druge nadloge, ki so ga trle in pomnožile njega bedno stanje.

Zaničevani so bili židje, ki so se pečali s kupčijo, meničnim poslom in oderuštvom. Vojvoda Albreht II. in Oton sta jim prepovedala, da ne smejo od posojenega funta več ko tri vinarje na teden vzeti, in Albreht III. jim je zabranil trgovino z zlatom in srebrom in menjanje denarjev. Židje so se že zgodaj na Kranjskem udomačili. Valvasor poroča, da so l. 1213. v Ljubljani na mestu prejšnje pogorele sinagoge zgradili mnogo lepšo in sicer na Židovski stezi ali pa v Židovskih ulicah. Tržili so zlasti z Benetkami, Ogrsko in Hrvaško.

Cerkvene razmere so se že za Karola Velikega tako uredile, da so južno od Drave ležeče pokrajine pripadale akvilejskemu patriarhu. Prejšnja emonska škofija je že v šestem stoletju nehala. Akvilejskega patriarha je od 13. stoletja počenši nadomestoval poseben arhidiakon v Ljubljani. Najstarejše kranjske župnije so iz enajstega stoletja, in sicer: Stara Loka (1074), Bela cerkev (1074) in Št. Vid pri Ljubljani (1085). V dvanajstem stoletju so nastale župnije: Št. Vid pri Zatičini (1132), Preddvor (1156), Mošnje (1156), Komenda (1156) in Cerklje (1158). Iz trinajstega stoletja so: Kamnik (1207), Kostanjevica (1220), Stari Trg (1221), Št. Peter v Ljubljani (1221), Šenčur pri Kranju (1222), Kranj (1226), Metlika (1228), Črnomelj (1228), Nevlje (1232), Mengiš (1238), Velesovo (1238), Št. Jernej (1248), Sv. Križ pri Kostanjevici, Stari Trg pri Poljanah, Trebeljno (1248), Vodice (1256), Sv. Miklavž v Ljubljani (1258), Škocijan (1260), Dobrepolje (1260), Cerknica (1261), Tržič (1261).

Najstarejši kranjski samostan je baje ustanovil l. 1120. nekje v Bohinju briksenski škof Hugo, ki je zadnji čas svojega življenja v tem samostanu preživel. Natančnejih poročil o tem samostanu nimamo. Leta 1136. je bil zgrajen cistercijanski samostan v Zatičini. Viteški red templjarjev se je baje že l. 1167. naselil v Ljubljani in je imel posestva na Krasu, v Postojini, Vipavi in Metliki. L. 1200. so bili templjarji pregnani iz Ljubljane. Leta 1221. se je ustanovil samostan dominikank v Velesovem, l. 1234. cistercijanski samostan v Kostanjevici, leta 1255. kartuzijanski samostan v Bistri, leta 1300. samostan redovnic sv. Klare v Mekinah in l. 1331. v Škofji Loki. Že l. 1237. se omenja v neki listini nemški viteški red na Kranjskem. Že l. 1223. se je nemški viteški red naselil v Črnomlju in Metliki, v Ljubljani pa najbrže še prej po odhodu templjarjev.

Mestne pravice in svoboščine so dobila kranjska mesta razen Idrije in Radovljice v zadnjih stoletjih srednjega veka, in sicer Ljubljana in Kamnik s početka 13. stoletja, Novo mesto l. 1365., Črnomelj in Metlika s početka 15. stoletja, Kranj l. 1414., Škofja Loka l. 1431., Kostanjevica l. 1435., Kočevje l. 1471., Lož, Višnja gora in Krško pa l. 1477. po cesarju Frideriku III. Poleg Ljubljane sta zlasti zgodovinsko važni mesti Kranj, kjer

je bil sedež kranjskih okrožnih grofov, in Metlika, ki je bila nekoč glavno mesto Slovenske krajine.

Naša mesta so torej dobila mestne pravice po habsburških vladarjih, meščani so dobili samoupravo in sodstvo in druge svoboščine in imeli v svojih vladarjih močne zaščitnike zoper kake neopravičene zahteve plemenitašev. Zlasti Ljubljana je dobila mnogo pravic, od katerih je najvažnejša svobodna volitev sodnika in svetovalcev. Druga mesta so pa v dobi turških navalov posebno služila kot pribežališča in središča obrambe za okolico in so tako z utrdbami tudi dobila mestne pravice.

Glede na obrtnost in kupčijo je Kranjsko slovelo že v starem veku. Že za Rimljanov je bila znana dolenjska prtenina in gorenjska železnina. V srednjem veku pa so se posebno v Škofji Loki in okolici pečali z izdelovanjem nevaljanega sukna in platna, drugod po Gorenjskem, zlasti v Železnikih in Tržiču, so tržili z domačo železnino, katero so izvažali tudi v Italijo.

Rimljani so zgradili dobre ceste ne le za vojaštvo, ampak tudi v kupčijske svrhe. Nekatera rimska tržišča so se še v prvih stoletjih srednjega veka ohranila. Glavni promet je držal iz Akvileje črez Ljubljano v Celje in v Sisek, pozneje pa je bila važneja gorenjska proga skozi Škofjo Loko in Kranj na Koroško. Ljubljanska kupčija se je vedno bolj razvijala in si je tudi pridobila Reko, kamor se je izvažalo turjaško železo, od tam pa uvažalo kolonijalno blago. Ljubljana je tržila z živino na Ogrsko, z železom na Koroško, a važna je tudi bila menjalna kupčija z Reko in Benetkami. Tudi ljubljanski obrtniki so imeli marsikako predpravico, tako so n. pr. ljubljanski krznarji dosegli, da so inozemski krznarji za kupčijo s kožuhovino v Ljubljani plačevali še poseben davek in niso smeli na drobno kožuhovine kupovati. Tudi po drugih mestih je cvetela kupčija, posebno v Škofji Loki, Kranju in Kamniku.

V srednjem veku je tudi bilo važno brodarstvo, zlasti po Savi in Ljubljanici. Po Valvasorjevem poročilu je bila l. 1092. po Ljubljanici ladijska dirka, l. 1210. pa tudi po Ljubljanici tekmovalni boj med Krakovčani in Trnovčani. (Glej I. del „Vojvodine Kranjske“, str. 239).

Živahna kupčija in množeče se blagostanje sta tudi vplivali na staviteljstvo, slikarstvo in kipotvorstvo. O starokrščanskem in bizantinskem slogu ni sledu na Kranjskem, a tudi romanski slog se je razmerno pozno začel razvijati. Romanska cerkev ima obliko križa v tlorisu in okrogle obloke. Apsida je velika in se imenuje kor. Spomeniki predgotske dobe so malone brez sledu izginili. Od cerkvenih stavb še obstoji polokrogla apsida v cerkvi sv. Klemena v Mojstrani in v tri nadstropja zidana cerkvica na Malem gradu v Kamniku, ki je tvorila del utrdbe in ima jako močno zidovje. Znani kranjski zgodovinar Hicinger meni, da so že v devetem stoletju stale te kranjske cerkve: Št. Peter v Ljubljani, v Škofji Loki, v Kranju, v Radovljici, v Cerkljah, v Mengišu, v Kamniku, v Cerknici, v Št. Vidu pri Zatičini, v Beli cerkvi, v Krškem, v Trebnjem, v Ribnici in v Metliki. Najstarejša samostanska cerkev v Zatičini in templjarska v Ljubljani sta bili gotovo zgrajeni v romanskem slogu. Iz poznejše ali prehodne dobe romanskega sloga so bile bržkone samostanske cerkve v Kostanjevici, nemška cerkev v Ljubljani, v Velesovem, v Bistri in cerkev sv. Petra v Metliki.

Tudi za gotski slog starejše dobe imamo le malo spomenikov. Gotovo se je marsikatera cerkev zgradila v 13. in 14. stoletju, ker se je tedaj ustanovilo več novih župnij in podružnic, a potem je v žalostni dobi turških navalov bila razvaljena marsikatera cerkev. Ob koncu 13. stoletja se je vršil pri cerkvenih stavbah prehod iz romanskega sloga v gotski slog. Cerkve so dobile drugo lice in sicer šilaste loke pri portalih ali svodih, a imajo še težke in močne slope.

Najstarejša gotska stavba je v Svibnjem, zahodno od dolenjskih Radeč. Cerkev je bila zgrajena l. 1324. in ima kot posebnost dve ladji in sicer eno večjo in eno manjšo na levi strani. Iz te prehodne dobe so bile tudi prejšnje, sedaj že prenovljene, cerkve v Stari Loki, Trebnjem in Starem Trgu pri Ložu. Med najstarejše kranjske gotske cerkve, pri katerih je srednja ladja višja od stranskih ladij, spadata tudi župni cerkvi v Mošnjah in Šmarjah. Zanimiva je gotska cerkev v Crngrobu pri Škofji Loki s tremi gotskimi vrati in tremi ladjami. Ladje so vse enako visoke; na stranskih stenah je eno okno

šilasto, drugo četverokotno, slopovi so pa težki in močni. V gotskem slogu sta bili zgrajeni v Ljubljani tedanji cerkvi sv. Petra (zgrajena l. 1385.) in cerkev sv. Nikolaja, katero je uničil požar l. 1386. Med najimenitnejše gotske stavbe 14. stoletja pa spada strogo gotska cerkev v Pleterjah. Večina drugih gotskih cerkva je iz 15. in 16. stoletja, tako n. pr. v Cerknici (l. 1482.), v Kranju (l. 1491.), v Radovljici (l. 1492.), v Št. Rupertu (l. 1497.), v Leskovcu (l. 1500.), v Škofji Loki (l. 1538.), in v Dvoru pri Polhovem Gradcu (l. 1563.).

Te cerkve so stavili večinoma tujci, čeprav se v tej dobi tudi imenujejo slovenski stavitelji, kamenoseki in kiparji. Stavitelja sta bila ljubljanski Peter in Andrej iz Loža, kamenosek in kipar Ivan iz beneškega Št. Petra; Kunavar je zgradil škofjeloško cerkev.

Proti koncu srednjega veka in s početka novega veka so tudi krasili cerkve z nazidnimi slikami, katere so pa v poznejši dobi žalibog večinoma pobelili. Slike iz te dobe nahajamo v cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, v Suhi pri Škofji Loki, v Praprečah, v Krtini pri Dobu, pri sv. Primožu pod Malo planino in tudi drugod. Iz te dobe sta edini dve oljnati sliki iz cerkve v Kranju, kateri hrani sedaj c. kr. belvedere na Dunaju. Malo se je ohranilo tudi drugih umotvorov, ki so manjše važnosti. Izmed teh omenjamo pečate nekaterih mest in kranjskega deželnega muzeja, dva lepa keliha v Kranju, nekaj monštranc iz konca te dobe, drobnoslikarije v ljubljanski licealni knjižnici iz rokopisa bistriškega „De civitate Dei“ in prepis spisa „B. Gregorii Moralium“ v kranjskem župniškem arhivu.

O kranjskem šolstvu v srednjem veku imamo le malo poročil. Višjo izobrazbo so dobivali Kranjci v Čedadu, kjer je poznejši akvilejski patriarh sv. Pavlin poučeval gramatiko (latinščino). Potem so zahajali kranjski dijaki na italijanska vseučilišča v Padovi, Vicenci in Trevisu in proti koncu srednjega veka v Prago in na Dunaj. Tudi po samostanih so živeli učeni menihi, kakor n. pr. zatiški cistercijanec magister Horandus okoli l. 1230. Za vojvode Ulrika je v Ljubljani živel znani astronom in astrolog Ljubljančan Johannes Lezicius.

V šentpetrskem župnišču v Ljubljani je okoli l. 1262. poučeval učitelj (sholasticus) Nikolaus. Leta 1418. je potrdil vojvoda Ernest Železni po tedanjem ljubljanskem stolnem župniku Hewgenreuterju in nekaterih meščanih v Ljubljani preustrojeno stolno šolo, ki je že bila ustanovljena za vladanja akvilejskih patriarhov. Na tej šoli se je poučevala gramatika (latinščina), retorika (stilistika) in dialektika (pričetki logike). Ta šola je bila torej prva kranjska gimnazija. V petnajstem stoletju je imel svojo šolo tudi nemški viteški red v Ljubljani; pri ljubljanskem stolnem kapitolu je bil l. 1493. učitelj Mihael Füller. Nižje šole tudi nahajamo v Orteneku, Škofji Loki in v Vipavi; v vipavski in orteneški šoli se je poleg nemščine poučevala tudi slovenščina.

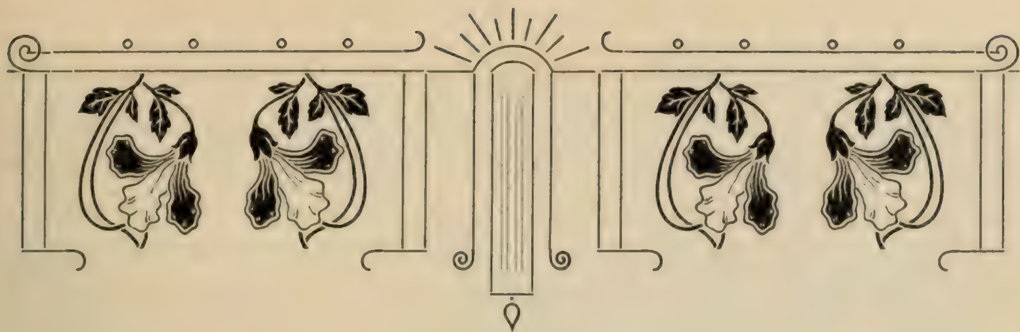
Slovensko slovstvo v srednjem veku je še bilo jako uborno, in le nekaj sledov tega slovstva imamo zabeležiti. Brižinski odlomki so važni v jezikovnem oziru. Našli so se v samostanu sv. Korbinijana v Brižniku (Freisingen) ob reki Izari na Bavarskem in se sedaj hranijo v monakovski kraljevi knjižnici. Pisani so z latinico in obsegajo homilijo in dva obrazca izpovednih molitev, katere molijo verniki z duhovnikom. Ti odlomki so iz 10. ali mogoče tudi iz 9. stoletja. Na Koroškem je bil slovenski jezik posebno v sredi 13. stoletja še splošno običajen.

Nemški pesnik Ulrik Lichtensteinski pravi v svoji knjigi „Frauendienst“, da ga je, ker je bil kot Venera oblečen, ob prihodu na Koroško tedanji koroški vojvoda Bernard sprejel z besedami: Buge was primi gralwa Venus (Bog Vas sprejmi, kraljeva Venus)! Istodobna poročila štajerskega kronista Otakarja in koroškega kronista Janeza iz Kloštra tudi potrjujejo, da je imel slovenski jezik posebne predpravice pri slavnostnem umeščenju koroških vojvodov in je bil splošen občevalni jezik. Med petim in osmim stoletjem je tudi nastal Svetoivanski evangelij, ki obsega sedem zvezkov v zlatih platnicah. Večji del rokopisa je v Pragi, ostali del pa je prišel v Čedad in končno v Benetke. Toliko o karantanskih ali noriških Slovencih.

Vse drugačne so bile v početku kulturne in slovstvene razmere pri panonskih Slovencih. Tu je največje važnosti delovanje slovanskih apostolov Cirila in Metoda. Svetopisemski in obredoslovni spisi so se poslovenjevali, in tako so nastali

najstarejši glagoliški in cirilski spomeniki na panonski zemlji. To blaženo slovstveno in kulturno delovanje pa ni dolgo trajalo in se je nehalo kmalu po Metodovi smrti (l. 885.) Njegovi učenci so morali zapustiti deželo in so se podali k Bolgarom. Cerkvene in politične razmere vseh Slovencev so se jako poslabšale. Sicer imamo tudi iz naslednjih stoletij še nekaj slovstvenih spomenikov, a ti so manjše važnosti. Omenili bi na tem mestu stari slovenski „rokopis Kranjskega mesta“ iz l. 1493., ki obsega štiri slovenske prisege za kranjskega župana, kranjske svetovalce in porotnike. Za razvoj slovenskega slovstva pa je bila odločilna reformacija v šestnajstem stoletju.

Novi vek.

Maksimilijan I.

(1493.—1519.)

Cesar Maksimilijan I. je bil poleg drugih jezikov zmožen tudi slovenščine, katere se je najbrž naučil že kot otrok od Volkarta Turjačana, ki je živel na cesarskem dvoru, ali pa od Celjana Tomaža Prekokarja, ki je bil Maksimilijanov učitelj in cesarski svetovalec in je umrl l. 1491. kot kostniški škof. Zgodovinski roman „Weisskunig", ki opisuje Maksimilijanovo vzgojo in njegove vojne, pa pravi, da se je naučil slovenščine od nekega kmeta, ki mu je večkrat prinašal redko sadje. „Zadnji vitez", kakor se nazivlje Maksimilijan, je bil pogumen vladar, ki je razumel duh tedanjega časa. L. 1498. je ustanovil v Innsbrucku splošno vlado za avstrijske dežele v sporazumljenju z deželnimi stanovi. Kranjski stanovi so se v to svrho zbrali v Ljubljani. Leta 1501. je ustanovil posebno vlado za dolenje-avstrijske dežele, to je za Dolenje- in Gorenje Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko.

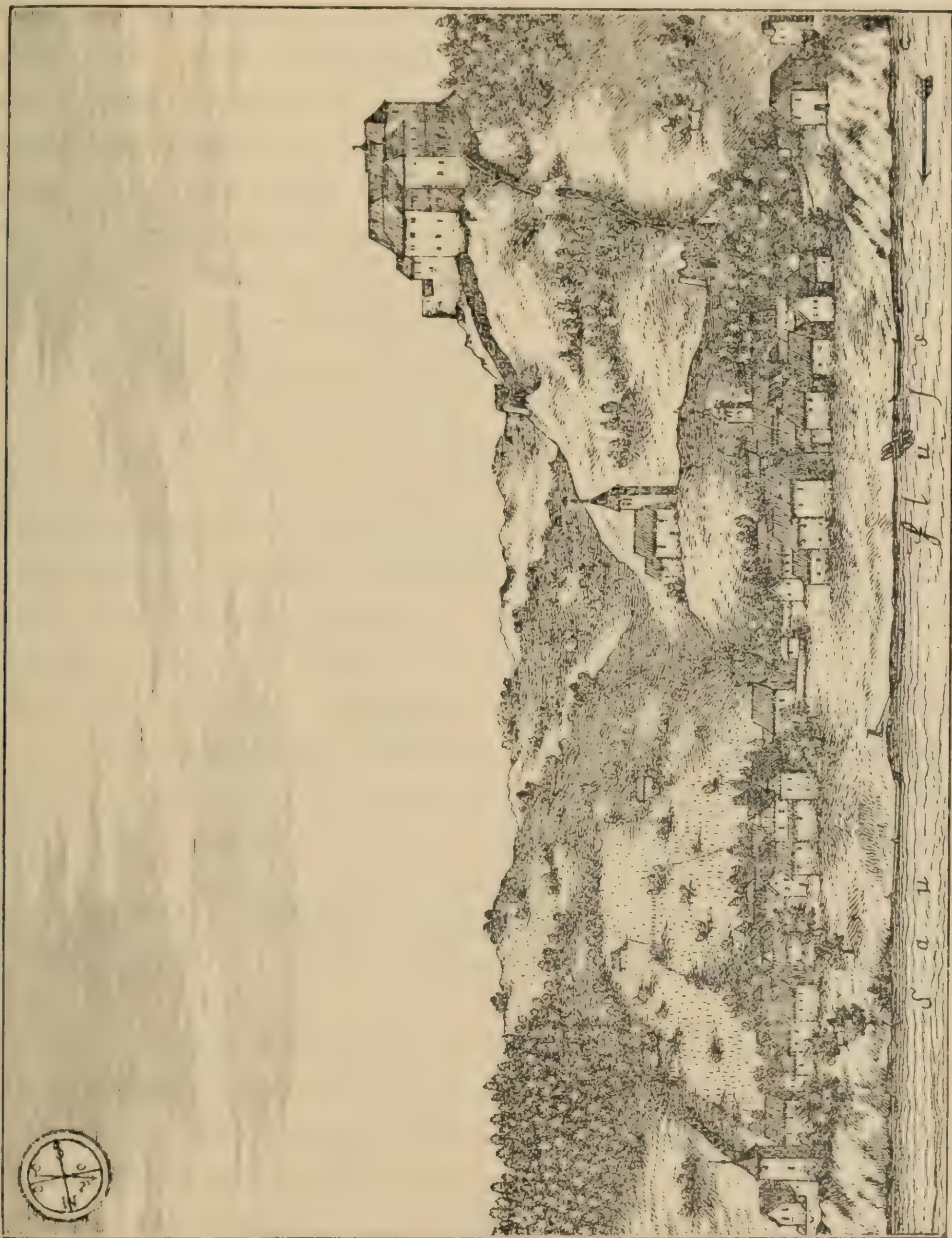
V prvih letih njegovega vladanja so Turki večkrat pridrli na Kranjsko in celo pred Ljubljano in zlasti hudo pustošili po Slovenski krajini. Leta 1493. je prišlo 8000 Turkov

pod poveljstvom Jakuba paše črez Hrvaško na Dolenjsko in do Ljubljane. Kranjska deželna bramba pod Viljemom Turjačanom in Gašperjem Ravbarjem in hrvaška deželna bramba pod banom Derenčenijem in Frankopanom, skupaj 7000 mož, je zasledovala umikajoče se Turke do prelaza Adbine, kjer so se Turki ustavili. Kristjani zahtevajo njih nepogojno podajo, a Turki se dalje še pogajajo s kristjanskimi poveljniki in v tem obkolijo kristjansko vojsko in jo porazijo. Padlo je blizu 6000 kristjanov, in paša je poslal 5700 odrezanih nosov v Carigrad. Med mrtvimi in ujetimi je tudi bilo mnogo Kranjcev. Na Kranjskem je nastala huda beda in pomanjkanje živil.

Leta 1495. je bil zopet v Mariboru deželni zbor notranjeavstrijskih dežel, ki se je posvetoval zaradi pretečih turških navalov. Taki navali so se večkrat ponavljali od l. 1496. do l. 1498. Posebno l. 1497. so veliko trpele okolice Ribnice, Cerknice, Logatca, Vrhnike in Zatičine. Naslednje leto je prišel Ali-paša iz Dalmacije črez Primorsko na Notranjsko in moril in plenil do ljubljanskega obzidja in se končno črez Kolpo z mnogimi ujetniki vrnil v Bosno. Odslej so Turki redkeje napadali Kranjsko.

Maksimilijan I. se je l. 1508. zapletel v dolgotrajno vojno z Benečani (1508—1517.), ki je zahtevala velike žrtve in v kateri je posebno Notranjsko mnogo trpelo. Benečani so mu namreč ob svojih mejah zaprli pot, ko je hotel v Rim potovati, da ga tam papež venča za cesarja. Ker ni mogel priti v Rim, pridejal si je slovesno naslov izvoljenega rimskega cesarja, in ta naslov so imeli vsi njegovi nasledniki. V tej vojni je bil v Ljubljani glavni stan cesarske vojske, v kateri je vodil ljubljanski škof Krištof Ravbar s podpoveljnikoma Markom Zatiškim in Ivanom Turjačanom poseben oddelek. Cesarska vojska je bila v Kadorski dolini na Furlanskem premagana. Benečani so poplavili Primorje in pridrli do Postojine. Cesarski poveljnik vojvoda Henrik Brunšviški je zopet pridobil Idrijo, in od tedaj je bil škof Krištof Ravbar deležnik idrijskega rudnika. Tudi se polaste cesarski Vipave, a Benečani jo zopet pribore in pomorijo prebivalce. Kranjec Bernard Ravnahar in grof Frankopan premagata manjši sovražni oddelek in se zopet polastita Premskega gradu.

V naslednjem letu se je posebno odlikoval Žiga Herberstein, ki se je rodil l. 1486. v Vipavi, kjer se je v tamošnji šoli tudi naučil slovenščine. Na Dunaju je dovršil srednje šole

Krško v Valvasorjevi dobi.

in vseučilišče in dobil dostojanstvo bakalavreja. Že kot mladenič se je bojeval na Ogrskem, l. 1509. pa je premagal in ubil benečanskega poveljnika Contarinija, ki je prišel z bogatim plenom črez Učko. Žiga Herberstein je služil Maksimilijanu I.,

Ferdinandu I. in Maksimilijanu II. in je postal imeniten državnik, ki je petdesetkrat potoval po raznih deželah in bil malone na vseh evropskih dvorih. L. 1517. je prišel kot cesarski poslanec v Moskvo na dvor ruskega cara Vasilija II. Ivanoviča. Tam je s pomočjo slovenščine čital ruske letopisce, posebno Nestorja, in tako prvi seznanil zahodno Evropo z rusko zgodovino. Leta 1557. je izdal svojo „Moskovijo“, v kateri je zemljepisno in zgodovinsko opisal Rusijo. Ta knjiga je doživela več natiskov in bila preložena na več jezikov. Umrl je l. 1566.

Huda je bila zopet vojna l. 1511., ko je benečanski poveljnik Civrano moril in plenil po Notranjskem in pridrl do Postojine. Grof Frankopan mu hiti naproti, zvabi ga v zasedo in ga pri Senožečah tako potolče, da se reši le poveljnik z nekaterimi vojaki. Ljubljanski škof Krištof Ravbar se polasti Vidma in Gradišča. Benečani sicer osvobode Videm, a se brezuspešno trudijo, da bi zopet pridobili Gradišče, katero so branili Kranjci pod poveljstvom junaškega Ivana Apfaltrerja proti mnogo močnejšemu sovražniku. Benečanski poveljnik pošlje poslanca v Gradišče in zahteva, da se vda posadka, a ta ubije benečanskega poslanca. V obleganem mestu se je tudi odlikoval Volfgang Lamberg, ki je z oddelkom posadke planil na Benečane in jih mnogo pobil. Junaška posadka je hrabro odbijala vse naskoke, in ko ji je prišel grof Frankopan na pomoč, so opustili Benečani obleganje in se umaknili iz tega kraja. Potem je Frankopan s Kranjci oblegal trdnjavo Marano ob morju in se je polastil leta 1513. Naslednje leto so ga pa Benečani ujeli in izročili Francozom, katerim je pobegnil na Avstrijsko.

Že prejšnje leto je morila kuga po Kranjskem, a l. 1511. je bil grozovit potres 24. in 26. marca, ki je zlasti v Ljubljani povzročil mnogo škode. Podrla se je nemška cerkev in več drugih poslopij, mnogo hiš pa je bilo tako poškodovanih, da so prebivalci bežali v predmestja in okolico. Po deželi so se podrli stari Kamniški grad, Kamnik, Škofjeloški grad, Tržiški in Bleški grad, Dobrava, Postojinski grad, Polhov Gradec, Hasberg in Turjak. Ponovila se je zopet kuga, nastala je huda lakota, in prišli so zopet turški krvoločneži, ki so morili in plenili po Metliki in dirjali skozi Kočevje na Kras.

Benečanska vojna pa je še dalje trajala, in Kranjsko je cesarju vedno več vojakov in davkov dalo za to vojno. Cesar je l. 1513. in 1514. sam prišel v Ljubljano, da zbere novo vojsko proti Benečanom. Na čelo tej vojski je postavil grofa Nikolaja Salma, ki je prodiral na Furlansko. Vojna se je vlekla še nekaj let brez odločilnega uspeha. V Salmovi vojski je služil marsikateri kranjski vitez in se odlikoval po svojem junaštvu. Med temi nahajamo Ivana Turjačana, Obričana, Ravbarje, Herbersteina in druge. L. 1517. se je cesar pomiril z Benečani in jim je prepustil vse tiste kraje, katere so imeli tedaj v svoji oblasti. Med vojno z Benečani so bili na Kranjskem leta 1515. nevarni kmetski upori ali punti.

Za Maksimilijanove vlade so se kmetje l. 1503., 1513. in 1514.—1516. uprli ali spuntali zoper graščake, in nastale so nevarne kmetske vojne. Vzroke tem uporom je iskati v žalostnih socialnih razmerah, v pomnoženju in povikšanju bremen, katera so graščaki nalagali svojim podložnikom. Vsled mnogokratnih turških navalov, ki so od Kranjcev zahtevali velike žrtve zaradi obrambe, je dežela postala vedno ubožnejša; število prebivalcev se je močno zmanjšalo, ker so jih Turki mnogo pomorili ali pa v sužnost odpeljali, in marsikatera kmetija je bila zapuščena in neobdelana. Navzlic vedno večji bedi so vlada in graščaki še vedno višje denarne prispevke zahtevali od svojih podložnikov. Tudi benečanska vojna je pomnožila zlo v prebivalstvu, ki je bilo jako nezadovoljno z vedno večjimi davki. Graščaki so skušali pomnožiti svoje dohodke z novimi davki, roboto in drugimi zahtevami. Tudi tam, kjer so Turki uničili setev, zahtevali so nekateri graščaki od svojih podložnikov žitnico. Nadlegovali so kmete zlasti znani Erazem Predjamski in še huje Ostrovrharji, ki niso imeli nobenega usmiljenja do kmetov. Kmetje so tožili, da se davki krivično po dvakrat in celo trikrat pobirajo in da se jim nalaga preveč robote, ki jim še za kosilo časa ne pusti. Zahtevali so odpravo vseh teh krivičnih bremen in se zavzeli za svojo „staro pravdo“.

Kmetski upori so se začeli l. 1503., a so bili brezuspešni. Ker kmetje še niso bili pripravljeni na veliko vstajo in jim je manjkalo prave organizacije in vodstva, je bil upor kmalu zadušen, in kmetje so morali zopet tlačaniti svojim gospodarjem.

Ker pa graščaki niso odpravili ožigosanih krivic, so se kmetje zopet uprli l. 1513. in 1514., a tedaj se je že težje zadušil upor.

Nevaren je bil kmetski upor l. 1515., ko so se kmetje v kočevskem okraju uprli zoper svojega krutega graščaka Jurija Turna in njegovega oskrbnika Stržena ter oba ubili. To je bil začetek velikemu uporu, ki se je hitro širil po Kranjskem. Upor se je razširil črez Mokronog, Rako, Turnski grad, Terično vas, Polhov Gradec, Škofjo Loko, Železnike, Radovljico, Bled in Bohinj. Kmetje so ustanovili kmetsko zavezo, ki je štela okoli 20.000 članov po Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem. Uporniki so radi prepevali puntarsko pesem:

»Le vkup, le vkup, le vkup, uboga gmajna!«

Na Gorenjskem je dobil upor tudi verski značaj. Kmet Klander je trdil, da občuje s svetim duhom; blagoslavljal je kmetom podobe in križe v sveti vojni za staro pravdo. Bohinjci so prosili svojega gospodarja, briksenskega škofa, da odpravi krivice in jim pomore do stare pravde. Da bi se ubranili krivic, so se spuntali. Obenem so pa zagotavljali, da hočejo zvesti ostati cesarju in le zopet pridobiti staro pravdo. Uporniki so tudi duhovništvo in mesta pozivali, da se ž njimi združijo. Trg Železniki se je pridružil upornikom, in zato mu je brižinski škof vzel svoboščine.

Kranjski stanovi so prosili cesarja za posredovanje, in ta je poslal svoje poslance v Ljubljano, da pomirijo kmete, katerih se je zbralo v Ljubljani okoli 6000. Vsa prigovarjanja niso nič pomagala. Kmetje sklenejo, da odpošljejo posebno odposlanstvo do cesarja, ki mu naj razloži vse nadloge in ga prosi pomoči zoper tlačitelje. Odposlanstvo dobi v Avgsburgu cesarja, ki potrpežljivo posluša pritožbe in obljubi, da pomore kmetom in zaukaže graščakom, da ravnajo s svojimi podložniki po stari pravdi. Obenem pa opominja kmete, da odlože orožje in se razidejo. Odposlanstvo mu to obljubi, a doma kmetom pravi, da je cesar ž njimi glede graščakov enakih misli. Upornim kmetom se pridružijo tudi nekatera mesta.

Tudi Novomeščani se združijo z uporniki in na nekem shodu pri mestu se določi načrt, po katerem uporniki udarijo

na nekatere gradove. Najprej naskočijo grad Težko vodo pri Novem mestu in ga razrušijo. Potem planejo na Mehovski grad, se ga polaste in pomore oba graščaka Mindorferja in 15 vitezov, ki so se junaško branili, in jih vržejo črez obzidje. Nato še plenijo in uničijo Čušperk, Rako, Turnski grad, Mokronog, Boštanj, Rukenštanj in Mirno. Brezuspešno pa oblegajo Ortenek, Ribnico in Črnelo pri Kamniku. Večkrat so ujete graščake oblekli v kmetsko obleko in jih vprašali, kako se počutijo v trdih prtenih hlačah in kocastem jopiču.

Ker se je kmetski upor tudi širil po sosednjem Štajerskem in Koroškem in se kmetje navzlic večkratnim cesarjevim ukazom niso hoteli raziti in mirovati, izvolili so stanovi notranje-avstrijskih dežel kot vrhovnega poveljnika skupni vojski Jurija Herbersteina, ki je imel v svoji vojski tudi 200 kranjskih konjenikov. Herberstein napade kmete pri Celju ter jih porazi in hiti navzdol po Savski dolini in pri Rajhenburgu črez Savo na Dolenjsko, kjer zaduši kmetski upor. Štajerski deželni glavar Žiga Dietrichstein pa zgrabi slabo oborožene kmete pri Brežicah ter jih ugonobi. Begunce so večinoma pobili in mnogo ujetnikov obesili. Ko je cesarska vojska tudi na Gorenjsko prišla, so zbežali na Beneško tamošnji voditelji upornih kmetov, med njimi tudi kmet Klander in radovljiški „krofasti krojač“.

Tako se je nehala ta velika kmetska vojna, in kmetje so zdaj nekaj let mirovali. Postali so zopet podložni svojim graščakom, ki so jih povečem mnogo hujše zatirali nego prej. Kmete so hudo kaznovali, in vsak kmet je moral od posestva plačevati svojemu gospodarju v večni spomin puntarski davek; po deset goldinarjev so pa plačevali oni meščani in tržani, ki so se pridružili upornim kmetom. Graščaki so zatiravali kmete, ki so morali dajati hudo žitnico in mnogo tlačaniti. Kadar je gospodar potreboval kmeta, je moral priti in tako dolgo ostati, da se ni dovršilo delo. V takih razmerah je kmet zanemarjal posestvo in imel vsled tega majhne dohodke, ki so mnogokrat jedva zadostovali le najnujnejšim potrebščinam.

Cesar Maksimilijan I. se je trudil, da bi izboljšal usodo kmetskega stanu, a je imel le malo uspeha. Deželni stanovi so se pogajali s cesarjem zaradi potrebnih preosnov in so med

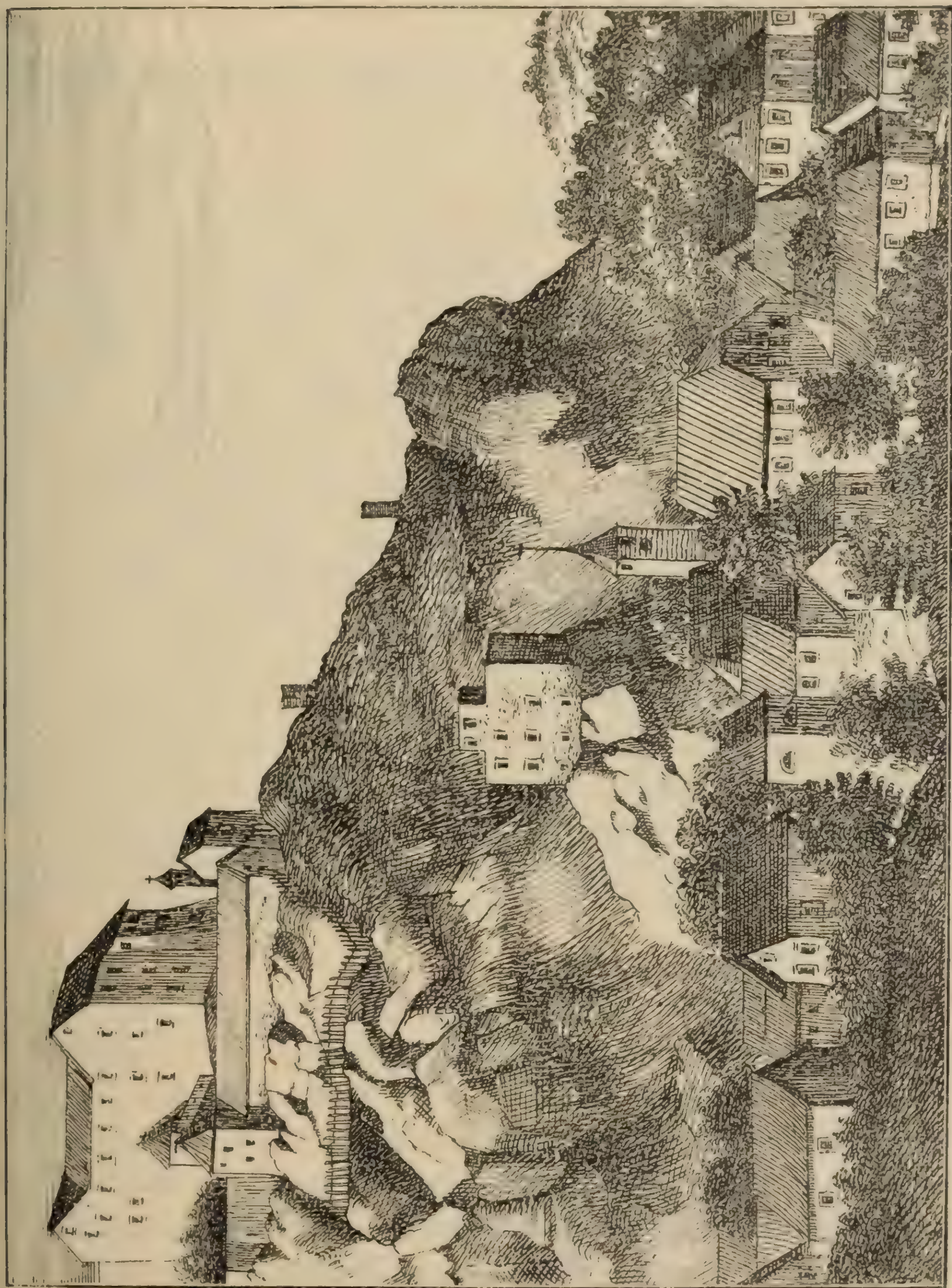
drugim zahtevali, da se razdenejo tabori po deželi in se ustanovi orožarna na Ljubljanskem gradu. A prejšnji nedostatki so ostali navzlic obljubljenim preosnovam in so nekaj let pozneje zopet povzročili kmetske upore.

Za Maksimilijanovega vladanja so se večkrat zbrali stanovski deželni zbori in se niso posvetovali samo o nujnih zadevah, ampak tudi o preosnovi notranjih reči. Že na solnograškem stanovskem zboru l. 1509. so zahtevali kranjski poslanci preosnovo uprave in posebne določbe v svrho obrambe proti sovražnikom. Cesar jih je zagotovil, da se ne bode nikdar vojskoval brez vednosti dežel. Stanovi so se tudi potezali za svojo neodvisno pravosodstvo proti cesarjevim zahtevam. Določilo se je tudi, da imajo deželni stanovi za slučaj odsotnosti ali smrti deželnega kneza ukrepati o vsem, kar je koristno deželam in v prid deželnemu knezu ali njega dedičem. Solnograške obravnave so se dognale na graškem stanovskem zboru, kjer se je tudi ukrenilo, da se pošlje posebno odposlanstvo do cesarja v Avgsburg.

Na avgsburškem stanovskem zboru l. 1510. so Kranjsko zastopali deželni glavar Ivan Turjaški, Bernard Ravnahar, kostanjeviški opat Arnold in ljubljanski mestni svetovalec Peter Geyer. Na zahtevanje Kranjcev je cesar dovolil 600 gld. za plačo deželnih odbornikov. Ustanovila se je osrednja vlada devеterih plačanih plemenitih vladnih svetnikov posameznih dežel, katerim ima predsedovati maršal ali nadglavar. Odpravili so vladno sodišče, fiskal in odvisnost pravosodstva od cesarja in zahtevali peneznika in drugo. Manjše važnosti je za Kranjsko graški stanovski zbor l. 1512., na katerem so Kranjsko zastopali ljubljanski škof Krištof Ravbar, deželni glavar Ivan Turjaški, vitez Gašper Lamberg, kostanjeviški glavar Urh Wernecker in ljubljanski župan Ivan Standinat. Ti poslanci so opozarjali na bedo na Kranjskem sploh in na velikansko škodo, katero so Turki povzročili v Metliški grofiji in Slovenski krajini. Cesar je obljubil, da hoče ugoditi pravičnim željam deželnih stanov.

Na stanovskem zboru v Innsbrucku l. 1518. so se kranjski stanovi pritoževali zoper mesta in deželne sodnike, zaradi slabih cest in prevelikih plemenitaških bremen. Nadalje so

tožili, da vlada preveč podpira kmete zoper graščake, da manjka orožarne in da so tabori, Metlika in Kostanjevica v slabem stanu.

Postojina v Valvasorjevi dobi.

Cesar je odgovoril, da se hoče kolikor mogoče ozirati na izražene želje in pritožbe. Sklepi stanovskega zbora v Innsbrucku so temelj avstrijskega državnega prava. Početkom l. 1519. je

umrl cesar Maksimilijan I. v Welsu na Gorenjem Avstrijskem Bil je tudi med Slovenci posebno priljubljen, ker se je ž njimi pogovarjal v domačem jeziku, dobrohotno razmotrival narodove težnje in skušal po možnosti pomagati zatiranim kmetom.

Karol V. in Ferdinand I. do razdelitve habsburških dežel.

(1519.—1522.)

Po smrti Maksimilijana I. sta podedovala avstrijske dežele njegova vnuka Karol in Ferdinand, sinova njegovega sina Filipa Lepega, ki je umrl na Španskem l. 1506. Oba dediča sta tedaj živela daleč od avstrijskih dežel, in sicer Karol na Španskem, Ferdinand pa na Nizozemskem. Že prej je Maksimilijan I. določil, da imajo po njegovi smrti začasno vladati tedanji vladni svetniki, med katerimi sta bila tudi Kranjca Ivan Lambergar in dunajski škof Juri Slatkonja, ki si je pridobil velike zasluge za povzdigo cerkvenega petja. Kakor druge dežele, tako tudi Kranjci niso bili zadovoljni s to vlado, ki je kmalu sklicala deželne zbore. Kranjski deželni zbor se je že zbral 31. januarja in poudarjal, da se mu ni treba pokorjavati novemu vladarju, dokler ne potrdi deželnih svoboščin. Deželni zbor je sklenil, da naj do prihoda novega vladarja upravljata deželne dohodke vicedom in deželni blagajnik. Dohodki se smejo le v veliki sili, n. pr. v vojni, uporabljati. Deželnemu glavarju so dali štiri svetovalce, brez katerih ni smel ničesar ukrepati.

Na shodu v Brucku ob Muri se je določilo poslanstvo, ki se naj pokloni novemu vladarju. Za to poslanstvo so bili med drugimi določeni tudi Kranjci Trojan Turjaški, vitez Juri Schnitzenpaumer in Niklas Turn. To poslanstvo je potovalo iz Beljaka na Špansko in je bilo v Barceloni od novega vladarja milostno vzprejeto. Trojan Turjaški je govoril v imenu Kranjcev. Vladar je odgovoril: „Prepričan sem, da bodete pri nas ostali kot zvesti podložniki. Vedno hočem ostati Vaš milostni kralj in kmalu pridem k Vam.“ Na to je odgovoril Trojan Turjaški: „Vaše veličanstvo bode zmerom pobožne in zveste podložnike našlo v teh deželah.“ Kralj seže

poslancem v roko in jih po svečanem obedu obdari z darili in odpusti.

V tem pa je Karol že prevzel vlado in podredil upravo avstrijskih dežel državni vladi v Avgsburgu in imenoval svoje zastopnike, katerim imajo priseči zvestobo poslanci avstrijskih dežel. Dne 11. julija l. 1520. so kranjski deželni stanovi prisegli zvestobo cesarskima zastopnikoma, šentpavelskemu opatu Urhu in ortenburškemu oskrbniku Mandoerferju. Nekaj mescev pozneje je pa Karol potrdil kranjske svoboščine in svoboščine vitezov in drugih stanov v Slovenski krajini, Metliški grofiji in Istri. Kranjsko je poslalo do osrednje vlade v Avgsburgu posebno odposlanstvo, da tam predloži svoje želje in pritožbe. To odposlanstvo je bilo tudi pri cesarskem venčanju v Aachenu, a se je vrnilo z majhnimi uspehi.

Kranjski stanovi so prosili Ferdinanda, da vzame v svojo službo Hrvate „te viteške ljudi“, ki le težko branijo mali del svoje kraljevine med Uno in Kolpo proti Turkom in vsak dan plačujejo s krvjo prazne hiše in tla, katera so odvzeli sovražniku. Tako so Kranjci hoteli varovati svojo deželo in obenem tudi povzročili ustanovitev Hrvaške vojne krajine. L. 1522. so Kranjci tudi preustrojili opazovalnice, ki so naznanjale preteče turške navale. Bili so pripravljeni pešci in konjeniki, ki so brzo sosednjim krajem izporočali pretečo nevarnost, ki se je tudi še s streljanjem in grmadami naznanjala. Ta uredba je bila prav potrebna zaradi boljše obrambe proti Turkom.

Ferdinand I.

(1522.—1564.)

Karol V. je vladal širno državo, o kateri se je smelo trdilo, da ji nikdar solnce ne zahaja. Ker mu ni bilo mogoče, da bi sam vladal vse prostrane dežele, sklenil je dne 28. aprila l. 1521. na avgsburškem državnem zboru prvo delitveno pogodbo s svojim ljubljenim bratom Ferdinandom I. Po tej pogodbi je dobil Ferdinand I. Dolenje- in Gorenje Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko, Karol pa druge dežele. Ker so se pa iz Kranjskega izločile Slovenska krajina, Istra,

Kras, Trst in Reka, ki so se priklopile španskim deželam v Italiji, niso hoteli kranjski stanovi priseči zvestobo novemu vladarju in so v kranjskem deželnem zboru l. 1521. zahtevali, da se ne ruši celokupnost kranjskih pokrajin. To energično postopanje kranjskih stanov je imelo uspeh. V drugi delitveni pogodbi, dne 30. januarja leta 1522., so se zopet priklopile Kranjskemu in Avstriji prej odvzete pokrajine. Deželni stanovi so potem prisegli zvestobo novemu vladarju pred Ferdinandovimi odposlanci.

Že l. 1522. so zopet Turki navalili na Kranjsko. Pridrli so skozi Ribniško dolino do Pivke na Notranjskem. Na cvetno nedeljo so prišli v Slavino, kjer je bilo ravno sveto opravilo. Krvoločneži udero v cerkev in umore duhovnika pred oltarjem in mnogo drugih ljudi. Potem pa se umaknejo črez Postojino, Ribnico, Cerknico in Kočevje na Hrvaško. Neovirani so tri dni po Kranjskem morili in plenili. Narodna pripovedka dostavlja, da so Turki ob meji zopet udrli med božjo službo v neko cerkev. Ljudstvo pa je bilo oboroženo in je planilo na Turke ter vse pobilo razen turškega poveljnika. Ta se je v stolpu skril pod veliki zvon, a zvon se utrga, in poveljnik pogine v strašnih mukah, ko si je bil odgriznil desno roko, s katero je bil prebodel duhovnika v Slavini. L. 1523. so Turki zopet udrli črez Hrvaško na Dolenjsko, pobili več tisoč ljudi in jih mnogo odpeljali v sužnost. Posebno je trpela Metlika in nje okolica. Tudi naslednje leto je 15.000 Turkov ropalo po Kranjskem in Hrvaškem, a premagal jih je baje nadškof Tomori.

Kmetski upor z l. 1525. ni prišel do prave veljave, ker je deželni glavar Jožef Lambergar hitro zbral okoli Kranja 300 konjenikov in brzo zadušil ta nekrvavi upor. Kranjsko plemstvo pa je tudi poslalo pomožne čete na Gorenje Avstrijsko in Štajersko zoper uporne kmete, zoper katere se je vojskoval Žiga Ditrichstein. Te čete so vodili Ivan Kacijanar, Gašper Ravbar, Franc Tanhausen in škof Krištof Ravbar. Kmetje so oddelek Kranjcev iz zasede napadli v Radstadtskih Turah, Gašperja Ravbarja ujeli in obglavili.

Po nesrečni bitki pri Mohaču l. 1526., v kateri je ogrski kralj Ludovik II. podlegel sultanu Sulejmanu II., so bili zopet turški navali nevarnejši za Kranjsko. Ferdinand I. je odredil,

da se v slučaju nevarnosti spravijo zvonovi z dežele v mesta in gradove in da se ne sme žito in živina izvažati v Italijo. Tudi je prepovedal tujcem nabiranje vojakov na Kranjskem. Sploh se je marsikaj ukrenilo v boljšo obrambo dežele.

Ivan Kacijanar je bil rojen v nekdanjem gradu „Katzenstein“ (kjer je sedaj c. kr. ženska kaznilnica) v Begunjah na Gorenjskem in se je že odlikoval v prej omenjeni kmetski vojni. Vojskoval se je potem srečno na Gorenjem Ogrskem proti Ivanu Zapoljskemu za Ferdinanda I., kateremu je pridobil malone vse Gorenje Ogrsko. Ivan Zapoljski je moral bežati na Poljsko. Ker se je pa Ferdinand I. hotel pogoditi s sultanom, je poslal do njega posebno odposlanstvo, za katero sta bila določena Janez Hobordanac iz Zlatnika in Žiga Višnjegorski. Višnjegorski so imeli na Kranjskem obširna posestva, od katerih je bila najvažnejša Višnja gora. To odposlanstvo ni moglo doseči, da se bi sultan mirno pogodil z Avstrijo. Po dolgem in brezuspešnem pogajanju sta se vrnila poslanca s sultanovim pretilnim odgovorom v Innsbruck, kjer so šele po petmesečnem trudu preložili sultanovo turško pismo na španski jezik.

Že l. 1527. so Turki plenili in požigali po Metliški okolici, a v letu 1528. so bili štirje hudi turški navali na Kranjskem. Nepričakovani so prišli po navadnem potu skozi Kočevje in Ribnico dne 9. marca pred Postojino, a topovi s Postojinskega gradu jih prisilijo, da se umaknejo. Pod Šilertaborom oropajo florentinske trgovce in jim vzamejo 20 tovorov svile, vrednih 20.000 gld. Umikali so se skozi Cerknico, Lož, Šneperk, Bloke, Nadlišek, Ortenek, Ribnico, Kočevje in Kostel z mnogimi ujetniki. Pri Kostelu je ostalo 500 Turkov, ki so iz zasede napadli pri žetvi delujoče ljudi in jih ujeli okoli sto.

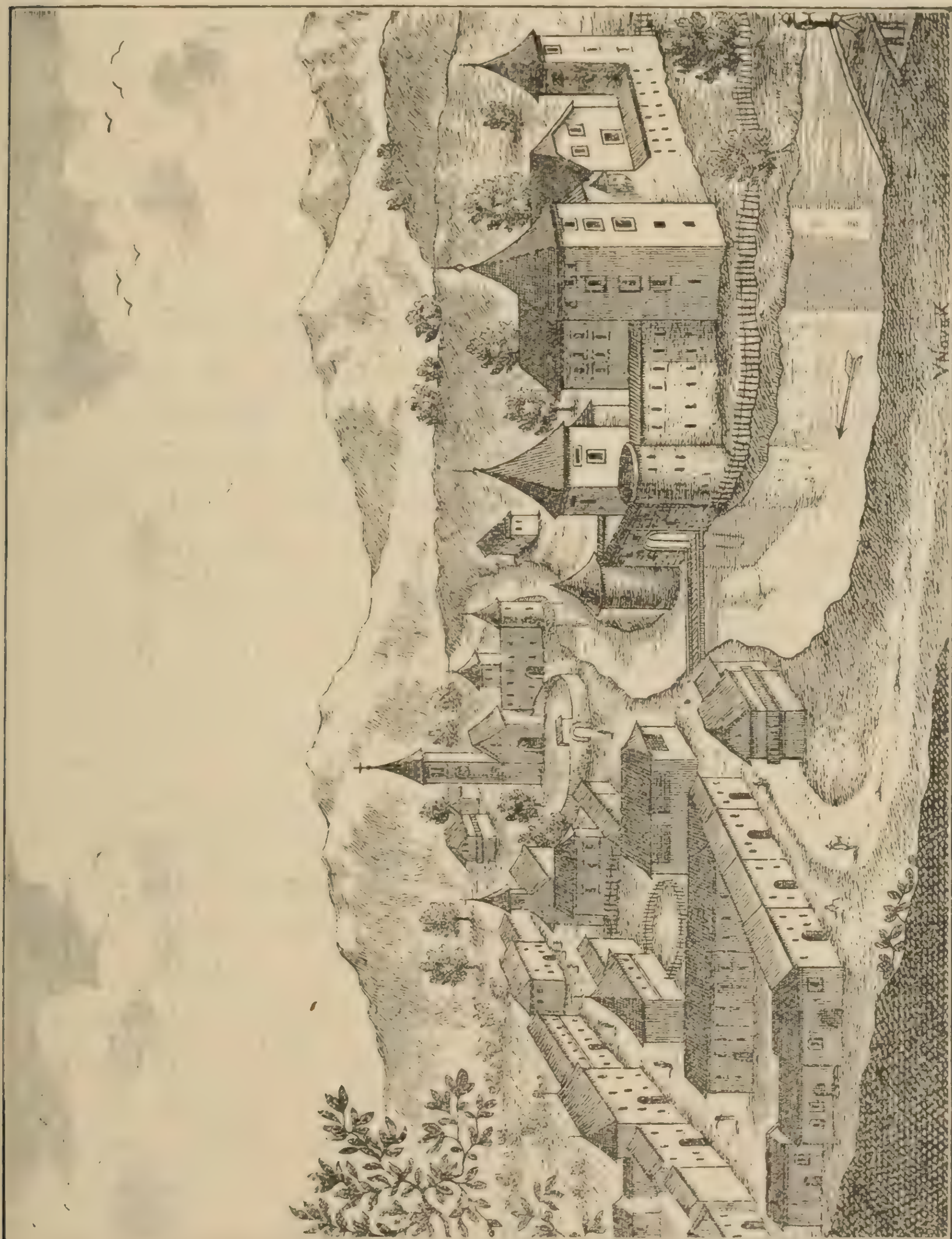
Že 8. julija je 6000 Turkov v drugič udrlo na Kranjsko. Prišli so črez Kostel, Kočevje, Ribnico, Ortenek in Turjak na Ljubljansko barje ter se utaborili pri Šmarjah in plenili okoli Ljubljane, katere si pa niso upali napasti. Nikolaj Turn zbere majhno vojsko in prepodi iz ljubljanske okolice Turke, ki se na razne kraje umikajo. Eden oddelek se umakne črez Trebnje in Žužemperk proti Novemu mestu, drugi oddelek pa v Bistriško dolino. Po Bistriški dolini ropajoče Turke so povečem

pobili Goričani, Trzinci in Mengišani, a mnogo jih je tudi padlo pri Holmcu, ko so naskakovali tamošnji tabor.

Kranjski stanovi so prosili pomoči pri sosednjih deželah, ki so poslale vojake in denar za obrambo proti Turkom. Korošci, Štajerci, Goričani, Gorenjeavstrijci in Hrvatje so po svojih močeh pomagali Kranjcem. Poveljnik kmetske brambe je bil Friderik Paradajzar, vrhovni poveljnik pa Kranjec Bernardin Ričan. V tretjič vdere 5000 Turkov proti Metliki, a nad nje gre dobro urejena vojska pod Ričanovim poveljstvom. Dne 5. oktobra nastane pri Volanskem gradu bitka s Turki, katere je vodil bosenski paša. Po dveurnem boju so bili Turki premagani in so izgubili 700 mrtvih in ranjenih, paša je bil hudo ranjen. Turki so ujete stare može in ženske povečem pomorili, drugim ujetnikom so pa nekateri usmiljeni Turki prizanesli in jih poskrili, da jih po bitki odpeljejo v Bosno; a po nesrečni bitki so jim ti ujetniki ušli. Četrtič v tem letu so prišli Turki po Vseh svetih na Dolenjsko pred Metliko in od tam poslali ropajoče oddelke na Mehovo, Novo mesto, Hmeljnik, Stari grad, Gracarjev turn, Št. Jernej, Turnski grad in Žumberk. Ker pa je Kolpa vsled močnega deževja jako narastla in so se Turki bali, da se v slučaju nesrečne bitke ne bi mogli umakniti črez reko, so zapustili že po enodnevnem ropanju zopet Kranjsko.

Ko so l. 1529. Turki oblegali Dunaj, nahajamo med dunajskimi branitelji mnogo slavnih junakov s Kranjskega, od katerih se je posebno odlikoval Kacijanar. Njemu so bila v bran zročena takozvana „koroška vrata“ mestnega obzidja. Na tej strani je glavna turška moč trikrat zaporedoma izkušala prodreti v mesto, a Kacijanar se junaško brani s svojim oddelkom, in Turki morajo po srditem boju odnehati. Končno so se Turki umaknili na Ogrsko. Poleg drugih cesarskih poveljnikov je tudi polkovnik Kacijanar s konjeniki udaril za Turki na Ogrsko, jih pri umikanju hudo nadlegoval in jim marsikako škodo povzročil. Vrnil se je z mnogimi turškimi ujetniki in bogatim plenom. Izmed mnogih Kranjcev, ki so junaško branili Dunaj, omenjamo le nekatere: Nikolaj Turn je bil poveljnik oddelka pehote in 200 Špancev; Nikolaj Schnitzenbaum je vodil 160 kranjskih težkih konjenikov; Ivan Leisser je bil poveljnik

oddelka strelcev. Erazem Obričan in Ivan Apfaltrer sta bila vojna svetnika; Bernard in Gašper Ričan sta vodila Čehe; Juri Purgstall, Krištof Lamberg in Erazem Scheyrer so se bojevali

Ribnica v Valvasorjevi dobi.

kot stotniki pehote. Ljubljančan Peter Stern se je udeležil obleganja kot „latinski“ vojni tajnik in je to obleganje opisal v posebni knjigi.

Med branitelji Dunaja nahajamo torej tudi Krištofa Lamberga iz slavne rodovine, ki je imela mnogo posestev na Kranjskem. Lambergi so se odlikovali kot državniki, vojskovodje in cerkveni dostojanstveniki. Krištof Lamberg je postal mitična oseba v slovenski narodni pesmi („Pegam in Lambergar“), ki njemu pripisuje dejanja vseh Lambergov. Po narodni pesmi obljubi cesar (Maksimilijan I.) temu junaku vse, kar si želi:

»Kar češ imet', naj se zgodí,
Kar dolgo le tvoj rod živí.«

V mnogoletni vojni za Ogrsko, ki se je začela po bitki pri Mohaču med Ferdinandom I., sultanom Sulejmanom in Ivanom Zapoljskim, je tudi mnogo trpelo Kranjsko, ker so Zapoljski in Turki iz Hrvaškega z novimi napadi pretili Kranjski. L. 1530. so Turki petkrat napadli Slovensko krajino in Kranjsko, plenili okoli Kočevja in Ribnice ter nad 3000 ljudi v sužnost odpeljali. 2000 oboroženih kmetov je preprečilo nadaljnje prodiranje Turkov na Kranjsko. To leto je tudi odposlal Ferdinand I. do sultana posebno odposlanstvo, katero je vodil Jožef baron Lamberg. Ta se je odlikoval med vsemi Lambergi zlasti kot državnik. Jožef Lamberg se je rodil l. 1489. v Orteneku, kjer se je v ljudski šoli naučil slovenščine, kar mu je pozneje mnogo koristilo. Vzgojeval ga je potem štajerski deželni glavar Rupert Rajhenburški, a kot sedemnajstletni mladenič je že prišel na cesarski dvor. Udeležil se je v spremstvu cesarja Maksimilijana I. benečanske vojne in je v kmetski vojni l. 1513. do 1515. pogumno branil grad Ortenek. Od l. 1545. je bil kranjski deželni glavar. Umrl je l. 1554. v Ljubljani in je pokopan v stolni cerkvi.

Omenjeno odposlanstvo je spremljal kot „latinski“ tolmač štajerski Slovenec Benedikt Kuripešič iz Gornjega grada in je to potovanje zanimivo opisal v posebni knjigi. V odposlanstvu je bil tudi Nikolaj Jurišič. Velikega vezirja Ibrahima je Lamberg po ukazu avstrijske vlade nemški nagovoril; Kuripešič je to latinski tolmačil, a Turki niso ničesar razumeli, dokler ni govora Jurišič ponavljal v hrvaškem jeziku. Tudi pred sultanom je Lamberg moral govoriti nemški, četudi bi bil rad govoril

slovenski, da bi ga razumeli hrvaščine vešči Turki. Zopet je Jurišič s hrvaščino pomagal iz zadrege. Odposlanstvo so Turki šest tednov obdržali v Carigradu, in Lamberg je šele februarja l. 1531. prišel v Linc, da poroča Ferdinandu I. o neuspešnem potovanju. Še enkrat je šel Lamberg l. 1535. s poslanstvom na Turško, a je prišel le do Niša. Odtam je moralo poslanstvo spremljati turško vojsko in sultana do Oseka, in šele odtod se je vrnil Lamberg z neugodnim poročilom po petmesečnem napornem potovanju zopet v Linc.

Kranjske stanove je jako skrbelo, kako bi naselili Uskoke, to je bosenske begunce, ki so vsled krvoločnosti Turkov pobegnili na Dolenjsko in na Kras. Naseljevali so jih od l. 1530. počenši po Gorjancih posebno v žumberškem in mehovskem okolišu, kjer se je izselilo zaradi večkratnih turških napadov mnogo prebivalcev v druge kraje. Gorjanci se od tedaj imenujejo tudi Uskoki po omenjenih turških uskokih ali beguncih, ki so prišli v te kraje. Od leta do leta je prišlo vedno več uskokov in leta 1541. jih je bilo že nad 3000 okoli Metlike, Žumberka in Kostela. Uskoki so dobili polja, žito in živino in so bili za živila prosti mitnine in carine. Njih uprava je bila po vojaškem načinu urejena, in načelovali so jim stotniki. Uskoki so bili izvrstni vojaki, ki so bili vedno pripravljeni na boj in so branili proti Turkom mejo ali granico. Tako je nastala Žumberška vojaška granica.

Novo nakano Sulejmanovo proti Dunaju je preprečil l. 1532. hrvaški junak Nikolaj Jurišič, ki je junaško branil trdnjavo Kisek in tako prisilil Turke, da so se zopet umaknili. Turški oddelek 16.000 mož pod poveljstvom Kasim-bega se je odcepil od glavne turške vojske in plenil med Dunavom in Alpami. Da se združi z glavno turško vojsko, se sedaj tudi Kasim-beg umika proti Dolenjeavstrijskim Alpam. Pri Dunajskem Novem mestu ga dohitita Kacijanar in Nikolaj Turn ter vržeta Turke čez reko Švarcavo. Kranjski konjeniki pod poveljstvom Pavla Bakiča in Jurija Turjačana so se posebno odlikovali in ubili 3000 Turkov. Ostali Turki so se umaknili proti štajerski meji, a pod Kacijanarjevim glavnim poveljstvom stoječa vojska je v prelazih Dolenjeavstrijskih Alp ugonobila še več tisoč Turkov. Vsega skupaj je padlo baje 9000 Turkov. Kacijanar je

potem s svojo vojsko zasledoval glavno turško vojsko na Štajerskem, napadel od Gradca črez Muro se umikajočega sultana pri Bernici in mu pobil 8000 Turkov.

Turki se umaknejo proti Mariboru, katerega brani Žiga Višnjegorski in trikratni zaporedni turški naskok junaško odbije. Sultan se umakne z izgubo 6000 mož črez Dravo skozi Vinico v Slavonijo. Tudi tega preganjanja se je udeležilo kranjsko konjeništvo pod Pavlom Bakičem. Da bi imel Višnjegorski večjo vojsko, bi bil lahko pokončal sultanovo vojsko, ki je odpeljala okoli 30.000 ljudi iz slovenskih pokrajin. Predno se je sklenil mir, sta udrla Kacijanar in Višnjegorski v Bosno do turške trdnjave Udbine in se s požigom in ropom maščevala nad Turki. Kranjske viteze je vodil Žiga Višnjegorski. Pod vodstvom Pihlarja vzamejo Slovenci več gradov, pobijejo mnogo Turkov, dobe mnogo plena in rešijo tudi mnogo kristjanov iz turške sužnosti. Ko se Pihlar zopet umakne, plane za njim 3000 Turkov, a on jih v soteskah ubije 2000 in se vrne s 500 ujetniki. Mirovna pogajanja so ustavila zmagovito prodiranje Kacijanarja, katerega je Ferdinand I. poslal v Požun, da se pogodi z Zapoljskim. Dne 1. oktobra l. 1533. se je na Kranjskem proglasil s Turki sklenjeni mir, ki pa ni dolgo trajal.

V tem so utrjevali mesta in gradove, kakor Kočevje, Žužemperk, Krško in posebno Ljubljano, in jih preskrbeli z obilnim strelivom. Leta 1536. so se zbrali poslanci dolenjeavstrijskih dežel in Goriškega na Dunaju in nekaj pozneje v Pragi. Na tem zboru so avstrijski poslanci naglašali hudo nevarnost, ki vedno preti slovenskim deželam po Turkih, in da je nevarnost tudi za češke dežele velika, ako onemorejo Slovenci. Češke dežele so obljubile izdatno podporo.

Leta 1537. je Kacijanar zbral 24.000 mož, med temi 8000 konjenikov, da se polasti turške trdnjave Oseka ob Dravi. Dobil je vojake iz raznih dežel, in sicer je bilo poleg Slovencev največ Čehov, Hrvatov, Nemcev in Madjarov. To vojsko je vodil skozi Hrvaško v Slavonijo, a primanjkovalo ji je živeža. Zagrebški škof je prej obljubil, da bode skrbel za živila, a ni izpolnil v polni meri svoje obljube. V tem oziru slabo preskrbljeni vojaki so tudi mnogo trpeli po turških na-

padih in pomrlo jih je okoli 8000. Tudi niso bili poveljniki edini, kar je mnogo škodovalo strogemu redu. Pred Osekom sklene Kacijanar, da se umakne njegova vojska na Hrvaško in se tam okrepča; zato ukaže vsem poveljnikom, da se o polnoči s svojimi oddelki tiho umaknejo, da Turki ne opazijo umikanja. A večina poveljnikov pobegne že zvečer, in zjutraj je bil Kacijanar z malo vojsko osamljen. Vnel se je boj s številnejšimi Turki, ki so uničili malone vso kristjansko vojsko. Turki so med drugimi ujeli Lenarta Lamberga, a Nikolaj Turn se je težko ranjen rešil. Glavo malo prej ubitega Pavla Bakiča so Turki poslali v Carigrad.

Kacijanarja so dolžili, da je zakrivil ta poraz, in ga zaprli na Dunaju kot veleizdajalca. Ker ni bilo pričakovati nepristranske preiskave, je pobegnil iz zapora na Hrvaško v utrjeni grad Kostajnico ob Uni, ki je bil lastnina grofov Nikolaja in Ivana Zrinjskega. Grof Nikolaj Zrinjski je menil, da je Kacijanar res izdajalec, ter je pri neki gostiji zabodel Kacijanarja, in ko se je ta hotel še braniti, sta ga ubila Zrinjskega slugi leta 1538. Nesrečna usoda Kacijanarjeva je vzbudila po raznih deželah in državah mnogo sožalja.

Po Kacijanarjevem porazu je bil Nikolaj Jurišič najvišji poveljnik dolenjeavstrijskih dežel in Hrvaškega in tudi kranjski deželni glavar. Na stanovskem zboru v Lincu leta 1538. so kranjski poslanci opozarjali na slabo zavarovano mejo proti turškim navalom, opisovali bedo na Kranjskem in se potezali za to, da se ugodi starim pritožbam. Njih prizadevanja so bila malone brezuspešna. Naslednje leto je Ferdinand I. izpolnil kranjskim stanovom dano obljubo glede boljših obrambnih naprav ob meji in je namesto tedanjega poveljnika hrvaške granice, bolehnega Erazma Turna, imenoval Ivana Lenkoviča. V tem letu je ogrska kraljica Ana odstopila trdnjavico Bihač kranjskim stanovom. Leta 1540. so Turki plenili po kočevski okolici, ki je tudi mnogo trpela po hudi suši.

Potem so se Turki na Ogrskem polastili več trdnjav in tudi glavnega mesta. Prišli so pa zopet l. 1543. na Kranjsko in plenili okoli Metlike v času, ko je tudi huda kuga razsajala po Kranjskem. V bitki na Lonskem polju l. 1544. so se poleg Hrvatov in Štajercev bojevali tudi Kranjci pod poveljstvom

Nikolaja Zrinjskega. Navzlic premirju so jih Turki zavratno napadli in premagali. Naslednje leto pa so Turki zopet pustošili po Dolenjskem od Št. Jerneja do Krškega ter besno divjali po Krškem polju.

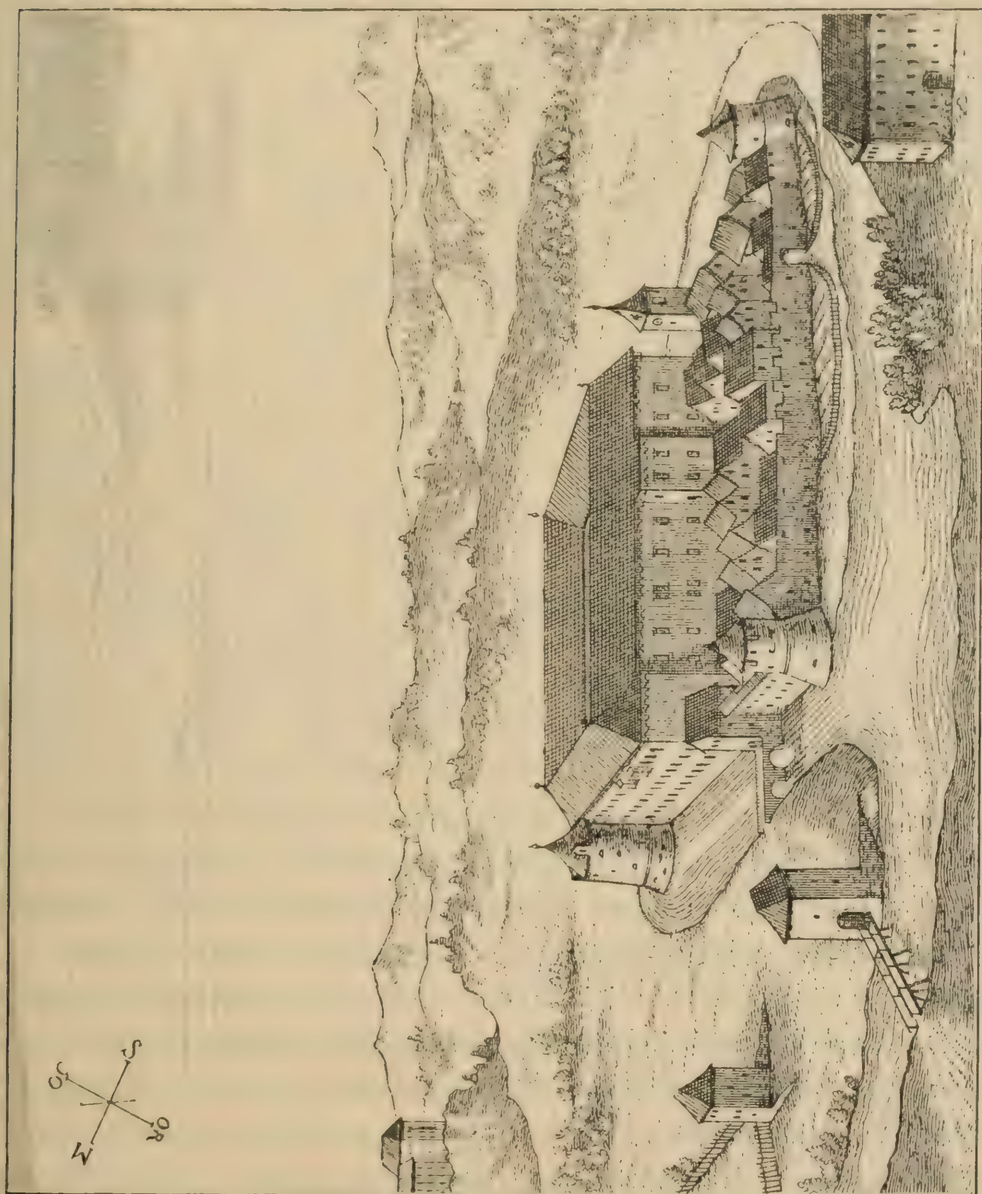
Tudi l. 1546. je bilo Kranjsko v velikih stiskah, ker je trpelo po novih turških napadih, a je dobilo od drugih dežel le neznatno pomoč. Turki so pustošili kočevsko okolico, Ribnico, Ortenek, Nadlišek in Bloke in pridrli celo blizu Ljubljane. Kranjski brambovci so pri Vinici premagali manjši turški oddelek. Naslednje leto so turške čete dvakrat pridrle do Novega mesta, a plenile in morile tudi okoli Metlike in se končno z mnogimi ujetniki umaknile v Bosno. Turški roparji so še večkrat prišli črez mejo in pustošili po Dolenjskem. Kranjci se pa niso bojevali samo proti Turkom, ampak tudi drugod. Tako jih nahajamo v cesarski vojski, ki se je l. 1547. bojevala zoper protestantsko šmalkaldsko zavezo.

Kranjsko pa je v tej dobi mnogo trpelo tudi po kobilicah in kugi. Leta 1547. so prišle požrešne kobilice v velikanskih množicah v deželo ter šest tednov po raznih krajih uničevale ozimino in druge sadeže ter tako povzročile velikansko škodo. To nadlogo so hoteli ljudje uničiti z dimom, ognjem, zvonjenjem, streljanjem in drugimi sredstvi, seveda brezuspešno. Iz Ogrskega in Jutrovih dežel pa je zopet prišla na Kranjsko morilna kuga, ki je razsajala l. 1553. po Istri in na Krasu, l. 1554. in 1557. v Kranju in leta 1563. in 1564. v Ljubljani in pomorila mnogo prebivalcev. Mnogo ljudi je zbežalo na bližnje gore in tam ustanovilo nove naselbine.

V tem pa so kranjski stanovi na zborih v Ljubljani, Celju in Dunaju zahtevali boljše zavarovanje meje proti Turkom. Na regensburškem državnem zboru l. 1556. so štajerski, koroški, kranjski in goriški poslanci zopet zahtevali pomoči zoper Turke, a nikjer ni poročila, da bi bili sploh kaj dosegli. V ogrskih bojih so se večkrat odlikovali Kranjci. Pri Baboči sta se odlikovala Ivan Lenkovič in Krištof Sigersdorf. Prvi se je bojeval na čelu 300 huzarjev, Sigersdorf pa je vodil 600 pešcev, a je v težkem zmagovitem boju padel.

L. 1557. je pridrl bosenski paša Ferhard na Hrvaško in pustošil deželo med Zagrebom in Ivaničem. Lenkovič je pri-

čakoval dušmanina pri Sv. Heleni in ga premagal s 1000 konjeniki, med katerimi je bilo 300 Kranjcev, in malobrojno pehoto z bojnim geslom „V temu ime božje“. Turkov je padlo 2000, in zmagovalec je uplenil mnogo konj in blaga.

Kočevje v Valvasorjevi dobi.

Herbart Turjaški je bil eden najslavnejših junakov in poveljnikov v tej dobi in se je pod Lenkovičevim vodstvom izuril v spretnega vojskovodjo. Že kot osemnajstletni mladenič se je bojeval s Turki in postal l. 1548. stotnik v Senju, kjer je l. 1557. s posadko 340 mož premagal 4200 Turkov. Vsled tega

je postal poročnik hrvaške granice in bil kot tak namestnik glavnega poveljnika. Že naslednje leto so zopet pustošili Turki okoli Kočevja in Ribnice, a l. 1559. je pridrlo nad 15.000 Turkov jež in peš na Kranjsko. Pustošili so metliško okolico, a se pred kranjsko brambo umaknili proti Kočevju in Ribnici. Potem pa dirjajo črez Bloke in Nadlišek na Kras in plenijo okoli Cerknice, Unec in Ivanje selo. Turški oddelek napade cerkev sv. Mihaela nad Jakovico, a se je ne more polastiti. Turki zgrabijo Klanški tabor na Krasu, a Kraševci jih prepodijo v beg. Konec januarja so bili v Pivki in potem so plenili okoli Blok in Nadliška. Tu jih premaga Herbart Turjaški in ulovi 600 Turkov. V jeseni tega leta jih še enkrat premaga, in potem se umaknejo Turki pod poveljstvom Malkoč- bega zopet v Bosno.

Leta 1560. so Turki plenili po Notranjskem, a Herbart Turjaški jo udari z več sto Slovenci črez mejo v Bosno, kjer požge več vasi in vzame Turkom 20.000 ovac. Srditi Turki pod Deli-Mehemedom in Hasan-agom udarijo za Herbartom, ki je v tem že spravil svoj plen v varen kraj. Herbart premaga po kratkem boju Turke, ki izgube tudi svoja poveljnika, mnogo konj in blaga. Sedaj pa se vrne 700 konjenikov in 500 pešcev pod vodstvom Vida Holeka ter zopet napadejo Turke, jim vzamejo tabor Čičič, katerega zažgo, in se umaknejo z bogatim plenom.

A Turki niso dolgo mirovali. Že l. 1561. so napadli z zidovjem in stolpi obdani Kostel ob Kolpi, in zopet se je zbrala narodna bramba in pritisnila Turke na turško ozemlje. L. 1563. so Turki zopet prišli na Dolenjsko in se pomikali proti Novemu mestu. Kmalu pa jih spodita Herbart Turjaški in Lenkovič proti Kostanjevici, ki je bila vsled svoje otoške lege ob Krki važno branišče zoper turške navale. Tu se vname hud, a slaven boj. Mnogo Turkov pade in mnogo jih utone v Krki, le malo se jih reši v Bosno. Da bi se maščevali za ta poraz, prišli so zopet l. 1564. na Kranjsko, plenili okoli Postojine, a se kmalu umaknili na Dolenjsko, kjer so morili in požigali okoli Ribnice in Kočevja.

L. 1564. je umrl Ferdinand I. Za njegovega vladanja je Kranjsko mnogo trpelo po turških navalih, a tudi po kobilicah in hudi kugi. Širila se je pa v tem času tudi protestantska vera po deželi in našla mnogo pristašev.

Reformacija na Kranjskem za Ferdinanda I.

Lutrova vera ni imela le na Nemškem mnogo pristašev, ampak se je razširila tudi po drugih državah in deželah. Na Avstrijskem je Ferdinand I. že zgodaj prepovedal razširjenje Lutrovih spisov in odpravil zlorabe in nedostatke v katoliški cerkvi. Navzlic temu se je kriva vera jako hitro širila po avstrijskih deželah. V goratih krajih so bili rudarji prvi spoznavalci nove vere. Plemenitniki so pošiljali svoje sinove v Wittenberg ob Labi, kjer je začel Luter novo vero oznanjevati. Odtod so se po končanih naukih vračali v domovino z luteranskimi propovedniki. Meščani in kmetje so se pridružili luteranstvu, in celo več katoliških duhovnikov, menihov in redovnic je izstopilo iz katoliške cerkve. V nekaterih deželah so bili protestantski stanovi v večini, in po uradih so odločevali protestantski uradniki. Lutrova vera se je tako razširila, da je pretila velika nevarnost katoliški cerkvi.

Tudi Slovenci so se kmalu poprijeli nove vere. Novo versko gibanje je bilo na Kranjskem dvojne važnosti in sicer kot versko dejstvo in za narodno jezikovni razvoj. Glede na narodno jezikovni razvoj je postalo reformacijsko gibanje na Kranjskem velikega pomena za vse slovenske dežele in celo za sosednje Hrvaško. Središče protestantskemu gibanju je bila Ljubljana, glavna delavnica Tibinge na Virtemberškem, glavni zastopnik reformacije na Slovenskem pa Primož Trubar.

Kakor smo razvideli iz dosedanje zgodovine, so bili v začetku 16. stoletja za Slovence hudi in žalostni časi. Kruti Turki so napadali slovensko zemljo in jo pustošili, plemenitniki in graščaki so pa stiskali in zatiravali kmeta, ki se je brezuspešno potegoval za svojo staro pravdo. V takih razmerah se ne čudimo, da so se Lutrovi nauki tako hitro razširili med Slovenci, ki so od nove vere pričakovali boljšo bodočnost. Stiskani kmetje so sebi v prid tolmačili Lutrov nauk o „evangelijski svobodi“ in se s tem hoteli osvoboditi plačil, raznih dolžnosti in zatiravanj od strani graščakov. Že l. 1525. se je v Ljubljani ukoreninila Lutrova vera, katero sta posebno pospeševala energični Primož Trubar in neustrašni Pavel Wiener.

Primož Trubar se je rodil l. 1507. na Rašici pri Velikih Laščah na Dolenjskem. Šolal se je na Reki, kjer se je naučil hrvaščine in laščine, potem v Salzburgu in na Dunaju. Od doma ni imel podpore in ni mogel obiskovati vseučilišča. Njegov oče je bil turjaški podložnik in baje v kmetski vojni l. 1515. na nekem drevesu obešen. Po nekem drugem poročilu pa je bil Trubarjev oče javni notar. Tržaški škof Peter Bonhomo ga je l. 1527. vzprejel v svojo kantorijo kot diskantista in ga je posvetil v duhovnika. Ta škof je bil Trubarjev pokrovitelj in dobrotnik. Že kot mlad duhovnik je bil Trubar pristaš Lutrov in reformacije, za katero se je poganjal do svoje smrti.

Svoje življenje je sam na kratko opisal v pismu na kranjske deželne stanove. V tem pismu se nazivlje: Primus Trubar bivši, redno poklicani, nasvetovani in potrjeni ljubljanski korar, župnik v Loki pri Radečah, v Laškem trgu in Št. Jerneju. kaplan pri Sv. Maksimilijanu v Celju, slovenski propovednik v Trstu, po prvem preganjanju propovednik v Rotenburgu ob Tavberi, župnik v Kemptnu in Urahu, potem zopet propovednik čestitih slavnih kranjskih deželnih stanov in v goriški grofiji v Rubiji, in po drugem preganjanju župnik v Laufnu (ob Nekarju) in sedaj v Derendingu pri Tibingah.

L. 1531. so pozvali Trubarja kot slovenskega propovednika v stolno cerkev v Ljubljani. Tu se je potegoval za to, da bi tudi neduhovniki vzprejemali sveto obhajilo v podobi kruha in vina. Nato mu je ljubljanski škof Ravbar prepovedal propovedi v stolni cerkvi, kjer ga je z veseljem poslušalo meščanstvo in plemstvo. Ljubljanski magistrat mu je potem dovolil propovedi v špitalski cerkvi sv. Elizabete. Lutru so se pridružili korarja Pavel Wiener in Hasiber in kaplan špitalske cerkve Andrej Latomus. Korar Wiener se je pozneje oženil in neumorno deloval za razširjenje luteranstva. Kranjski deželni glavar Jurišić je šele l. 1540. dosegel, da je bil Trubar izgnan iz Ljubljane in se je moral podati na svojo župnijo v Loko pri Zidanem mostu. kjer je bil umeščen istega leta.

Novi ljubljanski škof Franc baron Kacijanar je hotel zlepa odvrniti Trubarja od krivoverstva in ga je že l. 1542. imenoval

za ljubljanskega korarja, a ni dosegel svojega namena. Kacijanarjev naslednik Urban Tekstor je Trubarja poveril s slovenskimi propovedmi v stolni cerkvi najbrž tudi zaradi tega, ker je bil Trubar odločen nasprotnik prekrstnikov. Pavel Wiener je imel nemške propovedi v stolni cerkvi. Trubar je ostal pri svojih nazorih in je v svojih propovedih strastno zagovarjal Lutrove nauke. Stolni kapitelj ga je l. 1546. imenoval za župnika v Št. Jerneju na Dolenjskem in hotel na ta način Trubarja zopet pridobiti, a tudi to ni pomagalo. Škof Urban se je odločil za brezobzirneje postopanje zoper Trubarja in njegove privržence, ker ga je nagnjenje kranjskih stanov in Ljubljančanov k novi veri jako vznemirjalo. Začela se je preiskava, ki je tudi dognala, da sta Trubar in Wiener delila sv. obhajilo v podobi kruha in vina.

Primož Trubar.

Ferdinand I. je izdal povelje, da naj se zapro Trubar, Mertlic in Dragolic, ker imajo protestantske knjige. Trubar je pravočasno pobegnil v Norimberg na Bavarskem in je ob tej priliki izgubil svoje premoženje in mnogo knjig. Povečem že protestantski kranjski deželni stanovi so posredovali za Trubarja pri kralju Ferdinandu I. in dosegli, da se je vrnil l. 1548. na Kranjsko, toda s pogojem, da opusti oznanjevanje krive vere. Trubar pa ni odnehal in je zopet širil protestantsko vero. Moral je kmalu zopet pobegniti iz domovine na Nemško v Norimberg, kjer mu je neki protestantski propovednik preskrbel službo protestantskega propovednika v Rotenburgu ob

Tavberi na Virtemberškem. Tu je ostal štiri leta in se prvikrat oženil. L. 1552. se je preselil v Kempten.

Tudi v tujini je delal na to, da bi razširil protestantsko vero med Slovenci. Izprevidel je, da je v to svrho treba spisovati v slovenskem jeziku učne in vzpodbudne knjige ter jih razširjati med Slovenci. Dotlej ni bilo še nobene slovenske tiskane knjige, Trubarjevo delo je bilo torej prav težavno. Podpirali so ga pri njegovem delovanju virtemberški vojvoda Krištof in njegov kancelar Mihael Tiffernus, bivši koprski škof P. P. Vergerius, štajerski baron Janez Ungnad in drugi.

Mihael Tiffernus je bil l. 1488. rojen na Kranjskem, kot otrok ujet od Turkov in po Erazmu Stichu v Laškem trgu rešen iz turške sužnosti. Vzgojen je bil v Laškem trgu in se je pozneje učil na dunajskem vseučilišču, kjer je postal magister. L. 1529. je postal učitelj tedanjemu virtemberškemu princu Krištofu v Dunajskem Novem mestu, ga spremljal na več potovanjih in končno prišel s Krištofom v Stuttgart, kjer je umrl l. 1555. Ta vplivni mož ni bil le učitelj, ampak tudi zvest prijatelj Krištofu, katerega je v Dunajskem Novem mestu obvaroval turške sužnosti. Tiffernus je zapustil svoje premoženje za štiri ustanove v korist bogoslovja se učečim Kranjcem. Po Valvasorjevem poročilu je bil Tiffernus tudi profesor bogoslovja v Tibingah, torej duhovnik.

V tedanji dobi so sinovi kranjskih plemenitnikov in tudi drugih slojev prihajali na nemška vseučilišča, zlasti v Tibinge, manj pa v Wittenberg in Jeno. V Tibingah se je v dobi od l. 1530. do 1614. neki šolalo 113 Kranjcev, v Wittenbergu dvajset in v Jeni štirje. Iz teh vseučilišč so prihajali torej povečem protestantsko vzgojeni možje na Kranjsko nazaj in svoj vpliv uporabljali v razširjenje protestantske vere. V Tibingah sta se natisnili l. 1550. prvi Trubarjevi slovenski knjigi: „Abecednik in Katekizem“ in sicer z nemškimi črkami. Trubar se imenuje na teh knjižicah „Philopatridus Illyricus“; izmišljeno je tudi ime tiskarne: „Gedruckt in Sybenburgen durch den Jernei Skuryaniz“. Trubar se je v Kemptenu seznanil z Vergerijem, ki ga je napotil, da je poslovenil evangelij sv. Matevža, ki je izšel v Tibingah na troške vojvode Krištofa.

Trubar je sveto pismo poslovenjeval z mnogimi ovirami, ker ni bil vešč ne hebrejščini, ne grščini, in je zato moral poslovenjevati iz latinščine. Od leta 1560. je bil v zvezi s Ferdinandovim sinom, prestolonaslednikom Maksimilijanom (II.), ki je bil naklonjen protestantom, in z baronom Janezom Ungnadom, ki je kot protestant l. 1556. zapustil Štajersko in se naselil na Virtemberškem. Ungnad je svoje dohodke daroval za izdavanje svetega pisma v slovenskem in hrvaškem jeziku in je ustanovil v Urahu prvi biblijski zavod, kjer sta tudi pod Trubarjevim vodstvom sveto pismo prelagala na hrvaški jezik Štefan Konzul in Anton Dalmatin.

V tem se je pa na Kranjskem vedno bolj širila protestantska vera navzlic neumornemu delovanju škofa Urbana Tekstorja zoper krivoverstvo. V Ljubljani so širili novo vero stolni prošt dr. Lenart Mertlic, generalni vikar Juri Dragolic in že omenjeni kanonik Pavel Wiener in drugi, v Kranju Rakovec in Jernej Knafelj, v Lescah Peter Kupljenik in na Bledu Krištof Fašing. Posebno v Kranju je bilo mnogo protestantov, katere je pa večinoma škof zopet pridobil za katoličanstvo. Na Dolenjskem so bili vneti oznanjevalci protestantske vere: V Višnji gori Ivan Kočevar, v Kočevju župnik Lenart pl. Ziglfest, v Črnomlju Švajger, v Metliki Tulščak, v Novem mestu Gregor Vlahovič, na Krškem Ivan Weiksler, v Radečah sprva Primož Trubar sam, potem pa Gregor Maček in Ivan Kočevar (Gočevarčič). Manj nego drugi so se vnemali Notranjci za protestantsko vero, ki je bila še najbolj razširjena v Vipavski dolini.

Že l. 1556. so kralja Ferdinanda I. prosili deželni stanovi, da bi jim dovolil očitno spoznavanje nove vere. Ferdinand sicer tega ni storil, a vendar ni mogel ubraniti razširjenja protestantstva, ker je imel tudi drugod mnogo posla glede verskih novotarij in je tudi potreboval deželne stanove pri ponavljajočih se turških napadih. Najbolj je napredovalo protestantstvo v Ljubljani, ki je imela poleg protestantskih propovednikov tudi protestantske učitelje. Tedanji ljubljanski škof Petrus pl. Seebach ni tako odločno nastopil zoper protestante kakor njegov prednik, in l. 1560. ga je cesar Ferdinand I. moral opominjati, da naj stoluje v Ljubljani in nastavi nemškega

propovednika, da ne bodo deželni stanovi imeli povoda, nastavljati protestantske propovednike.

Kranjski deželni stanovi so l. 1561. zopet poklicali Trubarja v domovino, ker so ga potrebovali za bogoslužje in ureditev protestantske cerkve in šole. Po trinajstletni odsotnosti se je Trubar povrnil na Kranjsko, kjer je deloval od junija do avgusta. Škof je sicer izposloval zaporni ukaz zoper Trubarja in druge protestantske duhovnike, a deželni stanovi so preprečili izvršitev tega ukaza. Že meseca avgusta je Trubar zopet šel na Nemško v Urah, kjer mu je dal virtemberški vojvoda novo župnijo. Vzel je s sabo uskoka Popovića in Maleševca, da bi mu pomagala pri prevajanju protestantskih knjig na hrvaški jezik.

Kranjski stanovi so pa Trubarja pregovorili, da se je poleti l. 1562. z ženo in otroki zopet povrnil na Kranjsko, kjer je tedaj že nadvladala protestantska vera. Škof je tožil Trubarja pri cesarju in zopet dosegel zaporni ukaz zoper njega, a tudi sedaj so ga deželni stanovi ščitili in tožili škofa. Cesar je opustil nadaljnje korake, in Trubar je neoviran propovedoval in opravljal protestantsko božjo službo v Ljubljani in včasih tudi drugod. V Ljubljani se je ustanovila l. 1563. protestantska gimnazija, katero je vodil Lenart Budina. Kranjski protestantje so l. 1564. uredili svojo cerkev. V Urahu so se v tem tiskale slovenske in hrvaške knjige, a Trubarjev mecen Ungnad ni doživel izdanja glavnega dela, slovenskega in hrvaškega svetega pisma; umrl je l. 1564. Dve leti pozneje so zaprli tiskarno v Urahu. Istega leta je umrl tudi cesar Ferdinand I. Ob Ferdinandovi smrti je bilo protestantsko gibanje na Kranjskem na svojem vrhuncu.

Nadvojvoda Karol, notranjeavstrijski vladar.

(1564—1590).

Pred smrtjo je Ferdinand I. razdelil avstrijske dežele med svoje tri sinove. Najstarejši sin Maksimilijan II. je dobil Dolenje- in Gorenje Avstrijsko, češke in ogrske dežele in je tudi postal nemški cesar; Ferdinand je dobil Tirolsko in Prednje Avstrijsko, Karol pa Notranje Avstrijsko, to je Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Primorsko s Pazinsko grofijo. Karol je

bil ustanovitelj takozvane notranjeavstrijske habsburške vrste in je stoloval v Gradcu. Kranjski stanovi so mu še pred Ferdinandovo smrtjo v Ljubljani prisegli zvestobo; zahtevali so svobodno bogoslužje, a tej zahtevi se Karol ni vdal.

Vojvodina Kranjska je od l. 1564. do 1740. obsegala Gorenjsko, Srednje Kranjsko ali Notranjsko in Dolenjsko (Slovensko krajino) s Kočevsko grofijo. Notranjsko je obsegalo kontinije: Metliško grofijo, Pivko, Postojinsko- in Vipavsko glavarstvo in Avstrijsko Istro (Pazinsko- in Kastavsko grofijo). Enklavna posestva (osredke) so imeli naslednji cerkveni deželni stanovi: Brižinska škofija (Loko), Briksenska škofija (Bled). Tržaška škofija, Pičanska škofija in Nemškega viteškega reda komende.

Po Trubarju zasnovana cerkvena ustava je bila povod razporu protestantov z nadvojvodo Karolom, ki je naglašal, da spada ureditev cerkvene ustave med njegove vladarske pravice. Poslal je stanovom pismeni ukaz, da morajo Trubarja in druge protestantske propovednike izgnati. Stanovi so prosili cesarja Maksimilijana II., da prepreči izvršitev tega ukaza. Cesarjevo posredovanje in v Ljubljani razsajajoča kuga sta v toliko pomogli, da je bil Trubar šele l. 1565. izgnan. Virtemberški vojvoda mu je podelil župnijo v Laufenu ob Nekarju in potem v Derendingenu pri Tibingah, kjer je bil bliže slovanske tiskarne. Zapustil je v Ljubljani precejšnjo knjižnico, katero so prevzeli deželni stanovi in ž njo ustanovili prvo javno knjižnico. Leta 1566. je prišel Trubar še enkrat z nadvojvodovim dovoljenjem na malo časa v domovino, katero je potem za vedno zapustil. Umrl je v Derendingenu l. 1586. po kratki bolezni v starosti 79 let. Trubar je bil potrpežljiv in požrtvovalen ter je rad pomagal zlasti onim, ki so bili preganjani zaradi vere.

Znani jezikoslovec Crusius mu je napravil latinsko nagrobnico, v kateri pravi:

»Vir tumulo hoc sanctus de Slava est gente sepultus,
Primus, qui Christi, praeco fidelis erat . . .
Transtulit in patriam divina volumina linguam
Sparsit in Eoas dogmata sancta plagas«.

(Tukaj v tem grobu je pokopan sveti mož slovanskega rodu,
Primož, ki je bil zvest glasnik Kristov . . .
Prevel je na domači jezik svete knjige
Ter je razširil v vzhodne kraje svete dogme.)

Kranjski stanovi so mnogo storili v obrambo proti Turkom, in ker jih je država pri tem vedno manj podpirala, nosili so sami to težko breme. Tako so l. 1566. v to svrho dovolili 63.000 gld. in se sami tudi za vojno službo za dva do tri mesece ponudili za slučaj, če se tudi nadvojvoda Karol osebno poda v vojno. Maksimilijan II. se je na Ogrskem bojeval zoper Turke, in v njegovi vojski so bili tudi kranjski plemenitniki in kmetje. Vojna ni bila srečna navzlic junaški obrambi Sigeta po Nikolaju Zrinjskem in hrabrosti kranjskih bojevnikov. Poveljnik hrvaške granice Herbart Turjaški in stotnik kranjskih plemenitnikov Jošt Jožef Turn sta s 3000 konjeniki in štirimi oddelki pešcev prekoračila reko Uno in oblegala Novi grad in Kostajnico in o tej priliki premagala in ujela močnejšega požeškega pašo z mnogimi Turki, topovi in pratežem. Turki so pa ujeli Krištofa Apfaltrerja in ga odvedli v Carigrad. Potem so se pa Kranjci s pomočjo nadvojvodovo polastili Požege, jo zažgali. ujeli mnogo Turkov in se vrnili z bogatim plenom.

Naslednje leto je prišel nadvojvoda Karol v Ljubljano, da si ogleda obrambne naprave. Izdal je v Gradcu konfirmacijsko pismo, v katerem je potrdil pravice in svoboščine Kranjskega, Slovenske krajine, Metliške grofije in Istre. Tudi je dal zatiškemu samostanu pravico, da sme po vseh kameralnih gozdovih drva sekati in ribariti po vseh vodah na Kranjskem in v Slovenski krajini.

Trubarjevo pregnanstvo ni imelo zaželjenega uspeha, kajti protestantska vera se je tudi še odslej širila po Kranjskem in po slovenskih deželah sploh. Glavna opora novi veri so še zmiraj bili deželni stanovi. Leta 1569. je bilo na Kranjskem 24 protestantskih propovednikov, katere so stanovi na svoje stroške nastavili in vzdržavali. Tudi v Tibingah, Urahu in pozneje tudi v Ljubljani natisnjene slovenske protestantske knjige so jako pospešile protestantstvo na Slovenskem. Ljubljansko tiskarno je ustanovil Janez Mandelc l. 1575., a jo opustil l. 1582. Med vsemi knjigami je najimenitnejše sveto pismo, katero je poslovenil Juri Dalmatin. Ta se je rodil v Krškem okoli l. 1550. v ubožnih razmerah in se je izobrazil v Tibingah. Sveto pismo je bilo natisnjeno leta 1584. v Tibingah in sicer

s podporo kranjskih, koroških in štajerskih deželnih stanov. Pri tem delu mu je pomagal Bohorič, ki je spisal prvo slovensko slovnico. Dalmatin se je vrnil na Kranjsko in je dobil od turjaškega grofa župnijo Škocijan, kjer je umrl l. 1589.

Nadvojvoda Karol je potreboval pomoči in podpore deželnih stanov zlasti zoper Turke in je zato molčé dovolil versko svobodo deželnim stanovom in njih rodbinam. Odločno je pa postopal nadvojvoda zoper razširjenje nove vere po mestih, trgih in vaseh, kjer je prepovedal protestantske propovedi. Izgnal je propovednike iz Metlike, Novega mesta, Krškega, Višnje gore in Radeč. V Krškem je tedanji župnik Polydorus de Montagnana (poznejši novomeški prošt) kot vnet zagovornik katoliške cerkve izgnal iz cerkve protestantskega propovednika, a povečem protestantski meščani so se uprli župniku, ki je moral bežati. Nadvojvoda je sodnika in dva meščana poklical v Gradec in jih tam zaprl.

Tudi povečem protestantska Vipavska dolina je v tem času z malo izjemo postala zopet katoliška. Na Gorenjskem so se huje upirali izgnanju protestantskih propovednikov, katere so ščitili graščaki in deželni stanovi. Tudi brižinski in briksenški škof sta jela izganjati protestantske propovednike iz svojih kranjskih posestev. Propovedniki v Lescah, Radovljici in na Bledu so se dalje časa upirali izgonskim ukazom, ker so imeli vplivne zaščitnike, ki so znali zavlačevati izvršitev dotičnih vladnih ukazov.

Leta 1573. je bila zadnja velika kmetska vojna, kot posledica neznosnega ravnanja graščakov s svojimi podložniki. Pravo središče te kmetske vojne je bilo na Hrvaškem, kjer so se zatirani kmetje uprli Francu Tahu, posestniku Susedgrada pri Zagrebu in Stubice v Zagorju. Tahi je siloma uvrščeval mladeniče med vojake, oskrunjeval žene in dekleta in zatiral tudi duhovnike in plemenitnike. Kmetje se pritožijo na Dunaju pri kralju Maksimilijanu (II.), ki pošlje na Hrvaško poslanca, da preiskuje vso zadevo, in izjavijo, da bodo odslej služili le kralju in onemu, katerega določi kralj za gospodarja, če ni Tahove krvi. Ta izjava je silno razkačila Taha in druge graščake, ki so sklenili vojno zoper kmete. A tudi kmetje so se oborožili in poslali svoje poslance po Hrvaškem, Štajerskem in

Kranjskem, da bi se po teh deželah spuntali kmetje zoper graščake. Hrvaški ban je skušal kmete pomiriti, a brezuspešno.

Tudi slovenski kmetje na južnem Štajerskem in Kranjskem so se dvignili in zahtevali svojo „staro pravdo“. Kmetje so nameravali v Zagrebu ustanoviti novo vlado, davke sami pobirati, da jih nihče ne prevara, in tudi brambo turške granice sami opravljati. Priznali so cesarjevo in nadvojvodovo oblast. Vse uporne kmete je vezala določena prisega, njih znak je bil bršlin okoli klobuka. Kot poziv k pristopu h kmetski zavezi je krožilo petelinje pero po deželi. Upornike so vodili Matija Gubec, Andrej Pasanac, Mihael Gušetić in Ilija Gregorić. Kmetska uporna vojska je v kratkem narasla na 20.000 mož. Poveljnik upornih kmetov, ki so bili oboroženi s kosami, cepci, sekirami, puškami in drugim orožjem, je bil Ilija Gregorić, rodom Kranjec iz Ribnika pri Črmošnjicah in naseljen v Vrdovcu pod Susedom. Ilija je bil izurjen vojščak, ki se je bojeval zoper Turke in bil ujet, a je pobegnil iz turške sužnosti; izgotovil je vojni načrt in razdelil vojsko na šest oddelkov.

En oddelek kmetske vojske je imel prodirati čez Krško proti Novemu mestu in ustanoviti v Krškem glavno orožišče; Ilija je nameraval iz Klanjca v Zagorju udariti na Brežice ob Savi, kjer je bilo naravno središče kmetskega upora, in potem ob Savi in Savini do Celja in odtod poslati en oddelek čez Ljubljano na Primorsko do morske obali, sam pa bi peljal en oddelek čez Rogatec v Cesargrad blizu Sotle. Večji oddelek pa je imel ostati okoli Stubice, da brani deželo zoper turške napade. Podložniki Cesargrada so prvi začeli boj, se polastili gradov in mest, ki so bila slabo utrjena, in prisilili ujetnike, da so jim prisegli zvestobo.

Na Kranjskem se je začela vojna pri Krškem. Mestni oskrbnik je dal upornikom brod, na katerem so prišli v Krško, kjer so se jim pridružili prebivalci. Odtod se je napotilo 2000 upornikov proti Novemu mestu, a prišli so le blizu Kostanjevice. Baron Turn je tu zbral žužemperške uskoke in kranjske konjenike, broječe okoli 500 mož, in udaril na uporne kmete, ki so se umaknili v Krško. Tu jih je v mestu obkolil in povzročil neusmiljeno klanje, pri katerem je bilo ubitih nad

300 kmetov. Mnogo upornikov je utonilo v Savi, ujetim kmetom pa je dal Turn odrezati ušesa, nosove in roke.

V tem se je Ilija Gregorić polastil Brežic, ki so bile slabo utrjene. Ko je izvedel o nesrečnem boju pri Krškem, se je začel umikati na Hrvaško, a združena ogrska in štajerska vojska ga je popolnoma porazila pri Št. Petru pod sv. Gorami. Vsi podpoveljniki so padli v boju, Ilija je zbežal v gore, 500 kmetov je bilo ujetih. Tudi hrvaški uporniki so podlegli. Ilijo Gregorića in Mihaela Gušetića so ujeli na Štajerskem in potem na Dunaju obglavili. Ujeli so tudi Matijo Gubca, katerega so zaničljivo imenovali „kmetskega kralja“. in Andreja Pasanca. Na trgu sv. Marka v Zagrebu so posadili Gubca na železni prestol, mu dali razbeljeno železno krono na glavo in njegovo telo raztrgali na štiri kose.

Tako se je žalostno končala kmetska vojna, ki je imela nejasen program političnosocialnega gibanja. Ne da bi se odpravile opravičene pritožbe, ampak postopalo se je kakor navadno še rajše s hudimi kaznimi. Marsikdo je strogo obsojal Taha in drugih graščakov silovitosti, in ko se je bilo še tisto leto bati novih kmetskih nemirov, so skušali odpraviti po nasvetu nadvojvode Karola najhujše nedostatke in začeli pregledavati urbare in graščinsko sodstvo.

V tem pa je skušal nadvojvoda Karol odpraviti protestantsko vero po kranjskih mestih, zlasti v Kamniku in na Bledu. V Kamniku je bil na čelu protestantov mestni tajnik Naglič; a ker niso smeli protestantski propovedniki v mesto priti, so se zbirali protestantje v Podgorju. V Kamniku pa je vdova Stobé ob praznikih propovedovala kmetom. Nadvojvoda Karol je l. 1574. mestnemu tajniku in svetovalstvu ukazal, da naj odpravijo protestantske svetovalce in shode v mestu in Podgorju. Na Bledu niso mogli briksenski škofje zatreti nove vere, a končno je bleški glavar Lenković (sin slavnega Ivana Lenkovića) z globo in zaporom zatrl protestantstvo.

Istodobno s temi dogodki so se še vedno ponavljali turški navali, po katerih je Kranjsko mnogo trpelo. Leta 1570. so Turki plenili ob Pivki, a pripravljali so se na večji naval. Leta 1574. so se v Gradcu zbrali notranjeavstrijski stanovi, katerim je predložil cesarski poveljnik Lazar pl. Švendi bojni

načrt in zahteval splošno vojno dolžnost. Stanovi so dovolili 60.000 gld. letnega prispevka in polovico dohodkov cerkvenih posestev za štajersko in kranjsko-hrvaško granico. Na stanovskem zboru v Brucku ob Muri se je naslednjega leta sklenil obrambni načrt, in ko je došla vznemirjajoča vest, da hoče velika turška vojska prekoračiti mejo, je Herbart Turjaški v navdušenih besedah opozarjal na veliko nevarnost in izjavil, da bode kot glavni poveljnik vojaške krajine navzlic preveliki turški sili popolnoma izvršil svojo dolžnost.

V Carigradu je tedaj vladal sultan Murad III., ki se je pripravljal na hud naval proti Hrvaškemu. Herbart Turjaški se je podal na granico in kmalu zbral svojo vojsko pri Budaškem ob Radonji l. 1575. Bosenski paša Ferhad je pripeljal 12.000 mož črez mejo in pri Budaškem prijel kristjansko vojsko, ki je bila glede števila mnogo slabša od turške vojske. Na predvečer odločilne bitke se je Turjaški bliza Budaškega nastanil v hiši hrvaškega plemiča Tušilovića in prebedel vso noč v molitvi in mislih na usode polni dan. Za ranega jutra vstane in zajaše konja, ki se trese in plaši. Herbartov sin Engelbreht smatra to kot znamenje nesreče, a oče vzpodbuja sina in druge poveljnike in jih roti, naj se junaško boré za kristjansko vero.

Kmalu se začne boj s turško prednjo četo. Herbart Turjaški prime z malobrojno četo sovražnika in ga trikrat prepodi. V tem pa je prišla glavna turška vojska na bojišče. Herbart spozna nevarnost in se pomakne iz doline na vzvišen, strm prostor, da bi se tam tako dolgo branil, dokler ne dobi novih čet v pomoč; konjeniki pa so imeli zabraniti približevanje Turkov. Vname se neenak boj, v katerem Turki obkolijo naše, ki se junaško branijo, a končno preveliki turški sili podležejo. Junaški nadpoveljnik Herbart in Višnjegorski z velikim številom kristjanskih mrtvecev so obležali na bojišču. Turki so ujeli 2000 mož in Herbartovega sina Engelbrehta, katerega so izpustili iz sužnosti l. 1577. za 30.000 tolarjev. Herbartu in Višnjegorskemu so Turki odrezali glavi, kateri je Ferhad - paša podaril turškemu sultanu. Avstrijski poslanik baron Ungnad je odkupil za 50 tolarjev te lobanji, ki sta sedaj shranjeni v orožnici na Turjaku.

Nesrečna bitka pri Budaškem je bila hud udarec za Hrvaško in notranjeavstrijske dežele. Po bitki so Turki udrli na Dolenjsko, se polastili Metlike, katero so oplenili in zažgali, prebivalce pa pomorili ali pa v sužnost odgnali. Potem so kmetje ob Kolpi malone eno leto mož pri možu stražili, da ne bi Turki nepričakovano pridrli na Kranjsko, ki je v zadnji vojni izgubilo več važnih graščin.

Leta 1576. je umrl cesar Maksimilijan II., s katerim so tudi kranjski protestantje izgubili mogočnega zaščitnika. Njegovo mnenje o verski svobodi razvidimo iz naslednjega dejstva. Ko se je nekoč saksonski izborni knez izrazil, da hoče samo take sluge imeti, ki to verujejo, kar on veruje, mu je odgovoril Maksimilijan II.: „Tega si ne prisvajam, ker nimam moči nad vestmi in ne smem nikogar siliti k veri.“ Nasledil ga je njegov sin Rudolf II. (1576—1612).

Nadvojvodo Karola so trle vedno večje skrbi zaradi pretečih turških navalov, in tako je versko vprašanje postalo nekoliko manj važno. Od l. 1577. do 1578. je bil Karol na čelu vse obmejne brambe in zaraditega si je moral zagotoviti pomoč notranjeavstrijskih dežel. Že na državnem zboru v Regensburgu l. 1576. so poslanci pripoznali potrebo državne pomoči zoper Turke, in tudi pri dunajskih posvetovanjih v naslednjem letu se je nadvojvoda prepričal, da mu je pomoč deželnih stanov zoper Turke neobhodno potrebna. Turki so zopet pogostoma napadali Hrvaško, in tudi Kranjci niso bili varni pred njimi. Zato se je sklical l. 1578. deželni zbor notranjeavstrijskih dežel v Bruck ob Muri.

Na tem deželnem zboru je vlada zahtevala, da naj odslej dežele same skrbe za obrambo turške meje. Notranjeavstrijski poslanci pa so odklonili to zahtevo, ako se prej ne ugodi njih pritožbam v verskih rečeh. Zahtevali so svobodo vesti in svobodno izvrševanje protestantske božje službe. Prisilili so nadvojvodo k ustni izjavi, da dovoli plemenitnikom in njih družinam versko svobodo, v mestih in trgih pa si pridržuje vso oblast, a ne namerava propovednikov in šol v Gradcu, Ljubljani, Celovcu in Judenburgu odpraviti; tudi ne bode zatiral meščanov in tržanov zaradi vere, a protestantje se morajo mirno vesti nasproti katoličanom. Protestantje sicer niso mogli doseči pismene

izjave, a deželni stanovi so to izjavo zapisali in dali vsaki deželi prepis te izjave, ki se imenuje „bruška pacifikacija“ in je podlaga pravnemu obstanku protestantske cerkve v notranjeavstrijskih deželah. Stanovi so dali v spomin tega dogodka skovati spominščico s pomenljivim napisom: „Gaudet patientia duris“ (Potrpežljivost premaga najtežje reči).

Kranjski stanovi so bili pripravljeni mnogo žrtvovati za za mejno obrambo. Na omenjenem deželnem zboru so izjavili, da plačajo v to svrho skozi pet let 94.000 gld. in za utrjenje Karlovca 50.000 gld., četudi so bili prepričani, da se z ustanovitvijo te trdnjave malone uniči kranjsko Novo mesto (Rudolfovo), ki je dotlej preskrbovalo z orožjem in živili mejno obrambo. Nadvojvoda Karol izpričuje, da so se Kranjci vsekdar pred vsemi drugimi obnašali pogumno in viteško, kar mu je znano iz svoje skušnje.

Vendar pa vse te žrtve niso zadostovale, da bi varovale kranjske meje pred turškimi krvoločneži. Leta 1578. so Turki pridrli pred Metliko, katero so pet dni oblegali in z izgubo 2000 mož v naskoku vzeli. Umorili so župana in svetovalce, cerkev z zaprtimi ženskami zažgali in v sužnost odvedli 900 možkih. V tem je nastala med Korano in Kolpo kot važno branišče proti Turkom trdnjava Karlovec, ki se je imenovala na čast nadvojvodu Karolu. Leta 1584. je Ferhad-paša zopet iz Bosne pripeljal 10.000 Turkov in plenil in pustošil Kranjsko notri do Ljubljane. Ko se je vračal z bogatim plenom na Turško, sta ga napadla hrvaški ban Erdedi in karlovški poveljnik grof Jošt Turn ter ga popolnoma premagala pri Slunju. V tem boju je obležalo 2000 Turkov, med njimi tudi Ferhad-paša. Zmagovalca sta rešila mnogo ujetnikov iz turške sužnosti in priborila tudi devet turških zastav.

Prej omenjena bruška pacifikacija ni imela zaželjenih ugodnih posledic za protestante in je bila le gnilo premirje. Na deželnem zboru v Brucku ob Muri so protestantje več privolili, kakor so od vlade dobili. Katoličani so skušali nadvojvodo Karola prepričati, da hočejo protestantje ošabno in brezmerno izkoriščati svoj uspeh. Nadvojvoda Karol je odločneje pospeševal protireformacijo po kranjskih mestih.

Protestantski propovednik Jernej Knafel v Kranju je bil l. 1579. iztiran in je nadaljeval svoje propovedi na Brdu. Ko so Kranjčani tudi sem prihajali, so jih kaznovali z globo ali z iztiranjem. Kranjski mestni sodnik Junaver je bil odstavljen in v Gradcu zaprt; ko se je pa zopet povrnil v Kranj, so ga izvolili meščani zopet za sodnika in tudi obdržali protestantskega učitelja. Iztirali so tudi radovljiškega propovednika, ki je zbežal v Begunje, a radovljiški meščani so navzlic raznim kaznim še vztrajali v protestantski veri. Tudi v Višnji gori in Radečah se je proglasil vladni ukaz, da ne smejo prisostvovati protestantskim propovedim. Stanovi notranjeavstrijskih dežel so se pritožili zaradi iztiranja protestantskih propovednikov.

Večje uspehe je imela protireformacija briksenskih in brižinskih škofov, ki so na svojih posestvih odločno nastopali zoper protestante. Na Bledu so briksenski poverjeniki zahtevali od prebivalcev, da se vrnejo h katoliški cerkvi ali pa prodajo svoja posestva in se izselijo. Leta 1586. so se uprli podložniki bloške graščine proti reformaciji, in ščitili so jih stanovi, ki so vsaj toliko dosegli, da se je iztiranim plačala odškodnina za posestva. V Škofji Loki so brižinski škofje odstavili sodnika in svetovalce ter zatirali protestantstvo z globo, zaporom in iztiranjem. Stanovi notranjeavstrijskih dežel so poslali l. 1582. na državni zbor v Avgsburgu poslance, ki so se pritožili zoper nadvojvodo Karola zaradi njegovega postopanja zoper versko svobodo. L. 1587. je škofjeloški oskrbnik po noči zaprl propovednika Petra Kupljenika in ga odpravil v Gorico. Na pritožbo deželnih stanov je nadvojvoda odgovoril, da smejo stanovi le v svojih hišah svobodno opravljati božjo službo. Naslednje leto pa je poslal kranjskega župnika v Škofjo Loko, da tam iztira upirajoče se protestante iz vseh dednih dežel.

L. 1584. je nadvojvoda ukazal gospodarju Vipave, baronu Lorencu Lanthieriju, da naj svoje protestantske podložnike prisili, da se vrnejo v katoliško cerkev, ali pa se v 14 dneh izselijo iz nadvojvodovih dežel. Pretil mu je z globo 1000 cekinov, če ne izvrši tega ukaza. Nekaj prebivalcev se je vrnilo v naročje katoliške cerkve, večina se je pa rajša izselila. Tudi iz Metlike so odpravili protestantske propovednike l. 1585. V Ljubljani je bil že leta 1580. nastavljen Trubarjev sin

Felicijan kot protestantski propovednik. V glavnem mestu so našli protestantje najmanj ovir. Nadvojvoda je l. 1587. prav energično ukazal, da se v ljubljanski okolici ne sme opravljati protestantska božja služba, deželnim stanovom pa je prepovedal nameščenje protestantskih propovednikov na deželi.

To protireformacijsko gibanje na Kranjskem, ki je v nekaterih krajih z veliko strogostjo zatrlo protestantsko vero, je povzročilo, da so se izselili oni, ki so ostali zvesti novi veri. Meščani in tržani so zapustili svoj dom in se naselili na Primorskem in celo po južnonemških mestih, kjer jim niso kratili verske svobode. L. 1590. je umrl nadvojvoda Karol v Gradcu. Najprvo je bil strpljiv proti protestantom, v poznejših letih je pa odločneje postopal zoper nje, ker se niso deželni stanovi poganjali samo za versko svobodo, ampak tudi za večjo politiško samostalnost nasproti vladarjevi oblasti.

Ferdinand II.

(1590—1637).

Ker je bil Ferdinand še mladoleten, je zanj vladal do l. 1593. Ernst, brat cesarja Rudolfa II., in, ko je ta odšel za namestnika na Nizozemsko, njegov mlajši brat Maksimilijan do l. 1596. Doba nedoletnosti Ferdinanda II. je takorekoč odločilna skušnja gledé na notranjo moč katoliške vladarske oblasti in protestantske stanovske samostalnosti.

Verske reči so bile povod prepiru, v katerem sta se obe stranki borili za velikost državnega vpliva. Notranjeavstrijske dežele so se ob nastopu nove vlade odločile za skupno odločno postopanje in še niso hotele priseči zvestobe novemu vladarju, dokler ne odpomore njih verskim pritožbam. Njihovemu odposlanstvu je cesar Rudolf II. v Pragi odgovoril, da naj veljajo one razmere in pogoji, katere je dovolil nadvojvoda Karol. Šele po tem ugodnem odgovoru so stanovi nadvojvodu prisegli zvestobo in se obenem zavzeli za versko svobodo meščanstva. L. 1591. je umrl ljubljanski protestantski superintendent (višji cerkveni nadzornik) Krištof Spindler, in na njegovo mesto so deželni stanovi poklicali Jerneja Knafla in Jerneja Simplicija iz Karlovca.

Usode polno je bilo leto 1592. za Kranjsko in Hrvaško. Meja proti Turčiji ni bila zadostno zavarovana, in cesarska vlada ni ničesar storila v mejno obrambo. Zato so pa Turki v tem času neprestano napadali slabo utrjene in zavarovane obmejne trdnjave. Bosenski paša Hasan je že l. 1591. brezuspešno oblegal trdnjavo Sisek in je naslednje leto zopet prišel na Hrvaško ter se z glavno vojsko podal proti Sisku, oddelek pa poslal na Kranjsko morit in plenit. Ne daleč od Siska je stala kristjanska vojska pod poveljstvom karlovškega generala Andreja Turjačana in hrvaškega bana Tomaža Erdedija. Hasan-paša pa jo je nenadoma krenil proti Bihaču ob Uni, kjer je bil tedaj poveljnik Jožef Lamberg. Po devetdnevnem obleganju se je udala trdnjava s pogojem, da sme majhna posadka svobodno oditi. A Turki so posadko napadli in malone vso potolkli, samo Jožef Lamberg se je rešil z dvema tovarišema.

Sisek je branil zagrebški kanonik Mikec, in v bližini se je utaborila banova vojska okoli 2000 mož. Hasan prekorači Kolpo in v hudem boju popolnoma premaga kristjansko vojsko, katere se reši le majhen del. Siska pa se vendar ne more polastiti. Odpeljal je okoli 35.000 kristjanov v turško sužnost; mnogo kristjanov je zbežalo črez Savo in v Zagrebu in tudi v Ljubljani so bili prebivalci pripravljeni na beg. Nekaj pozneje je Hasan pri Petrinji 9000 mož broječo kristjansko vojsko popolnoma užugal in se potem podal v Carigrad, da sultanu osebno poroča o svojih uspehih. Vsled teh turških zmag je nastal velik strah po sosednjih deželah. Cesar Rudolf II. je za svojo državo ukazal, da naj takozvani turški zvon po trikrat na dan opominja kristjane, da prosijo Boga pomoči zoper divje Turke.

Leto 1593. je bilo za Hrvate in Slovence slavno in srečno. Hasan-paša je pripeljal pred trdnjavo Sisek veliko vojsko, ki je baje štela nad 40.000 mož, (po drugem poročilu le polovico). Trdnjavo sta branila zagrebška kanonika Matej Fintić in Blaž Gjurak, ki sta imela samo 300 brambovcev. V tej stiski ukaže nadvojvoda Ernst, da odrine Sisku na pomoč notranjeavstrijska vojska, ki je pred Siskom narastla na 4000 do 5000 mož. V Zagrebu so se zbrali štajerski Slovenci in nemške čete pod vodstvom nadarjenega generala Ruperta Eggenberga in hrvaško plemstvo in brambovci pod banom Tomažem Erde-

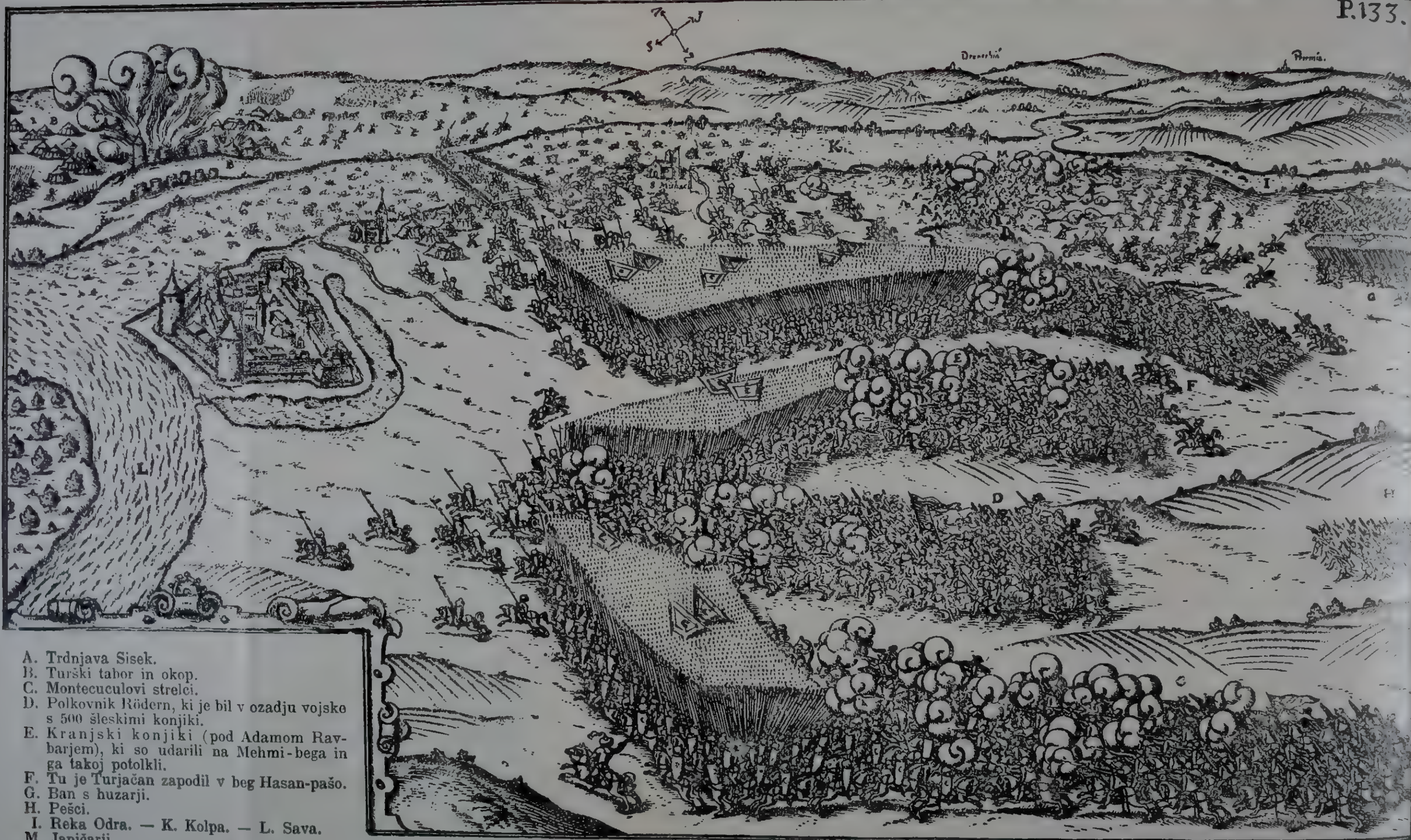
dijem. Ta vojska se poda črez Savo v Turopolje pri Sisku, kjer je že čakal glavni poveljnik hrvaške granice Andrej Turjaški s karlovško posadko, s kranjskimi in koroškimi brambovci. Kot podpoveljniki so se odlikovali Krištof Obračan, Žiga Paradajzar, Štefan Blagaj, Jakob Prank in v narodni pesmi proslavljeni Adam Ravbar, ki je vodil kranjske konjenike.

»Ravbar si vojakov zbere,
Dol' pod Sisek ž njimi dere.
Tol'k' je Turka na terišču,
Kol'kor mravelj na mravljišču.«

(Nar. pesem.)

Na dan sv. Ahaca (22. junija) se je vnel odločilni boj. Sisek je bil v največji nevarnosti; padli so Fintić in več podpoveljnikov. Gjurak pa je bil težko ranjen. Andrej Turjaški zbere podpoveljnike na posvetovanje ter jih vnema na boj v navdušenem govoru, katerega končuje z besedami: „Ne glejmo na število sovražnikov, Bog nam bo pomagal!“ Kristjanska vojska je bila razdeljena v tri oddelke, in sicer so bili v prvem oddelku Hrvatje pod banovim vodstvom, v drugem oddelku so bili Slovenci pod Andrejem Turjaškim in v tretjem oddelku pa povečem nemške čete pod poveljnikom Eggenbergom. Hasanpaša zbere takoj 20.000 vojakov in hiti črez most nad kristjane, ostalo vojsko pa pusti v taboru v rezervi.

Vname se hud boj na ravnini med Savo, Kolpo in Odro. Hrvaški ban prime Turke, a ti odbijejo naskok, in ban se mora umakniti. V odločilnem trenotku pa se zakadi Andrej Turjaški s svojim oddelkom v sovražnika in potisne s svojimi konjeniki turško središče nazaj. Adam Ravbar napade Turke od strani, in bitka je dobljena. Sedaj pošlje Turjaški podpoveljnika Blagaja in Pranka k mostu, da s svojimi arkebuzirji ovirata Turke na begu. Janičarji se ljuto bore, a njih hrabrost je brezuspešna. Turki niso takega napada pričakovali in bežijo v velikem neredu k mostu. Padlo je 8000 Turkov. V tem pa uskoki poderejo most, in vsa turška vojska mora plavati črez Kolpo, v kateri se potopi mnogo Turkov in konj. Tudi Hasanpaša pogine v valovih reke Kolpe, o kateri je nekdaj rekel,

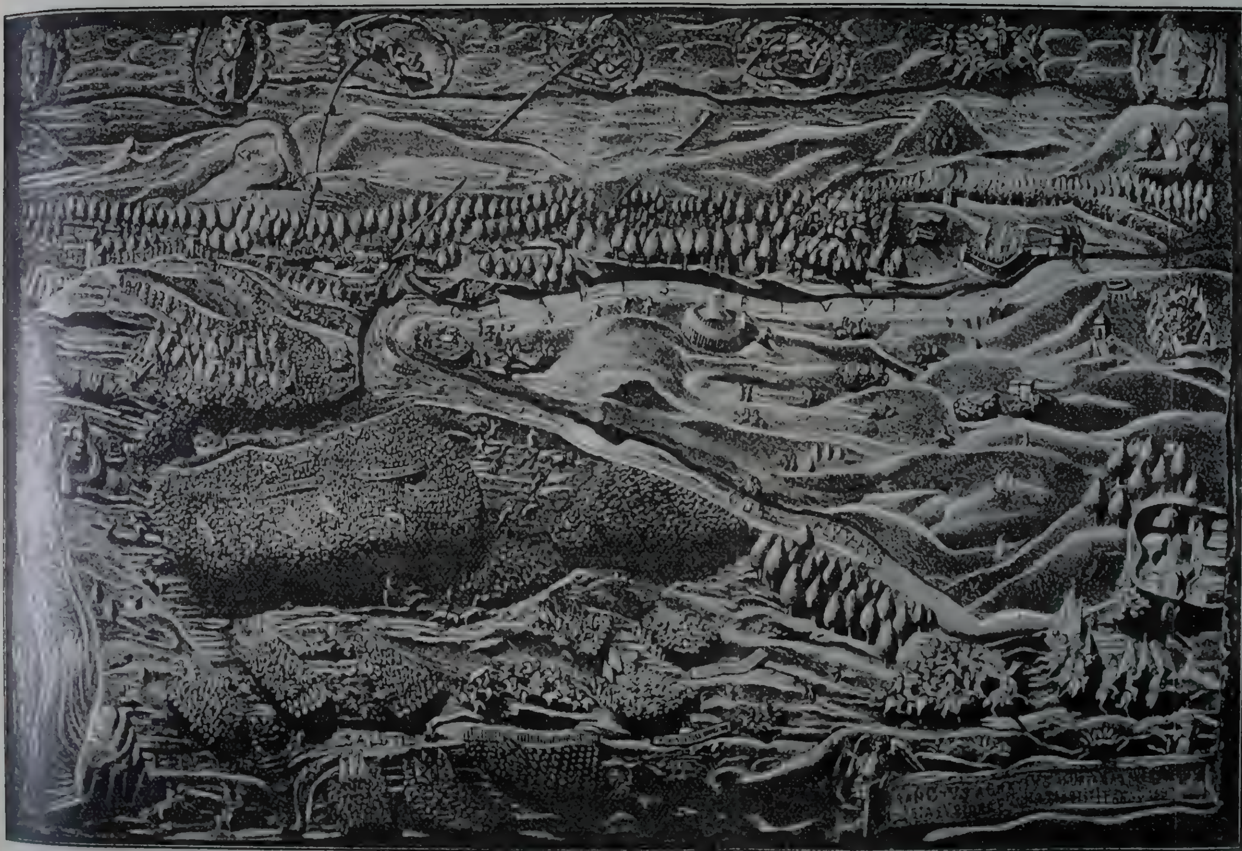

Načrt bitke pri Sisku. (Po knjigi: Ortelius redivivus, l. 1604.)

knjigi: Ortelius redivivus, l. 1604.)

uskoki poderejo most, in vsa turška vojska mora plavati črez Kolpo, v kateri se potopi mnogo Turkov in konj. Tudi Hasan-paša pogine v valovih reke Kolpe, o kateri je nekdaj rekel,

Bitka pri Sisku. (Posnetek slike, ki je v ljublj. muzeju.)

Uskoki poderejo most, in vsa turska vojska mora plavati črez Kolpo, v kateri se potopi mnogo Turkov in konj. Tudi Hasan-paša pogine v valovih reke Kolpe, o kateri je nekdaj rekel,

norčevaje se iz sv. maše, pri kateri moli duhovnik „Mea culpa“: „Mea Kulpa“ — „moja bo reka Kulpa in ne vaša!“

»Teče Kulpa vsa krvava,
Hasan paša mrtev plava.

Sred továršev naokoli,
Sred mrličev Hasan moli:
»Mea culpa, mea culpa!«

(A. Aškerc.)

Turki so izgubili 17.500 mož in le 2.500 se jih je rešilo. Rezerva pa ni mogla priti drugim na pomoč.

Kristjani so imeli majhne izgube in so dobili bogat plen in sicer vse turške zastave, bisere, zlatnino in 2000 konj. Priborili so tudi več topov, med njimi veliki top „kacijanarico“, katero so Turki priborili v nesrečni bitki pri Oseku in na kateri so junaškemu branitelju Sigeta Zrinjskemu odsekali glavo. Hasanovo truplo so pokopali na lepem mestu pri Sisku, iz njegovega dragocenega plašča so pa napravili mašni plašč, ki se nahaja v ljubljanski stolni cerkvi in služi vsako leto pri sv. maši na dan sv. Ahaca. Tudi v cerkvi sv. Ahaca pri Turjaku je v spomin te slavne zmage vsako leto ob obletnici sv. maša. V deželnem muzeju je to bitko upodabljajoča na bakrenih ploščah izvršena reliefna slika, katero je skoraj po bitki napravil Oktavijan Lamelli na stroške deželnih stanov. Po vsej Evropi so se veselili te sijajne zmage. Cesar Rudolf II. je dal Kranjskemu „zlatopečatno povelje“, v katerem častno omenja slavno zmago. Andreju Turjaškemu je podaril zlato ovratno verižico; papež Klemen VIII. se je v lastnoročnem pismu zahvalil zmagonosnemu nadpoveljniku.

Slavna zmaga pri Sisku pa ni imela pričakovanih nasledkov, kajti Andrej Turjaški ni imel zadostne vojske, da bi mogel izkoriščati svojo zmago. Spočetka so bili Turki jako preplašeni in so zapustili mnogo gradov onkraj Kolpe, a kmalu je počil glas, da se bliža Sisku nova turška vojska. Kristjanska vojska se je zbirala pod Zagrebom, a pustila Sisek brez brambe. Sisek je bil še od zadnjega boja močno poškodovan; naskočila ga je 40.000 mož broječa turška vojska in se ga polastila po junaškem odporu kristjanskih braniteljev. Ta turški uspeh je

jako preplašil notranjeavstrijske dežele. Kranjci so poslali posebno poslanstvo do regensburškega državnega zbora in prosili države pomoči, ki se jim je tudi dovolila.

L. 1594. se je zopet začela vojna z obleganjem Petrinje, katerega se je udeležila tudi kranjska deželna bramba pod vodstvom deželnega upravitelja Jurija Ajnkirna. Senjski uskoki se polaste neke turške trdnjavice, a v Petrinji oblegani Turki zažgó trdnjavo in pobegnejo. V isti noči zažgo Turki tudi Sisek, katerega ne morejo več braniti. Naslednje leto so Kranjci in Korošci pod vodstvom Žige Herbersteina napadli Bosno in zopet osvojili Petrinjo, ki je bila zopet na novo zgrajena. Juri Lenković je napadel Bihač, a se ga ni mogel polastiti. L. 1596. je Juri Lenković s kranjsko deželno brambo planil v Slavonijo, turško Hrvaško in celo v Bosno ter prizadejal Turkom mnogo strahu. Osvojil je tudi oblegano Petrinjo, ki se je hrabro branila zoper Turke. O tej priliki so Turki izgubili 3000 mož; Ahmed-paša se je vrnil v Bosno. Ta poraz je jako oslabil moč bosenskih Turkov. Lenković se polasti Klisa, katerega pa Turki po hudem boju zopet vzamejo. Lenković je bil hudo ranjen, padli so pa med drugimi tudi Franc Lenković, Gašper Scheyer, Mordaks in trije Paradajzerji. V tem so se pa Turki vojskovali na Ogrskem in so zmagali pri Jegru, kjer so se tudi Kranjci pogumno bili.

V tem je izkušala protireformacija zatreti luteranstvo na Kranjskem. Nadvojvoda Ernst in Maksimilijan sta se trudila, „da zatreta škodljivo razkolništvo“ zlasti med meščanstvom. V Ljubljani je izkušal nadvojvoda Ernst vse protestante izbacniti iz mestnega svetovalstva. Namesto odstavljenih protestantskih županov Aleksandrina in Stetnerja je bil l. 1592. izvoljen katoličan Trevizan, a v svetovalstvo so Ljubljančani še volili protestante.

Tudi v Radečah, Krškem, Novem mestu, Metliki in Črnomlju so bili mestni sodniki protestantje, katere je ukazal nadvojvoda odstaviti. V Radečah, Idriji in Postojini nastavljeni protestanstki propovedniki so bili iztirani. Leta 1594. je vicedom ukazal v Kamniku naseljenim protestantom, da se izselijo; ker pa tega niso storili v določenem roku, so bili en mesec v zaporu in izpuščeni šele po posredovanju deželnih stanov. Tudi v Mekinah so se hudo upirali

protireformaciji. V Kranju so bili povečem protestantski mestni svetovalci, in Kranjčani so se še vedno udeleževali protestantske službe božje na Brdu.

Protireformacija torej še ni popolnoma uspela in sicer vsled odpora deželnih stanov, ki so posredovali na deželnih zborih in včasih tudi zabranili pobiranje davkov. Deželni stanovi so še leta 1595. ob svojih stroških dali v Tibingah natisniti slovensko postilo, ki je stala 2000 gld.

Meseca julija l. 1596. je postal Ferdinand II. polnoleten in je sam prevzel vlado notranjeavstrijskih dežel. Deželni stanovi Ferdinandu niso takoj hoteli priseči zvestobe, ker so poznali njegove verske nazore in nasprotstvo do protestantov. Šele 28. januarja l. 1597. so mu Kranjci v Ljubljani prisegli zvestobo s pripombo, da se spoštuje verska svoboda. Istega leta je potrdil tudi pravice in svoboščine mesta Kranja. Z novim vladarjem se pričenja druga doba katoliške protireformacije. Mladi vladar pozna le edino pravo katoliško cerkev, a nobenih dolžnosti nasproti protestantom. Po svoji vesti se čuti dolžnega, da popolnoma zopet uveljavi katoliško cerkev in s tem ojači svojo vladarsko moč in oblast.

L. 1597. je postal ljubljanski škof Tomaž Hren (Chrön), ki je kot energičen in vsestranski izobražen mož do l. 1630. zavzemal stolico sv. Nikolaja in zadal smrtni udarec kranjskemu protestantstvu. Rojen je bil v Ljubljani l. 1560. kot sin protestantskega mestnega svetovalca. Šolal se je v Admontu, Ljubljani in na dunajskem vseučilišču. Potem je v Ljubljani hudo obolel in v bolezni se zaobljubil, da postane katoliški duhovnik, če ozdravi. Ozdravljen je šel v Gradec, postal duhovnik in župnik v Sekavi, potem kanonik v Ljubljani in l. 1597. škof. Njegova glavna skrb je bila, kako bi zatrl protestantstvo na Kranjskem. Pozval je jezuite v Ljubljano, ki so se nastanili v prejšnjem frančiškanskem samostanu in potem v avguštinskem samostanu pri sv. Jakobu. Prevzeli so ljubljansko latinsko šolo, na kateri so poučevali do leta 1773. Jezuitje so škofa krepko podpirali pri protireformaciji, a tudi brižinski in briksenski škof sta mu bila krepka opora.

Protireformacija po kranjskih mestih in trgih se je nadaljevala s tem, da so bili odstavljeni protestantski dostojan-

stveniki, propovedniki in uradniki, druge so kaznovali z globo zaporom in telesnimi kaznimi. Konec leta 1597. je bila protireformacija na deželi malone dovršena. V Vipavi dotlej niso izvršili dotičnih ukazov in so še ustanovili protestantsko pokopališče. Nadvojvoda zapreti grofoma Lanthieri z globo 1000 cekinov, in ko se ne pokorita dotičnemu ukazu, morata plačati 3000 gld. globe. Protestantsko pokopališče se podere, in izgnani tržani zapuste Vipavo. Škof Hren sam potuje po deželi in s svojo zgovorno besedo privede zopet mnogo protestantov v naročje katoliške cerkve. V Kropi stoji še sedaj znamenje v spomin, da je tam propovedoval škof Hren. Bilo je že malo katoličanov v Kropi, a škof je prebivalstvo zopet pridobil za katoliško cerkev.

Sedaj se pa loti protireformacije v Ljubljani, kjer je bila glavna protestantska postojanka. Protireformacijo je tudi pospeševala nadvojvodova mati, nadvojvodinja Marija. Izbacnili so protestante iz mestnega svetovalstva, in meščanstvo se je podeljevalo le katoličanom. Dne 22. oktobra l. 1598. je nadvojvoda ukazal, da morajo protestantski propovedniki in učitelji na dan objavljenja tega ukaza (30. oktobra) pred večerom zapustiti Ljubljano in v treh dneh tudi dedne dežele. Ako se pa ne pokore temu ukazu, jih čaka smrtna kazen. Že 1. novembra se poda škof v slovesnem izprevodu v Elizabetino ali špitalsko cerkev, kjer raztrga protestantske knjige, razbije krstni kamen in služi prvo sv. mašo v cerkvi, kjer se je 40 let opravljalo protestantsko bogoslužje. V tem pa so imeli protestantje v deželnem dvorcu božjo službo. Zaradi tega preobrata poparjeni deželni stanovi se potegujejo za protestante, a brezuspešno. Pet protestantskih propovednikov zapusti z bogatimi darovi ob splošni žalosti protestantov Ljubljano in najde še nad eno leto gostoljubno zavetišče po raznih graščinah. Protestantske šole so že prej zaprli in odpustili protestantskega rektorja in deset učiteljev. V kratkem je bila zopet Ljubljana povečem katoliška, in po dolgem prestanku je vodil škof po ulicah slovesno procesijo.

Deželni stanovi so se krepko upirali protireformaciji in izprevideli, da jih more le enotno krepko postopanje rešiti. Okoli 200 plemenitnikov iz Koroškega in Kranjskega je prišlo

v deželni zbor v Gradec, kjer jih je vzprejel nadvojvoda Ferdinand dne 22. januarja l. 1599. Deželni stanovi se pritožujejo zaradi preganjanja protestantov in nočejo vladarju privoliti davkov, in zaraditega razpusti nadvojvoda deželni zbor. V novem deželnem zboru meseca aprila pa deželni stanovi vzpričo turške nevarnosti in po cesarjevem nasvetu privolijo davke. Kranjski deželni zbor je poleti zboroval v Kamniku, ker je v Ljubljani razsajala kuga. V Kamnik je Ferdinand izporočil deželnim stanovom, da ne more ugoditi njih pritožbam. Tudi l. 1600 predložene pritožbe zavrne nadvojvoda z ostrim žuganjem, a tudi proti temu odloku do cesarja Rudolfa II. uložena pritožba ne koristi ničesar.

V uspešnejše delovanje protireformacije se je sestavila konec leta 1600. versko-reformacijska komisija, kateri je predsedoval škof. Deželni glavar in vicedom sta imela izvrševati od te komisije določene kazni, ki so bile visoke denarne globe, prognanstvo in zaplenjenje premoženja. Okoli novega leta 1601. je omenjena komisija zažgala v Ljubljani enajst voz protestantskih knjig; ostala je pa še deželna knjižnica, katero so l. 1604. dobili jezuitje. Tudi v mestni hiši shranjene slovenske knjige so dobili jezuitje, ki so jih nekoliko sežgali, druge pa shranili. Početkom l. 1601. je reformacijska komisija (škof Hren, deželni glavar Lenković in drugi) ukazala, da morajo ljubljanski protestantski meščani v šestih tednih in treh dneh zapustiti deželo. Le šest protestantov se je zopet povrnilo h katoliški cerkvi, drugi so se pa rajši izselili. Protestantsko pokopališče, ki je stalo na mestu prejšnje deželne bolnišnice, je dala komisija razdejati in sežgati leseno ograjo.

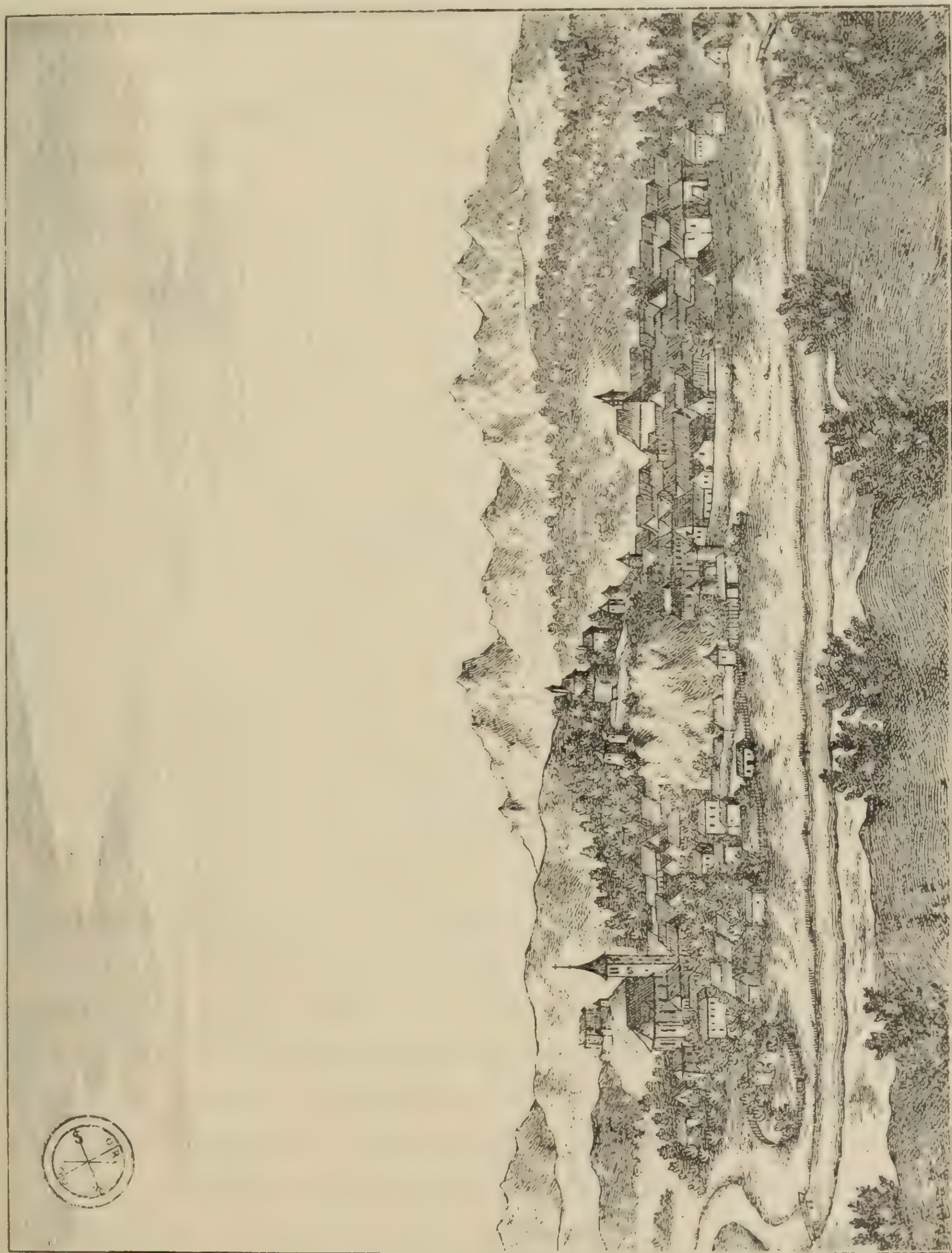
Potem se je pa škof Hren lotil protireformacije na Gorenjskem in je po gorenjskih mestih in trgih sam propovedoval in tako mnogo ljudi zopet pridobil katoličanstvu. Trdovratnejše protestante so pa z vojaško silo ali z zažuganim iztiranjem zopet privedli v katoliško cerkev in jim uničili protestantske cerkve in pokopališča. Tako je zopet katoličanstvo prodrlo v Kamniku, Škofji Loki, Kranju, Tržiču, Kropi, Radovljici, Jesenicah, Fužinah (Belipeči) in Kranjski gori. Protestantske kmete so vojaki po noči spravljali v ječe in podirali njih hiše. Bilo je tudi strogo prepovedano, da se Kranjci udeleže protestantskega bogoslužja zunaj deželnih mej.

Dne 6. septembra leta 1603. so se zbrali deželni stanovi notranjeavstrijskih dežel v Gradcu in sklenili prošnjo do nadvojvode, da odneha od strogega postopanja zoper protestante. Nadvojvoda omahuje nekoliko časa, ker se boji, da se ne bi izselilo preveč plemenitašev. Pošlje torej prošnjo deželnih stanov papežu v Rim, da uvažuje težavno nadvojvodovo stališče. Njegov svetovalec lavantinski škof Stobaeus pa mu prigovarja, da ne sme odnehati, ker se ni bati izselitve plemenitašev, ki se gotovo zopet povrnejo v naročje katoliške cerkve. Nadvojvoda zavrne nato prošnjo deželnih stanov in dá tudi na ponovljeno prošnjo l. 1604. nepovoljen odgovor. Ko pa je cesar Rudolf II. l. 1609. s cesarskim pismom dovolil češkim protestantom versko svobodo in jo je tudi nadvojvoda Matija dal avstrijskim protestantom, so poslali notranjeavstrijski stanovi zopet prošnjo za versko svobodo na nadvojvodo, ki je kranjske poslance nemilostno odpravil in jih z žuganjem poslal v domovino.

V tem je pa škof Hren poklical leta 1602. kapucine v Ljubljano, da mu pomagajo pri protireformaciji. Leta 1606. je položil temeljni kamen kapucinski cerkvi in jo črez dve leti blagoslovil. Kapucinski samostan je stal na mestu sedanje Zvezde do l. 1809., in l. 1817. so podrli tudi kapucinsko cerkev. L. 1613. je škof položil temeljni kamen za cerkev sv. Jakoba, katero so dobili jezuitje. Tudi Podturnski grad je zgradil škof za jezuite.

Škof Tomaž Hren se je bil prepričal, da so protestantje največ dosegli s slovenskimi knjigami. Zato je poslovenil branja in evangelije celega leta, katere je založil na svoje stroške in razširil med narodom. Za protireformacijo tako zaslužnega škofa je Ferdinand II. l. 1614. poklical kot notranjeavstrijskega namestnika v Gradec, kjer je nadaljeval započeto delo. Na Kranjskem so reformacijski komisarji odločno širili protireformacijo in pozivali protestantstva sumljive ljudi. V Krškem, Kostanjevici, Novem mestu, Metliki, Črnomlju in drugod so imeli komisarji mnogo opravka z iztiranjem protestantov. Dne 25. aprila l. 1615. je bila v Ljubljani važna seja v svrho zatiranja protestantstva. Dve leti pozneje so kapucini in „bratovščina Redemptionis“ na veliki petek prvič uprizorili procesijo s Kristusovim trpljenjem. Ta običaj se je ohranil do cesarja Jožefa II.

L. 1614. je sklical cesar Matija vse avstrijske dežele na prvi državni zbor v Linc, na katerem sta Kranjsko zastopala baron Ditrih Turjaški in škof Tomaž Hren. Cesar je

Kamnik v Valvasorjevi dobi.

zahteval pomoči zoper Turke in erdeljskega kneza Betlena Gaborja, da bi mu vzel Erdeljsko. Notranjeavstrijski poslanci so bili za vojno, a večina je bila proti vojni. Cesar je potem sklenil 20letno premirje s Turki.

Deželni stanovi so bili še vedno povečem protestantski in so še vedno upali, da ohranijo versko svobodo. Ko se je l. 1618. začela tridesetletna vojna s češkim uporom v Pragi, so se tudi kranjski protestantje nadejali boljše bodočnosti, a njih up je splaval po vodi z nesrečno bitko na Beli gori (l. 1620.), ki je odločila žalostno usodo češkega naroda. Že leta 1619. je umrl cesar Matija, katerega je nasledil Ferdinand II. tudi na cesarskem prestolu (1619—1637).

Ferdinand II. je zopet združil vse avstrijske dežele. Na deželnem zboru l. 1620. je pohvalil kranjske deželne stanove, „ki so svojim pradedom zvesti ostali v vseh slavnih dejanjih in čednostih in ohranili svoje dobro ime.“ Državni zbor v Požunu in v Pragi je zopet združil poslance vseh avstrijskih dežel v skupno posvetovanje. Taki državni zbori bi imeli odslej vsakih pet let zborovati, a vsled raznih ovir se ta sklep ni izvršil.

Ferdinand II. je l. 1627. na Dunaju izdal generalni mandat, da se naj iztirajo nekatoliški in razkolniški propovedniki in učitelji. Odločilen pa je bil cesarski ukaz z leta 1628., ki je določil, da morajo vsi protestantski in sploh nekatoliški plemenitaši in njih obitelji črez leto dni zapustiti Kranjsko. Nekoliko plemenitašev se je vdalo in prestopilo h katoliški veri, večji del se je pa izselil iz domovine v Nemčijo, nekateri tudi na Češko, Ogrsko in Avstrijsko. Kranjska je s tem zopet postala izključno katoliška dežela.

Glavni pospeševatelj kranjske protireformacije, škof Hren, je še učakal plod svojega delovanja, popolno zmago katoličanstva na Kranjskem; umrl je v Gornjem gradu dne 10. februarja l. 1630. Bil je vedno zvest svojemu geslu: „Terret labor, aspice praemium!“ (Trud plaši, glej na plačilo). Bil ni samo vnet katoličan, ampak potegoval se je tudi v deželnem zboru za zboljšanje občil in kupčije. Pospeševal je cerkveno umetnost in ozaljšal stolno cerkev s slikami. V mladih letih je pesnikoval v latinskem jeziku in je med drugimi pesnimi zložil odo o priliki krsta nadvojvode Ferdinanda II.

V tej dobi je tudi bila druga benečanska vojna (1615—1617). Senjski uskoki so večkrat napadali benečanske ladje in trgovce. Benečani pa so hoteli pridobiti avstrijsko

Primorje, v katero so mnogokrat pridrli in plenili. Benečani so tudi zahtevali od cesarja, da naj preseli uskoke v notranji del Hrvaškega Primorja, a tej zahtevi se cesar ni hotel vdati. Vsled tega se je začela vojna, v kateri se je kranjsko konjeništvo pod vodstvom Baltazarja Scheyerja utaborilo pri Postojini, da zabrani od te strani preteči naval sovražnikov. Benečani opustošijo soline v Noviju in Trstu, Avstrijci pa napadajo Furlansko. Grof Volbenk Frankopan premaga Benečane pri Žavljah, ne daleč od Trsta. Benečani se hlinijo, da hočejo skleniti mir, ako Frankopan zapusti Goriško. Frankopan se umakne v Senožeče, a benečanski poveljnik Giustiniani pridere z močno vojsko na Goriško, premaga Avstrijce in oblega Gradišče, katero pa Avstrijci hrabro branijo. Ker se Benečanom ni posrečilo, da bi se polastili trdnjave, pustošijo po Istri in Krasu in se končno umaknejo.

Spomladi l. 1617. nadaljuje Avstrija vojno z novimi močmi. Tudi Kranjci se udeležijo vojne. Dne 11. julija prekorači Sočo kranjski vojni komisar Markvard Podpeški s kranjskimi konjeniki in 100 kmeti ter prepodi močnejši sovražni oddelek. Nekoliko dni po tem napadu se mu tudi posreči, da spravi pod varstvom konjenikov in brambe 200 tovorov in 30 voz z živili v oblegano Gradišče, kjer je že močno primanjkovalo živil. Fabijan Semenič je s kranjsko narodno brambo pridrl celo do Marana (zahodno od Akvileje blizu Jadranskega morja). Kranjski deželni stanovski odbor je nameraval odpoklicati konjeništvo, ki je odslužilo določeno bojno službo. Mladi Wallenstein, ki je ob svojih stroških nabral 200 Valoncev in preskrbel Gradišče z živili in vojnimi potrebščinami, pa je opozoril na nevarnost, ki bi nastala po odhodu Kranjcev za oslabljeno vojsko. Deželni stanovi so potem dovolili, da ostanejo Kranjci v vojski do prihoda nadomestnih čet.

Na posredovanje papeževo in francoskega kralja Ludovika XIII. se je sklenil mir v Madridu (l. 1617.), ki je bil Benečanom po volji. Uskoke so preselili od primorske obale v Otočac in Žumberk ob kranjski meji. Kranjski deželni stanovi so dovolili 50.000 gld. prispevka za vojne stroške. Avstrijska vlada je bila odslej prav oprezna pred Benečani in je imela v Akvileji povečem zanesljive kranjske vicedome kot poglavarje

Ferdinand III.

(1637—1657).

Ferdinand III. je dobil po svojem očetu nevarno dediščino — veliko tridesetletno vojno, po kateri je tudi sicer od bojišča precej oddaljeno Kranjsko mnogo trpelo in sicer po žrtvah svojih sinov, v denarju in gmotnem blagostanju sploh. Tridesetletne vojne se je udeležilo mnogo junaških Kranjcev, izmed katerih omenjamo grofa Ekharda Turjaškega, poveljnika konjiškega polka, barona Ivana Purgstalla, barona Matijo Bokalskega (Stroblhoff), konjiškega stotnika Kacijanarja, barona Ludovika Galla in grofa Barbo, ki je pozneje vstopil v švedsko službo. Velike so bile denarne žrtve vojvodine Kranjske. Kranjski deželni stanovi so že l. 1622. imeli 330.000 gld. dolga in l. 1631. so prevzeli še 800.000 gld. vojnega in državnega dolga. Do l. 1648. je Kranjsko prispevalo v to svrho še blizu 400.000 gld. Uvedel se je tudi poseben davek na uvoz soli, mesa in vina. Dežela pa je tudi mnogo trpela po večkratni nastanitvi raznih polkov, ki so prezimovali na Kranjskem. Po dolgoletni vojni razvajeno vojaštvo ni imelo več strogega reda, in ponavljali so se večkrat vojaški izgredi. Tako je n. pr. l. 1645. nastal na Starem trgu v Ljubljani med vojaki polkovnika Ferrare in ljubljanskimi meščani prepir in boj, v katerem so padli podpolkovnik, trije vojaki in nekateri meščani; več vojakov in meščanov pa je bilo ranjenih. Črez nekoliko dni je bil usmrčen vojak, ki je povzročil to rabuko. V tem letu so se še večkrat ponavljali vojaški izgredi. Tridesetletna vojna je povzročila razne družabne škode, ki so bile povod mnogim pritožbam.

Notranjeavstrijski protestantje so si še večkrat izkušali pridobiti versko svobodo. Ko so se začela l. 1642. mirovna pogajanja v vestfalskih mestih Münsteru in Osnabrücku, so upali tudi protestantje, da dobe po posredovanju nemških protestantov zopet versko svobodo. Prosili so torej izborne kneze in državne stanove, da se potegujejo zanje in tudi njim v mirovnih pogojih zajamčijo versko svobodo ter jim pomorejo do zaplenjenih posestev. Nemški protestantje so se sicer zavzeli

za svoje notranjeavstrijske sovernike, a cesarski zastopnik grof Trautmannsdorf jih zavrne z opazko, da se nimajo vtikavati v notranje avstrijske zadeve. Tudi odločne zahteve švedskih zastopnikov v prid avstrijskih protestantov niso imele uspeha. Cesar je izseljence pomilostil s pogojem, da se zopet povrnejo v katoliško cerkev. Tudi potezanje državnega zbora v Regensburgu v prid protestantom ni imelo zaželjenega uspeha. Katoličanstvo se je tudi na Kranjskem ojačilo z ustanovljenjem novih samostanov v zadnjih desetletjih. V notranjeavstrijskih deželah je bilo ob sklepu vestfalskega miru l. 1648. že nad 100 samostanov. Voditelj katoličanstva v notranjeavstrijskih deželah je bil jezuitski red po svojih zavodih in graškem vseučilišču, kjer je bilo zbirališče mladih plemenitašev.

Kranjski deželni stanovi so l. 1651. v Ljubljani prisegli zvestobo cesarjeviču Ferdinandu IV. Vršile so se velike slavnosti, pri katerih je bilo navzočih 110 članov deželnih stanov. Prvič po preteku 100 let je zastopnik nadvojvode, cesarski komisar knez Dietrichstein, prisegel (namesto na evangelij) po katoliškem obredu, kličoč Mater božjo in vse svetnike. Ker pa je cesarski komisar povabil na obed samo plemenitaše in prezrl mestne svetovalce, so bili ljubljanski meščani razžaljeni in so prezirali cesarskega komisarja, ko je o drugi priliki zopet prišel v Ljubljano. O tej priliki se je v Ljubljani uprizorila sijajna viteška igra (turnir). Tudi naslednje leto je uprizorilo 35 plemenitnikov veliko viteško igro in nastopilo v štirih skupinah. Veliko slavlje je bilo tudi v Ljubljani, ko je bil Ferdinand IV. izvoljen rimskim kraljem l. 1653. Že naslednje leto je umrl Ferdinand IV. na osepnicah, šele 21 let star. Dne 2. aprila l. 1657. je umrl cesar Ferdinand III.

Leopold I.

(1657—1705).

Leopold I. je bil določen za duhovski stan, a ker je starejši brat Ferdinand (IV.) umrl še pred očetom, je podedoval veliko državo. Tudi francoski kralj Ludovik XIV. se je potegoval za nemški cesarski prestol, a večina izbornih knezov je glasovala za Leopolda I., ki je bil učen, pobožen in dobrovoljen, a

premalo odločen vladar. Kot cesar je bil izvoljen dne 18. julija l. 1658. Ta veseli dogodek so praznovali Ljubljančani s slovesno veliko mašo in zahvalno pesmijo v jezuitski cerkvi. Zvečer je bilo mesto slavnostno razsvetljeno, in ob grmenju topov je deželni glavar grof Volfgang Engelbert Turjaški v spremstvu 50 kavalirjev obhodil mestne ulice. Deželni stanovi so cesarju dovolili 20.000 gld. prispevka za potne stroške. Deželni glavar je šel l. 1660. cesarju do Tržiča naproti. Cesar je prišel v spremstvu nadvojvode Leopolda Viljema dne 7. septembra v Ljubljano; potrdil je mestu stare pravice in svoboščine ter vzprejel prisego zvestobe.

Miroljubni cesar se je moral proti svoji volji bojevati ves čas svojega vladanja, in sicer na zahodu zoper roparske napade francoskega kralja Ludovika XIV., na vzhodu pa zoper še nevarnejšega bližnjega sovražnika, zoper Turke. V vseh teh vojnah so se tudi Kranjci pogumno bojevali. Najprvo so jo udarili Turki zopet črez Dunav nad cesarja in z močno vojsko pridrli l. 1664. do Sv. Gotharda ob Rabi ob ogrskoštajerski meji. Tu jih je pa premagal slavni vojskovodja Montecuculi, pod katerim se je tudi več kranjskih plemenitašev junaško bojevalo. Pred vsemi se je pa odlikoval major Juri baron Lamberg, katerega je cesar zaradi njegovih velikih zaslug l. 1667. povzdignil v grofovski stan. Leta 1675. se je cesar bojeval zoper francoskega kralja, ki je bil brez pravega povoda napadel nemške dežele. V cesarjevi vojski je bilo tudi 1200 Kranjcev, in v bitki blizu Straßburga je padel polkovnik Lodronovega polka, grof Karol Vajkard Burgstall.

Ko je l. 1679. po Avstrijskem razsajala huda kuga, so postavili kranjski deželni stanovi ob deželnih mejah močne straže; vse ladje so se morale potegniti na suho in pod smrtno kaznijo je bilo prepovedano prepeljavati ljudi črez Savo. Tudi ljubljanski mestni magistrat je izdal stroge naredbe, postavil straže ob mestnih vratih in uvedel kvaranteno. Ljubljanski škof pa je priredil javne molitve in izprevode in po vseh ljubljanskih cerkvah izpostavil Najsvetejše, da bi odvrnil pretečo kugo. Naslednje leto so bile zaradi taiste nevarnosti prepovedane vse pustne veselice. Tudi l. 1681. je po sosednjih deželah razsajajoča kuga prizanesla Kranjskemu.

Vsled preteče turške nevarnosti sta l. 1682. cesar in benečanska republika nabirala vojake po vsem Kranjskem. Trije polki se podajo na Dolenjsko, ker so na tej strani pri-

Škofja Loka v Valvasorjevi dobi.

čakovali turški naval. Po Kranjskem se razglasi enodstotni turški davek v pripravo boljše obrambe ob turški meji. Spomladi l. 1683. je turški veliki vezir Kara Mustafa odrinil od Drinopolja in peljal blizu 300.000 Turkov skozi Ogrsko proti Dunaju.

Kranjci so poslali 400 vojakov pod vodstvom slavnega kranjskega topografa in zgodovinarja Janeza Vajkarda Valvasorja Štajercem na pomoč; več kranjskih plemenitašev pa se je podalo Dunaju na pomoč. Med temi nahajamo kot pribočnika cesarskega poveljnika vojvode Karola Lotarinškega grofa Karola Turjaškega, ki se je tudi odlikoval pri naskoku na Budo. Pri obleganju Dunaja je tudi padel polkovnik Karol Burghard baron Gall pl. Gallenfels, katerega je zadela otrovana turška puščica. Hrabra dunajska posadka je osem tednov pogumno odbijala močne turške napade. Karol Lotarinški in poljski kralj Jan Sobieski sta končno otela Dunaj in pregnala Turke na Ogrsko. V spomin na stisko v obleganem Dunaju so začeli turški pekarji peči pecivo v obliki polumeseca, ki se imenuje rožički ali „kifeljci".

V tem pa so Slovenci ob Savi, Dravi in Muri stražili, da ne bi turška drhal udarila v nezavarovano deželo. Od kranjske duhovščine se je leta 1684. pobiralo 20 kr. od 100 gld. papeškega turškega davka. Tako so n. pr. diskalceati leta 1686. plačali papeževim komisarjem 3000 gld. takega davka. Zaradi turške vojne se je l. 1684. uvedlo vsakdanje zvonjenje ob 7. uri zjutraj v znak, da naj vsakdo poklekne in moli sedem očenašev in sedem češčenamarij za srečen uspeh kristjanske vojske. Grof Trautmannsdorf in Janez Paradajzar sta šla s 4000 hrvaškimi konjiki zoper požeškega pašo, ki je bil med Turbino in Slatino, in ga popolnoma premagala ter se vrnila z bogatim plenom. L. 1685. je grof Jožef Herberstein, graniški general, plenil po Liki in Korbaviji in uničil turške trdnjavice. V tej vojni se je tudi odlikoval Janez Adam grof Purgstall, ki je padel l. 1687. pred ogrskim mestom Eperijem.

Slavni princ Evgen je Turke premagal v odločilni bitki pri Zenti, ki je pospešila mir v Karlovcih in končala dolgoletno vojno. S tem mirom je minila turška nevarnost za slovenske dežele, katerim so krvoločni Turki skozi stoletja prizadejali mnogo zla. Neizmerno denarja, blaga in zlasti brambovcev so Slovenci žrtvovali v tej žalostni dobi, ki pa je polna junaških činov naših pradedov. Obožana in izsesana Kranjska je že do l. 1613. za Hrvaško in Primorsko granico izdala nad deset milijonov goldinarjev in se je šele sedaj oddahnila od

velikanskih žrtev. Prišli so srečnejši časi za Kranjsko, ki je imela razen dveh manjših napadov l. 1724. in 1736. sedaj mir pred turškimi grozoviteži.

V krvavih vojnah se je za Avstrijo končalo 17. stoletje, in z veliko vojno se je začelo 18. stoletje. Leta 1700. je s španskim kraljem Karolom II. izmrla v moškem kolenu starejša habsburška vrsta, in začela se je med cesarjem Leopoldom I. in francoskim kraljem Ludovikom XIV. velika vojna za španski prestol — španska nasledstvena vojna.

Tudi ta vojna je Kranjsko stala mnogo žrtev. Kranjske cerkve so morale oddati vladi zlata in srebra, kolikor so ga mogle utrpeti. Po odhodu princa Evgena Savojskega v Italijo so tudi Ljubljančane k orožju sklicali. Leta 1702. je bilo francosko vojno ladjevje pred Trstom in Reko. Kranjski deželni stanovi se nato hitro zberejo in ukrenejo potrebno, da zabranijo francoski napad na Kranjsko. Francoski poveljnik Forbin ukaže Trstu, da se vda, a brezuspešno. Francozje začnejo v mesto streljati, a Tržačani in drugi jim na pomoč došli Slovenci se tako krepko branijo, da francosko ladjevje zopet odpluje. Mnogo Tržačanov pobegne pred Francozi v Ljubljano, kjer se je zbrala pod poveljstvom grofa Rabatte kranjska deželna bramba. Neki cesarski uradnik je v Ljubljani nabiral vojne doneske, za katere od premožnejših meščanov nobeden ni manj prispeval kot 20 gld. Meseca oktobra je pripeljal general Heister 1300 mož v Ljubljano, kjer se je z velikim slavljem praznovala avstrijska zmaga pri Landavi.

Leta 1703. so ljubljanske orožnice napolnili z vojnimi potrebščinami, ker je bila Ljubljana strategično važna zaradi bližine italijanskega bojišča. Pod poveljstvom polkovnika Virmonda je prišlo v Ljubljano 2400 Nemcev in Hrvatov, ki so šest tednov taborili ob Savi pod Šmarno goro in potem zopet odrinili na Ogrsko, kjer je nastal nevaren upor.

Ogrski upor je tudi na Kranjskem povzročil mnogo skrbi, ker se je upornikom pridružilo mnogo Hrvatov. Dne 6. decembra je prišlo mnogo ranjenih z italijanskega bojišča na Kranjsko, kjer so jih spravili v razne bolniščnice. Zaradi preteče vojne nevarnosti so takoj drugo leto utrdili Ljubljano, podvojili

straže in razglasili, da naj v slučaju nevarnosti vsaka hiša pripravi po enega brambovca. Graščine so poslale 600 novincev, od katerih jih je šlo 400 Štajercem na pomoč. Pri Hochstädtu ob Dunavu na Bavarskem je bila francoska-bavarska vojska popolnoma poražena in s tem odstranjena velika nevarnost. L. 1705. je umrl stari cesar Leopold I.

Jožef I. in Karol VI.

(1705—1711) — (1711—1740).

Za Jožefa I. se je srečno nadaljevala španska nasledstvena vojna, ki je zahtevala tudi od Kranjskega vedno novih žrtev. Grof Turn je nabiral po Kranjskem novince za lotarinški polk, vlada pa je pobirala po cerkvah srebrne posode in jih raztapljala. L. 1707. sta Sava in Ljubljanica močno narastli, in povodenj je povzročila mnogo škode. L. 1709. so se kranjski, štajerski in koroški deželni stanovi sprli s karlovškim generalatom, in v Ljubljani se je ustanovila posebna komisija, da poravna ta neljubi razpor. V tem letu so se tudi začele priprave za utrjenje Ljubljane. L. 1711. je cesar Jožef I. nepričakovano umrl za osepnicami. Ker ni imel sina, ga je nasledil v avstrijskih deželah in na nemškem prestolu njegov brat Karol, ki se je potegoval tudi za španski prestol. V ljubljanski stolni cerkvi je bila početkom l. 1712. slovesna zahvalna maša zaradi Karolove izvolitve nemškim cesarjem.

Karol VI. je nadaljeval in končal špansko nasledstveno vojno. V rastattskem in badenskem miru l. 1714. je dobil špansko Nizozemsko, Neapolj, Milan in otok Sardinijo. Ker je leta 1713. zopet kuga pretila naši deželi, so se določile oprezne naredbe zoper kugo, in pri Trojanah in ob Savi so bile nastavljene močne straže, da zabranijo okuženim ljudem in blagu pot na Kranjsko. V tem in naslednjem letu so po Kranjskem, zlasti po Dolenjskem tudi razsajale huda lakota, osepnice in druge kužne bolezni.

L. 1716. je začel Karol VI. prvo vojno s Turki, ki so Benečanom vzeli polotok Morejo. V tej vojni je slavni princ Evgen premagal Turke pri Petrovaradinu in Belem gradu.

Sklenil se je leta 1718. mir v Požarevcu, v katerem je cesar dobil ves Banat, Malo Vlaško do reke Alute, velik del Srbije in v Bosni ves breg ob Savi. Nesrečna pa je bila druga vojna s Turki, ki so si zopet pridobili v beligrajskem miru l. 1739. razen Banata vse prej izgubljene dežele.

Cesar Karol VI. je imel le enega sina Leopolda, kateri mu je pa v zgodnji mladosti umrl. Imel je pa še dve hčeri, Marijo Terezijo in Marijo Ano. Da bi torej svojim ženskim potomcem ohranil prestolonasledstvo, je izdal pragmatično sankcijo dne 19. aprila leta 1713. in mnogo žrtvoval, da bi tudi druge države pripoznale ta nasledstveni zakon. Pragmatična sankcija urejuje prestolonasledstvo po pravu prvorojenstva v moški vrsti in, če ta izmrje, tudi v ženski vrsti habsburškega rodu. Nadalje določa zakon, da se ne smejo deliti dežele in pokrajine, katere imajo po pragmatični sankciji skupnega vladarja. Druga točka hoče torej ohraniti edinstvo avstrijskih dežel. Prej so se namreč trikrat (l. 1379., l. 1411. in l. 1564.) delile avstrijske dežele med habsburškimi princi.

Take delitve ima preprečiti pragmatična sankcija. Napotila je cesarja k temu tudi španska nasledstvena vojna. Karol VI. se je bal, da se ne bi po njegovi smrti oglasili razni dediči in, kakor prej na Španskem, delili avstrijske dežele. Stanovi vseh avstrijskih dežel so slovesno vzprejeli novi nasledstveni zakon. Kranjski deželni stanovi so še posebno naglašali, da smatrajo „nerazdružljivo skupnost“ države kot „od Boga dano jako modro naredbo“.

Za vlade Karola VI. so Turki dvakrat pridrli na Kranjsko. L. 1724. so Turki plenili okoli Semiča in umorili tamošnjega prošta in župnika Janeza Stariho. Vsled tega je bila potem proštija prestavljena v Metliko. L. 1736. so Turki pridrli do Kostanjevice in grozovito razsajali po nje okolici.

Karol VI. je bil zadnji avstrijski vladar, ki je sam prišel na Kranjsko z namenom, da mu prebivalstvo priseže zvestobo. Leta 1728. je prišel iz Celovca črez Ljubelj v Kranj, kjer ga je pozdravil mestni sodnik Wolf Nikolaj Adelmann. Dne 29. avgusta je vzprejel v Ljubljani prisego zvestobe in se drugega dne odpeljal po Ljubljanici do Vrhnike in naprej z vozom v Trst.

Na povratku s Trsta se je cesar zopet mudil v Ljubljani in črez Trojane odpotoval na Dunaj. Leta 1740. je umrl Karol VI., zadnji moški potomec habsburškega rodu, katerega je nasledil habsburško-lotarinški rod.

Marija Terezija.

(1740—1780).

Marija Terezija je prevzela vladarstvo avstrijskih dežel v starosti 23 let. Njen oče Karol VI. je bil mnogo žrtvoval, da bi druge države pripoznale pragmatično sankcijo, navzlic odsvetovanju izkušenega princa Evgena, ki je cesarju rekel: „Najboljša pragmatična sankcija so polne državne blagajne in dobro izurjena vojska.“ Kako resnične so bile Evgenove besede, se je pokazalo po smrti Karola VI. Oglasilo se je več dedičev zoper Marijo Terezijo. Potezali so se za avstrijsko dediščino bavarski izborni knez Karol Albert, saksonski knez Avgust IV., španski kralj Filip V. in najnevarnejši sovražnik, pruski kralj Friderik II.

Prvo šlesko vojno je končal berolinski mir (l. 1742.), v katerem je Marija Terezija odstopila pruskemu kralju sedanjo prusko Šlesko. Srečnejša je bila avstrijska nasledstvena vojna, v kateri je v ahenskem miru l. 1748. Marija Terezija Španski odstopila le majhne italijanske vojvodine Parmo, Piacenco in Guastalo. Marije Terezije soprog Franc Lotarinški, veliki vojvoda toskanski, pa je l. 1745. postal nemški cesar. Tako je Marija Terezija preprečila razkosanje avstrijskih dežel z razmerno majhnimi izgubami in po pravici jo nazivljemo „drugo ustanoviteljico Avstrije“.

Žumberški okraj je bil do l. 1746. združen s Kranjsko, potem se je pa priklopil Slunjskemu okraju ali polkovniji Terezijanske Vojaške granice.

Mirovni čas je Marija Terezija uporabljala v preustrojitev uprave in v druge reforme. Že l. 1747. so morali deželni stanovi prepustiti politične in denarne reči cesarskim oblastvom. Izdalo se je posebno navodilo za zastop (reprezentacijo) in komoro vojvodine Kranjske in za deželno glavarstvo „in iudi-

cialibus". Tega leta je tudi izšla Najvišja resolucija zaradi ustanovitve deželnoglavarskega sodišča na Kranjskem. Marija Terezija je tudi sodstvo ublažila in najprej omejila tezalnico. l. 1776. jo pa odpravila. L. 1775. je izdala za kranjsko deželno glavarstvo posebni sodnji red in sodnje navodilo.

Leta 1748. so preustrojili zemljiški davek in o tej priliki omejili gledé na davčne reči veliko moč deželnih stanov, ki so odslej gledé na davke in deželno gospodarstvo imeli le svetovalni glas. Marija Terezija je tudi obdačila plemstvo in višjo duhovščino, ki sta bili dotlej davkov prosta. Obdačila so se vsa zemljišča, katera so po vsej državi izmerili in po rodovitosti razdelili v razrede. Tako je nastal takozvani kataster.

Preustrojila se je tudi politična uprava širne države. Marija Terezija je izkušala iz svojih dežel napraviti enotno državo, kajti dotlej je imela vsaka kronovina svojo posebno vlado. V to svrho je ustanovila na Dunaju takozvani direktorij, ki je bil približno to, kar je sedanje ministrstvo. V posameznih kronovinah so bile gubernije ali namestništva, in tem so bili podrejeni okrožni (kresijski) glavarji. Notranjeavstrijsko politično upravo je imela gubernija v Gradcu.

Leta 1748. se je Kranjsko razdelilo v tri okrožja („kresije"): Gorenjsko ali Ljubljansko, Notranjsko ali Postojinsko in Dolenjsko ali Novomeško. Okrožni uradi (kresije) so nadzorovali deželno redarstvo, zdravilstvo, promet in občila. Okrožnim glavarjem je Marija Terezija naročila, da ščitijo zatiranega kmeta zoper krivična zahtevanja in samovoljnost graščakov, kajti tudi na Kranjskem je bil kmet jako zatiran po graščaku.

Za vojaštvo je odslej skrbela država sama. Tako se je olajšalo vojaško breme tudi Kranjski deželi, ki je dotlej pošiljala svoje novince k raznim polkom. Od l. 1771. je imel 43. pehotni polk na Kranjskem svoj naborni okraj.

Sedemletna ali tretja šleska vojna (1756—1763) s Prusko je tudi Kranjsko stala mnogo žrtev. V raznih bitkah so se kranjski sinovi junaško bili in odlikovali. Polkovnik baron Maks Rechbach iz Fužin (Bele peči), ki se je že pod princem Evgenom bojeval, se je odlikoval v slavni bitki pri Kolinu (l. 1757.) in si je naslednje leto v bitki pri Hochkirchu

pridobil Marije Terezije red. V tej bitki sta tudi umrla junaške smrti poročnika barona Ivan in Joahim Lazarini. Podpolkovnik grof Anton Lanthieri se je odlikoval v bitki pri Mišnju (l. 1759.) Poznejši podmaršal, Ljubljančan baron Lorenc Rasp, si je kot polkovnik pri obleganju Svidnice zaslužil Marije Terezije reda viteški križec.

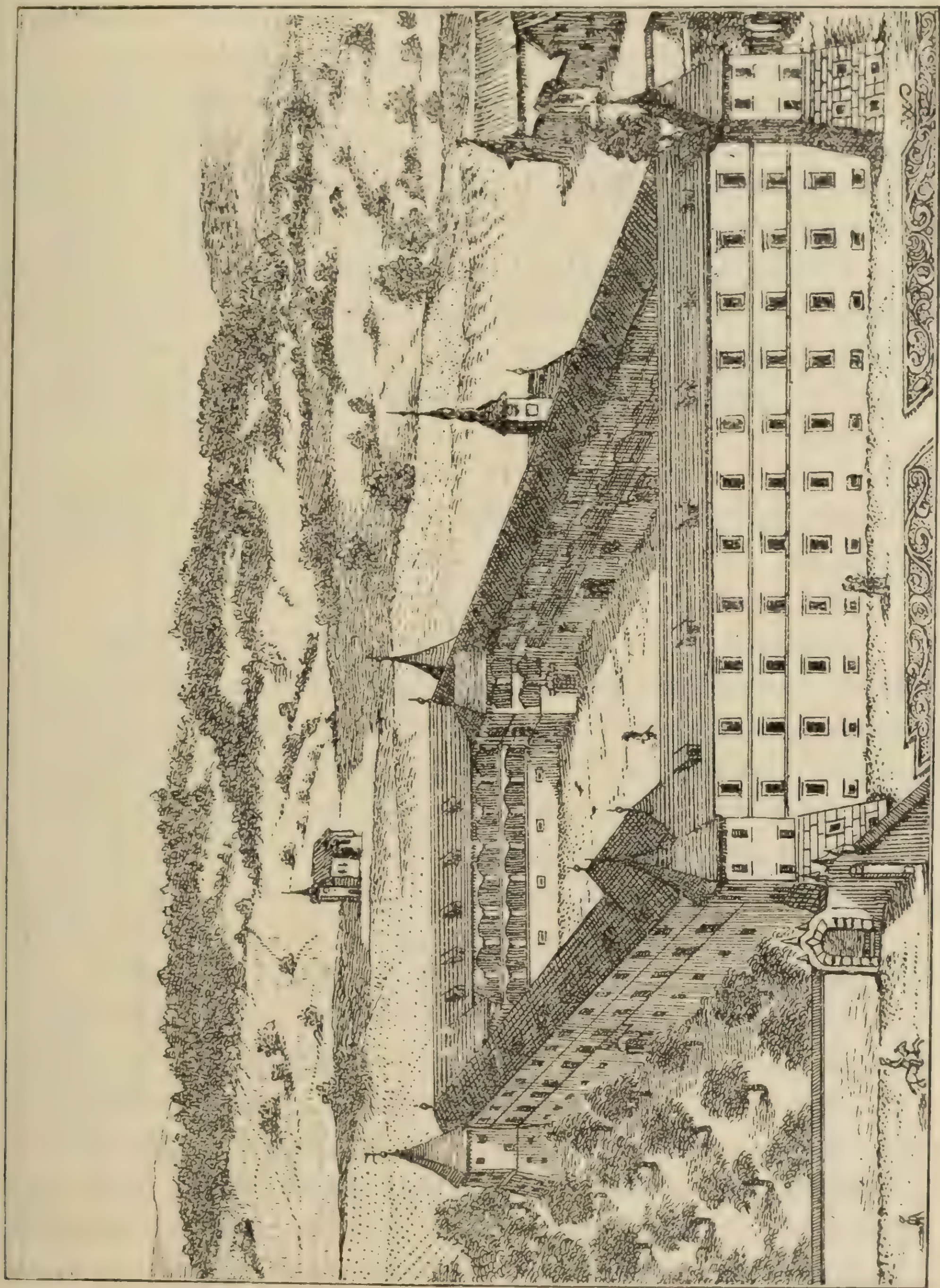
Za sedemletne vojne je zlasti Ljubljana mnogo trpela. Mesto se je močno zadolžilo, ker je moralo plačevati visoke vojne davke. Za Marije Terezije je pa Ljubljana večkrat trpela tudi po hudih požarih, tako n. pr. leta 1767., 1774. in 1780. L. 1771. so prvič s številkami zaznamenovali ljubljanske hiše.

Marija Terezija je mnogo storila tudi v povzdigo gmotnega blagostanja. Za povzdigo kmetijstva se je ustanovila l. 1767. kmetijska družba, in nje prvi predsednik je bil pl. Brigido. L. 1771. se je ustanovila javna kmetijska šola, ki se je pa ohranila le devet let. Kmetijsko družbo je podpiral znani prirodoslovec Balt. Hacquet. Kmetijska družba je ustanovila tudi „mehanično šolo", na kateri je obrtnike poučeval jezuit Gabriel Gruber. Leta 1776. so bila prva predavanja o kmetijstvu na omenjeni mehanični šoli.

Komendski župnik P. Pavel Glavar je bil izboren kmetovalec, ki je imel prvo mlatilnico na Kranjskem. Bil je tudi znamenit čebelorejec in je spisal knjigo o čebeloreji. Izvrsten kmetovalec in strokovnjak v kmetijstvu je bil tudi Valentin Črne (1723—1798) iz Gorenje Šiške. Med najodličnejše kmetovalce pa spada Anton Janša, ki se je narodil l. 1734. na Breznici pri Radovljici in je bil učitelj čebelarstva na Dunaju, kjer je umrl leta 1773. Spisal je v nemškem jeziku izvrstno razpravo o čebeloreji, katero je Janez Goličnik poslovenil in l. 1792. v Celju izdal z naslovom: „Popolnoma podvučenje za vse čbelarje".

Za Marije Terezije so tudi začeli osuševati Ljubljansko barje s prekopi, od katerih je najvažnejši 2 *km* dolgi Gruberjev prekop, katerega je začel delati l. 1772. jezuit Tobija Gruber, dovršil ga je pa l. 1780. polkovnik Struppi. Vsled tega osuševanja je nad polovico močvirja postala plodna zemlja. (Glej I. del „Vojvodine Kranjske" str. 113.)

Marija Terezija je tudi pospeševala domači obrt, kupčijo in občila. Pospeševala je kranjsko rezbarstvo, svilarstvo in

Grad Soteska v Valvasorjevi dobi.

čipkarstvo. Poslala je l. 1764. posebno učiteljico za čipkarstvo v Ljubljano. Leta 1767. je bila ustanovljena sloveča Samassova zvonarna v Ljubljani. Ljubljana je postala obrtno mesto. V

prospeh kupčije se je ustanovilo sedanji trgovski in obrtnijski zbornici slično zastopstvo („Commercienconses“). Že Karol VI. je pospeševal kupčijo in promet z gradnjo državne ceste, ki veže Dunaj in Trst, in z Ljubeljsko cesto. Pričeto delo je cesarica nadaljevala in nastavila posebnega cestnega ravnatelja. L. 1765. se je zgradila cesta z Vrhnike v Idrijo. Ljubljančan Jožef Šemerl je bil vladni inženir in cestni nadzornik. Začel je uravnavati Savo, zgradil črnuški most in popravil več zanemarjenih cest. Umrl je kot dvorni stavbni ravnatelj l. 1837.

Nevenljive zasluge si je pridobila Marija Terezija za šolstvo. Do Marije Terezije je bilo po Slovenskem jako malo šol. Le v protestantski dobi so deželni stanovi nekoliko bolj skrbeli za šolstvo. Sedaj pa je vlada podržavila vse šolstvo in iz imetja bivšega jezuitskega reda ustanovila posebno zalogo v to svrho. Po pravici se torej imenuje „ustanoviteljica avstrijskega ljudskega šolstva“. Znani pedagog Felbiger ji je bil glavna opora pri preustrojitvi šolstva. Po avstrijskih deželah se je ustanovilo v tej dobi nad 4000 ljudskih šol.

Blaž Kumerdej, ki je bil rojen l. 1738. na Bledu in umrl l. 1805., je predložil vladi: „Domoljuben načrt, kako bi se dalo kranjsko stanovalstvo najuspešneje poučevati v pisanju in čitanju“. Upošteval je v tej spomenici pisanje in čitanje slovenskega in nemškega jezika. Bil je vodja ljubljanskih šol in član kranjske šolske komisije, kesneje pa nadzornik ljudskih šol Celjskega okrožja. Leta 1775. se je tudi na Kranjskem ustanovila normalna šola. Jako vnet za šolstvo je bil tudi škofjeloški glavar grof Ivan Edling, rojen v Ajdovščini. Spisal je nekaj metodičnih spisov in priredil Mali katekizem. Osnoval je tudi po deželi nekaj trivialk, po manjših mestih pa glavne šole. Slovela je idrijska glavna šola, ki je že v začetku imela 225 učencev. Glavne šole so še poleg Ljubljane in Idrije bile predlagane za Kamnik, Loko, Kranj, Radovljico in Novo mesto. Novomeški frančiškani so že l. 1747. na prošnjo tamošnjega meščanstva dobili pravico javnosti za „male šole“.

Preustrojile so se tudi gimnazije, ki so imele po šest razredov. Za prestop iz gimnazije v filozofična letnika se je uvedel zrelostni izpit. Jezuitje so imeli ljubljansko gimnazijo od l. 1596. do l. 1773., ko je papež razpustil jezuitski red. V

vrstah tega reda nahajamo za znanost zaslužne može, kakor na pr. zemljepisca Inocenca Taufrerja, zgodovinarja barona Bernarda Erdberga, zvezdoznanca barona Avguština Hallersteina, prirodoslovca in rastlinoslovca barona Franca Wulfena i. dr.

Velike važnosti za to dobo je tudi razvoj znanosti in slovenskega slovstva. Izmed znanstvenikov omenjamo prirodopisca Baltazarja Hacqueta, rastlinoslovca Scopolija, zemljepisca Dismasa Florijančiča, topografa Steinberga in zdravnika Mihaela Žagarja. Tudi slovensko slovstvo se je iznebilo tesnih spon in se je proti koncu te dobe še bolje razvijalo. L. 1780. so izšle „Pisanice“, v katerih je prva zbirka slovenskih pesmi. L. 1778. je začela izhajati „Laibacher Zeitung“. Nekoliko več izpregovorimo o znanostih in slovstvu na drugem mestu.

Jožef II.

(1780—1790).

Cesar Jožef II. je nadaljeval po materi početo delo in je bil za blagor svojih narodov jako vnet. Ko so drugi vladarji zaostajali za časovnim duhom, prehitel ga je Jožef II. preveč in je hotel kar črez noč vse prenarediti. Preustrojiti je hotel vso vlado, upravne oblasti in sodnije, cerkev in šolo. Z brezobzirnim postopanjem pa je razžalil nenemške narode in razne stranke, pri katerih je našel velike ovire. Tako so se malone vse njegove reforme izjalovile.

Podredil je graščinske sodne uradnike državnemu nadzorstvu in tako varoval podložnike pred graščakovo samovoljnostjo. Že l. 1781. je izdal za Kranjsko posebni sodni in konkursni red.

To leto je tudi odpravil tlačanstvo kmetskega stanu, katero je že Marija Terezija olajšala. Do cesarja Jožefa II. so bili kmetje tlačani in kot taki so imeli le jako majhne pravice. Cesar je osvobodil kmete tlake, in odslej so bili kmetje le graščinski podložniki do l. 1848. Kot podložniki graščakov so bili kmetje sicer osebno prosti, a so morali plačevati gospodarjem desetino od svojih pridelkov in nositi tudi še druga bremena. Šele odslej so smeli prodajati ali kupovati posestva, menjati

svoja bivališča, prepuščati svoje premoženje po lastni volji, oženiti se ter otrokom izvoliti katerikoli poklic itd. Kot tlačani pa so morali za vsak tak korak prositi dovoljenja pri svoji graščini ali gospodarju. Leta 1848. so odpravili tudi podložništvo.

Leta 1781. je cesar izdal razglas verske strpljivosti ali tolerančni patent, ki je dal luterancem, kalvincem in pravoslavnim versko svobodo. Olajšal je tudi neznosno stanje judov.

Leta 1782. je začel razpuščati one samostane, ki niso več delovali za obćni blagor. Že Marija Terezija je l. 1769. s posebnim zakonom omejila ustanavljenje samostanov. Jožef II. je na Kranjskem razpustil štirinajst samostanov s čistim premoženjem 1,390.444 gld., katero svoto je dobil verski zaklad. Razpuščenje se je izvršilo brez zadržka. Več redovnikov je prestopilo k posvetnim duhovnikom, a drugi so dobili pokojnino; bivše redovnice so se povečem vrnile v posvetno življenje, druge so pa skupno stanovale v razpuščenem mekinskem samostanu. Knjige in rokopise razpuščenih samostanov so dobili liceji, dunajska dvorna knjižnica, in vseučilišča.

Leta 1782. je cesar razpustil sedem kranjskih samostanov, in sicer kartuzijanski samostan v Bistri, samostane redovnic sv. Klare v Ljubljani, Loki in Mekinah, samostana Pavlincev pri Sv. Petru v Gozdu in na Bleškem otoku in samostan dominikank v Velesovem.

Kartuzijanski samostan v Bistri je bil ustanovljen l. 1255. po koroškem vojvodi Bernardu. Samostansko premoženje se je pri razpuščenju cenilo na 201.926 gld. Samostan je imel znamenito knjižnico s 3428 knjigami, med katerimi so bile nekatere prav dragocene in redki rokopisi. Zadnji prelat Bruno Ortner je bil potem do svoje smrti l. 1800. lokalni kapelan v Črnem vrhu nad Polhovim Gradcem. Samostan redovnic sv. Klare v Ljubljani je bil ustanovljen l. 1648. Samostansko premoženje je iznašalo 126.464 gld. Samostan se je potem uporabljal za vojaško bolniščnico in proviantno skladišče. Klarisinjski samostan v Loki se je ustanovil l. 1358. in je imel 80.079 gld. premoženja. Samostan so potem dobile uršulinke. Mekinski samostan je bil iz leta 1300. in je bil najstarejši klarisinjski samostan v deželi. Premoženja je imel 101.325 gld. Po razpustu je tu skupno živelo nad petdeset bivših redovnic iz raznih samostanov.

Dominikanke v Velesovem so tam bivale od leta 1238. in zapustile 204.478 gld. premoženja. Po razpustu so vse redovnice odšle k sorodnikom in dobile pokojnino. Pavlinci pri Sv. Petru v Gozdu so zapustili 75.943 gld. in oni na Bleškem otoku 25.013 gld.

Cistercijanski samostan v Zatičini je l. 1136. ustanovil tedanji akvilejski patriarh in je bil razpuščen l. 1784. Zadnji opat baron Franc Ks. Tauferer je dobil 2000 gld. pokojnine. Čisto premoženje je iznašalo 238.985 gld. Lepa samostanska cerkev je ostala župniška cerkev in je obdržala svojo glavnico in paramente. Samostan je imel znamenit arhiv z redkimi „za zgodovino in diplomacijo" važnimi listinami. Cistercijanski samostan v Kostanjevici je l. 1234. ustanovil koroški vojvoda Bernard. Ta samostan je bil največji posestnik na Kranjskem in sicer je imel nad sto vasi. Čistega premoženja je bilo ob razpustu 168.758 gld.

Drugi za „dušno pastirstvo nepotrebni" in zato razpuščeni redi so bili milostinski redi. V Ljubljani je bil l. 1784. sekulariziran red Avgustincev, katerega so v 14. stoletju ustanovili celjski grofje. Samostan je imel razen poslopja in cerkve 62.251 gld. premoženja. Samostan in cerkev so dobili frančiškani, ki so imeli dotlej staro, sedaj podrto, gimnazijsko poslopje. Leta 1786. je bil sekulariziran red diskalceatov, ki je imel 63.432 gld. čistega premoženja. Razpuščen je bil tudi servitski samostan v Devinu (na Primorskem), ki je tedaj spadal pod Postojinsko okrožje in je imel 10.349 gld. čistega premoženja. Razpuščena sta bila tudi kapucinska samostana v Novem mestu in Kranju. Premoženje novomeškega samostana se ni dalo natanko dognati, kranjski samostan pa je zapustil le 2518 gld. Ljubljanski kapucinski samostan so razpustili šele Francozje l. 1809.

Tedanji ljubljanski škof grof Karol Herberstein je izdal leta 1783. posebno pastirsko pismo, v katerem je tolmačil cesarjeve namene gledé na versko strpljivost, razpuščene samostane, zakon itd. Vladi tako vdanemu škofu je cesar želel izposlovati nadškofijsko dostojanstvo, a temu se je upiral papež, ki je zahteval, da mora prej ljubljanski škof preklicati svoje „zmote". Državni kancelar knez Kaunitz je označil to zahtevo

kot „žaljivo“ in „nespametno“ in je dalje posredoval med cesarjem in papežem, da se uresniči cesarjeva srčna želja. Herbersteinova smrt (l. 1787.) pa je prekinila dotična pogajanja.

Dne 16. aprila leta 1782. se je papež Pij VI. na svojem potovanju na Dunaj ustavil v Ljubljani. Hotel je cesarja odvrniti od cerkvi neprijaznih reform. Cesar je papeža sicer sijajno vzprejel, a ni odnehal od dotičnih reform. Cesar Jožef II. je konec leta 1783. vrnil papežu v Rimu obisk in na povratku dne 20. marca dospel v Ljubljano, kjer se je mudil dva dni. Obiskal je svojega ljubljenca, škofa Herbersteina, razne cerkve, dobrodelne zavode, profesorja Hacqueta zbirke in razdelil med reveže sto cekinov. Drugo noč je prenočil v Krašnji. Drugič je bil cesar v Ljubljani l. 1788., ko je potoval v Trst. Stanoval je pri „Divjem možu“, kjer so bile avdience.

Za svojega prvega bivanja v Ljubljani je poslal lastnoročno pismo grofu Khevenhüllerju, guvernerju v Gradcu, in ga opozoril na razne nedostatke, katere je našel na Kranjskem. Grajal je slabo stanje ceste med Razdrtim in Postojino in ukazal, da se nadaljuje pričeto osuševanje Ljubljanskega barja. Pozval je v Ljubljano usmiljene brate iz Trsta, da prevzamejo bolniščnico. Zahteval je strožje postopanje zoper kaznjence, dovolil je ustanove starim ljudem, ki niso hoteli ostati v oskrbovalnicah in skrbel za najdence. Leta 1786. se je uveljavil novi civilni zakonik in naslednje leto kazenski zakonik cesarja Jožefa II. Leta 1789. se je uvedel novi zemljiški in robotni abolicijski sistem.

Cesar je mnogo storil tudi za šolstvo, ustanovil mnogo šol in tako nadaljeval po svoji materi pričeto delo. V trnovskem predmestju v Ljubljani sta se ustanovili dve trivialni (ljudski) šoli. Cesar je nameraval v vsaki župniji in sploh povsod, kjer je bilo v okolišu 90 do 100 za šolo godnih otrok, ustanoviti ljudsko šolo, a ni dosegel svojega namena. V prejšnjem frančiškanskem samostanu se je nastanila normalna šola, slična sedanjim vadnicam, in gimnazija, ki je dobila l. 1781. nov učni načrt. Oba filozofska letnika so sicer l. 1785. odpravili, a l. 1788. zopet otvorili. V tej dobi sta na Dunaju vneto delovala za šolstvo brata Anton in Jožef Spendov, rojena v Mošnjah na Gorenjskem. Prvi je bil ravnatelj bogoslovja in član dvorne

komisije za šolstvo, drugi pa podravnatelj glavnega semenišča in pozneje višji šolski nadzornik.

Ljubljane južnovzhodni del. (Posneto z Grada.)

Kot zaveznik ruske cesarice Katarine II. se je Jožef II. zapletel v vojno s Turki l. 1788. Te vojne se je udeležil tudi naš domači pešpolk, ki se je odlikoval pri Šabcu, Zvorniku

in Belemgradu. V bitki pri Fokšanu sta padla dva Turjačana, polkovnika grofa Jožef in Emanuel. Pri naskoku na Beli grad se je odlikoval grof Kajetan Lichtenberg in smrtno ranjen je bil major grof Turjačan. Leta 1789. je Lavdon z naskokom vzel Beli grad. Ta velika zmaga se je praznovala v Ljubljani s sijajnim slavljem. V stolni cerkvi je bila slovesna velika maša in godba je korakala po mestu; na večer je bilo mesto razsvetljeno in v deželnem gledališču slavnostna predstava. Kranjski deželni stanovi so slavnemu zmagovalcu podelili častno deželno stanovstvo. Slavni Lavdon še živi v znani narodni pesmi, ki se končuje:

»Glej, tak' mogočni Lavdon je
Premagal vse sovražnike;
In dokler Beli grad stojí,
Naj slava Lavdonu doní!«

Cesar je že dalje časa bolehal na težki prsni bolezni. Bridke izkušnje, katere je imel pri svojih reformah, so pospešile njegovo smrt. Umrl je l. 1790. v svojem 49. letu. Njegov stričnik, avstrijski cesar Franc I., mu je postavil na dunajskem Jožefovem trgu velik spomenik s kratkim, a pomenljivim napisom: „Josepho secundo, qui saluti publicae vixit non diu, sed totus“ (Jožefu drugemu, ki ni dolgo, a popolnoma živel za državni blagor).

Leopold II.

(1790—1792).

Ker Jožef II. ni zapustil otrok, ga je nasledil njegov brat Leopold II., ki je dotlej vladal na Toskanskem, in sicer po sličnih načelih kakor Jožef II. na Avstrijskem, samo da je Leopold II. postopal mnogo previdneje pri svojih novotarijah. Bil je večkrat na Kranjskem. L. 1790. je potoval skozi Kranjsko na Reko; naslednje leto je imel v Ljubljani sestanek z neapolitanskim kraljem in poleti se je cesar mudil v Ljubljani na povratku iz Italije. Najrajši je nepoznan potoval in odklanjal hrupne počastitve, želeč, da ga poznajo podložniki samo po dobrotah, katere jim je radodarno delil.

Leta 1791. je s posebno diplomo povzdignil Kočevje v vojvodino in podelil tam vladajočemu knezu Turjačanu vojvodski naslov in s tem naslovom združene predpravice in svoboščine. Turjačan pa je prodal svoji šleski vojvodini Münsterberg in Frankenstein.

Nadaljeval je vojno s Turki, katere se je udeleževal ves čas tudi kranjski pešpolk. Grof Kajetan Lichtenberg se je odlikoval pri naskoku na Kalafat in je dobil leta 1790. viteški križec reda Marije Terezije. Turška vojna je bila sedaj srečnejša za Avstrijo nego ob početku za cesarja Jožefa II., in ker je francoska revolucija postala velika nevarnost za našo državo, je sklenil cesar s Turki mir v Sistovi (l. 1791.) na temelju poprejšnjega stana obojestranske posesti (status quo), le Stara Ršava se je priklopila Avstriji.

Že ob nastopu vladarstva se je Leopold II. mnogo trudil, da zopet ustanovi notranji mir v državi. V to svrho je odpravil marsikatere naredbe svojega prednika, druge pa ublažil. Leopoldove naredbe so dosegle svoj namen. Kranjska vojvodina je zopet dobila posebnega cesarskega namestnika, deželnega glavarja grofa Gaisrucka. Kranjskim deželnim stanovom je dal zopet samoupravstvo v gospodarskih in davčnih rečeh in uvedel zopet staro davkarstvo navzlic hudemu nasprotovanju ljudstva. Odpravil je po Jožefu II. uvedene glavne bogoslovnice, a škofijske bogoslovnice in cerkveno premoženje postavil pod vladno nadzorstvo. Cesar je pomnožil tudi vpliv učiteljev na razvoj šolstva s tem, da je združil učiteljstvo v posebno šolsko zastopstvo. Položil je tudi temelj licealni knjižnici v Ljubljani, ki se je otvorila šele leta 1793. Že leta 1792. je umrl cesar Leopold II. na osepnicah.

Prva francoska okupacija.

(1797).

Leopolda II. je nasledil njega najstarejši sin Franc I. (kot nemški cesar Franc II.), ki je vladal od l. 1792. do l. 1835. Že 20. aprila l. 1792. je napovedala Francija vojno Avstriji, in s tem dnem se je začel velik boj, ki je z malimi presledki

trajal 23 let in v katerem je tudi Kranjska dežela bila večkrat pozorišče raznih bojev.

V prvi zavezni vojni (1792—1797) so se Kranjci pri raznih prilikah odlikovali. V prvem letu so se Francozje polastili Belgije, a l. 1793. jih je premagal nadvojvoda Karol v več bitkah, med drugimi tudi pri Löwenu (v Belgiji), kjer je padel kranjski junak major baron Franc Jakob Lazarini. Bojev ob Renu pod generalom Wurmserjem se je tudi udeleževal kranjski pehotni polk. Slavni matematik in topničarski major Juri Vega si je pridobil pri obleganju trdnjavice Louis viteški križec Marije Terezije reda. Tudi nadporočnik grof Gallenberg se je odlikoval ob drugi priliki. Grof Kajetan Lichtenberg in Vega sta si stekla velike zasluge pri naskoku na utrdbe pri Weißenburgu in Lauterburgu; Vega je tudi otel topove in municijo, ko se je moral Wurmser zopet umakniti na desni Renov breg.

Leta 1795. je bil kranjski polk v Italiji in je skupno z nekim hrvaškim bataljonom v naskoku vzel utrjeni hrib San Giacomo na Genovskem. Pri tem naskoku je bil ranjen baron Janez Apfaltern. Na nemškem bojišču se je udeležil Vega obleganja trdnjave Mannheima (ob izlivu Nekarjevem) in je s svojimi novo izumljenimi topovi veliko pripomogel, da se je vdala trdnjava. Tudi v naslednjem letu se je Vega udeleževal obleganja Moguncije (Mainz) in drugih trdnjav, in sam nadpoveljnik avstrijske vojne, nadvojvoda Karol, je očitno pripoznal Vegove velike zasluge.

Napoleon Bonaparte je pa še istega leta Francozom pomogel do zmage na italijanskem bojišču. Po nekaterih bitkah se je avstrijska vojska umaknila v trdnjavo Mantovo (ob reki Mincio), katero je Napoleon več mesecev oblegal. V trdnjavi je bil tudi kranjski polk, ki je izgubil med obleganjem večino svojih vojakov v bojih in po hudi soparici, kugi in lakoti. Končno se je Mantova vdala Napoleonu dne 3. februarja l. 1797. Posledica je bila, da se je avstrijska vojska umaknila na Koroško in Kranjsko.

Sedaj je prevzel vodstvo avstrijske vojske nadvojvoda Karol, ki je prišel na svojem potovanju v Italijo 17. februarja v Ljubljano, kjer so ga navdušeno vzprejeli in mu priredili veliko slavlje. Nadvojvoda se je iskreno zahvalil, a vsled

utrujenosti se ni mogel udeležiti gledališke slavnostne predstave, pri kateri je občinstvo navdušeno pelo cesarsko pesem, kateri je zložil Valentin Vodnik to-le končno kitico:

»Terka nam Francoz na vrata,
Dobri Fronc za nas skerbi.
Pošlje svojga ljubga brata,
Korel rešit nas hiti.
Z nami sta estrajska orla,
Premagujta vekomaj!
Var' Bog Franca, varuj Korla,
Srečo, zdravje Bog jim daj!«

Drugega dne je nadvojvoda odpotoval, spremljan z iskrenimi klici: „Živel princ Karol, živel naš Lavdon!“ Nadvojvoda je odzdravil: „Z Bogom, moji dragi, na svidenje!“

Valentin Vodnik.

Nadvojvoda Karol se je umikal pred zmagovitimi Francozi črez Primorsko na Kranjsko in sicer v dveh oddelkih črez Opčino in Vipavo proti Ljubljani in potem črez Gorenjsko na Koroško. General Massena je drl za umikajočimi se Avstrijci črez Pontabelj na Koroško, general Bernadotte pa proti Kranjskemu in se je polastil dne 23. marca Idrije, kjer je vzel živega srebra in cinobra v vrednosti dveh milijonov frankov. Dne 27. marca so prišli Francozje črez Rebrnico na Razdrto in Ubeljsko in potem v Postojino, katero je bila zapustila

avstrijska posadka. Postojinčani so bili skoraj vsi pobegnili. general Murat je pomiril postojinsko odposlanstvo in prebivalstvu zagotovil varnost osebe. imetja in vere. Dne 2. aprila je zapustila francoska konjica Postojino. in istega popoldne je prišel francoski general Bernadotte s svojim oddelkom v Postojino ter šel naprej proti Ljubljani.

V Logatcu je izdal Bernadotte oklic na kranjsko prebivalstvo v francoskem. nemškem in slovenskem jeziku in prišel dne 1. aprila z generalnim štabom v Ljubljano. katero je že bila zapustila avstrijska vojska dne 28. marca. Napoleon Bonaparte je v tem v Celovcu 12. germinala (2. aprila) izdal oklic v omenjenih treh jezikih na kranjsko prebivalstvo. kateremu je jamčil varstvo vere. običajev in imetja. Ljubljančani so se jako bali Francozov. in tretjina prebivalcev je pobegnila. Bernadotte je strogo pazil na red in ostro kaznoval vsak izgred. odlikoval se je sploh po nesebičnosti in dobrosrčnosti in bil vobče priljubljen. Žal. da je Bernadotte že 5. aprila zapustil Ljubljano, da se združi z Napoleonom. ki je prodiral proti Dunaju.

Odslej se je Ljubljančanom slabeje godilo. kajti ljubljanski poveljnik polkovnik Picard je dovolil plenitev in se je tudi sam udeležil. Vendar pa te neznosne razmere niso dolgo trajale. kajti beneška revolucija in tirolski krepki upor za hrbtom francoske vojske sta prisilila Bonaparta. da je sklenil že 7. aprila premirje in 18. aprila začasni mir v Leobnu. Dne 28. aprila je prišel Bonaparte v spremstvu Massene. Murata in drugih znamenitih generalov v Ljubljano. kjer je stanoval v škofovi palači. vzprejel vse francoske častnike, se prikazal na oknu mnogobrojnemu občinstvu in po pojedini odpotoval v Trst. Dne 7. maja je oddal Bernadotte deželo avstrijskemu generalu grofu Meerveldtu. in 8. maja so zapustili Francozje Ljubljano. Ta prva francoska vlada na Kranjskem je trajala le sedem tednov. Končni mir v Campo Formio (med Vidmom in Gorico) se je šele sklenil dne 17. oktobra l. 1797.

Že črez dve leti je nastala druga zavezna vojna (1799—1801). v kateri so Rusi krepko podpirali Avstrijce. Ker je bil tedaj Bonaparte v Egiptu. premagali so zavezniki zlasti v Gorenji Italiji Francoze. Kranjski pehotni polk se je od-

likoval v bitkah pri Magnanu in Mantovi; eden oddelek tega polka je bil tudi v cerkveni državi in je podpiral Neapolitance v bitki pri Monte Rotondu blizu Rima. V tej vojni sta se odlikovala baron Janez Nep. Apfaltern zlasti v bitki pri Legnagu in grof Franc Turjaški (Auersperg) v bitki pri Noviju. Ko pa je Bonaparte prišel iz Egipta v Italijo, je premagal Avstrijce v odločilni bitki pri Marengu l. 1800., na nemškem bojišču so pa Avstrijci izgubili bitko pri Hohenlindenu. To vojno je končal mir v Lunevillu l. 1801.

Škofja Loka in druga brižinska posestva na Kranjskem so se vsled sekularizacije leta 1803. združila s Kranjskim. Dne 1. avgusta leta 1804. je izdal cesar Franc I. pragmatikalni patent, po katerem si je pridejal naslov „cesar avstrijski“ in povzdignil Avstrijo v dedinsko cesarstvo. S tem je dobila skupnost avstrijskih dežel tudi proti inozemstvu viden znak. Dotlej so imeli avstrijski vladarji poleg naslova „nemški cesar“ le take naslove, ki so pripadali posameznim avstrijskim deželam, n. pr. kralj češki, vojvoda koroški, vojvoda kranjski i. dr. Skupnega naslova za vso državo torej še ni bilo.

Druga francoska okupacija.

(1805—1806).

V tretji zavezni vojni leta 1805. se je odlikoval v bitki pri Caldieru stotnik Žiga Novak, ki je še na bojišču postal major in dobil viteški križec reda Marije Terezije. Katastrofa avstrijske vojske pri Ulmu ob Dunavu pa je prisilila nadvojvodo Karola, da se je umaknil iz Italije. Nadvojvoda je prišel dne 22. novembra v Ljubljano in se umaknil proti Celju. Avstrijska vojska je zapustila Kranjsko, katero so v drugič zasedli Francozje. Prišli so črez Gorico in Postojino, kjer so plenili in razsajali, dne 28. novembra v Ljubljano.

Na povelje Massenovo so Francozje plenili, praznili javne blagajnice, pobirali visoke denarne vsote in Kranjski naložili tri milijone frankov kontribucije. Ker pa te vsote niso mogli takoj plačati, so odvedli Francozje nekaj uglednejših Ljubljančanov kot tale. Dne 11. decembra je prišel Massena v

Ljubljano in imenoval generala Molitora kot mestnega poveljnika. Po bitki pri Slavkovu na Moravskem so Francozje izpustili ujete tale, a Kranjci so morali prej plačati zahtevano vsoto kot kontribucijo. Cesarja Franc I. in Napoleon I. sta sklenila mir v Požunu, po katerem je prišlo Kranjsko zopet pod Avstrijo. Massena je zapustil 4. januarja leta 1806. Ljubljano, ko so mu še prej plačali 50.000 gld., slabo disciplinirano francosko vojaštvo pa je odrinilo šele 25. februarja. Ta druga francoska vlada na Kranjskem je sicer trajala le nekaj nad tri mesce, a je ostala prebivalcem v neprijetnem spominu.

Po požunskem miru je sklenil Napoleon I. leta 1806. s 16 knezi južne in zahodne Nemčije „porensko zavezo“ in je postal zaščitnik te zaveze. Cesarju Francu I. je bilo voliti med vojno in odpovedjo nemške cesarske krone. Odpovedal se je rajši nemški cesarski kroni dne 6. avgusta l. 1806. Franc I. je imenoval novo ministrstvo, v katerem je bil grof Filip Stadion državni kancelar, nadvojvoda Karol pa vojni minister.

Tretja francoska okupacija.

(1809—oktobra l. 1813).

Avstrija se je kmalu zopet pripravljala na novo vojno s Francozi, preosnovala svoje vojaštvo in se zanašala na zavezo drugih evropskih držav. Nadvojvoda Ivan je osnoval narodno brambo. Leta 1808. so bili razglašeni cesarski patenti, po katerih se je osnovala narodna bramba in nadomestilna vojska ali reserva. Nadvojvoda Ivan je prišel na svojem potovanju 1. julija v Ljubljano, in še tistega dne se je izdala naredba, da se osnuje kranjska narodna bramba in reserva. Novačenje se je hitro in navdušeno vršilo, s posebno radostjo so prišli železniški in idrijski rudarji, a tudi ljubljanski dijaki so se oborožili. Naš pesnik Valentin Vodnik je bil vojni duhovnik ljubljanskih grenadirjev in je v svojem nagovoru spominjal na slavne turške boje in bodril na krepki odpor. Zložil je iskrene vojne pesmi, katere so brambovci navdušeno prepevali. Take pesmi so: Radovoljni brambovci, Avstrija za vse, Brambovska molitev, Brambovska prisega.

Že početkom l. 1809. je bila osnovana kranjska narodna bramba, ki je štela sedem bataljonov. Oboroženje te narodne brambe je stalo 329.000 gld., a bramba je bila nedostatno oborožena in je imela stare, malo porabne puške. Dne 4. aprila je nadzoroval narodno brambo nadvojvoda Ivan in je izdal navdušen oklic v nemškem in slovenskem jeziku, 30. aprila pa je blagoslovil škof Kavčič zastavo drugega ljubljanskega bataljona.

To vojno je začela Avstrija brez zaveznikov, zanašaje se na Napoleonovo vojno s Španci. Začela se je vojna že 12. aprila na Nemškem in v Italiji. Poveljnik avstrijski vojski v Italiji

Vodnikova rojstna hiša v Zgornji Šiški.

je bil nadvojvoda Ivan, ki je z notranje-avstrijsko vojsko premagal Francoze sredi aprila v bitkah pri Pordenone, Sacile in Fontana fredda. V teh bitkah so se tudi junaško bojevali kranjski pešci in brambovci, kar je sam nadpoveljnik priznal v poročilu kranjskim deželnim stanovom. Ker pa je Napoleon ob Dunavu zmagovito prodiral proti Dunaju, se je morala avstrijska vojska umikati iz Italije. Avstrijci so na Kranjskem utrdili posebno prehode črez Kras in Julijske Alpe, da bi ustavili nadaljnje prodiranje Francozov in branili iz Italije se umikajočo avstrijsko vojsko. Brez ovire so se sedaj Francozje polastili Benečije in vdrli v slovenske pokrajine.

Hrvaški ban grof Gyulay je s svojim vojem branil Kranjsko, posebno utrdbe pri Razdrtem, Podvelbu in Logatcu in utrjeno Ljubljano. Francoski general Macdonald je po hudem boju vzel omenjene utrdbe, ujel njih posadke in prišel 21. maja črez Vrhniko pred Ljubljano, katero je imel braniti stari podmaršal Moitelle. Dne 22. maja je bila slavna bitka pri Aspernu in Esslingenu, ne daleč od Dunaja, v kateri je nadvojvoda Karol prvič premagal dotlej nepremagljivega Napoleona I., a ravno istega dne je predal boječi ljubljanski poveljnik mesto Francozom, četudi je bila posadka proti predaji. Sovražniki so posadko ujeli, a častnike izpustili proti častni besedi. Nekaj dni preje so se polastili Francozje trdnjavic Predela in Naborjeta ter tako prišli na Koroško. Tako so zasedli Francozje Notranjsko in Gorenjsko; Dolenjsko so branili Avstrijci in tam osnovali črno vojsko proti Francozom.

Navzlic tedanjim francoskim uspehom se je na Kranjskem še večkrat pojavil upor proti sovražnikom, ki so imeli težko stališče. Črna vojska, hrvaška insurekcija pod vodstvom grofa Oršića, ki je s 400 konjeniki prejahal Notranjsko, in drzni ter spretni napadi majorja Du Monteta, ki je z malo vojsko dvakrat prodrl pred Ljubljano, so jako vznemirjali Francoze. Tudi na Gorenjskem se je ustanovila črna vojska, da bi zabranila s te strani prihod Francozov, toda prepozno. Vsi ti poskusi niso imeli trajnega uspeha, in dežele so se polastili Francozje.

Dne 11. julija se je sklenilo premirje v Znojmu med Avstrijci in Francozi. Grof Baraguay-d'Hilliers je postal generalni guverner Kranjskega in sosednjih pokrajin in je prevzel vojaško nadpoveljništvo. Grof Daru je prevzel upravo teh dežel kot generalni intendant, a njegov podintendant za Kranjsko je bil grof Fargues. Kranjskemu so naložili velikansko vojno kontribucijo 15,260.000 frankov, a ker te vsote niso v kratkem dobili, so odpeljali Francozje več uglednih prebivalcev kot talnike v trdnjavico Palmanovo in jih šele 8. novembra izpustili.

Ker so Francozje z nenavadno strogostjo in brezobzirnostjo pobirali davke in druge potrebščine, so se končno uprli

Kranjci v več krajih zoper svoje tlačitelje. Upor se je širil skoraj po vsem Dolenjskem in Notranjskem. Uprlo se je najprvo prebivalstvo v kočevskem in metliškem okraju, a potem tudi v črnomeljskem in novomeškem okraju. Kočevci niso hoteli plačati zahtevane kontribucije, so umorili francoskega vojnega komisarja in ujeli nekaj vojakov; za kazen so Francozje tri dni plenili po mestu. Poljanci so pomorili več francoskih vojakov in oropali francosko pošto; v Kostelu so kmetje ujeli več francoskih vojakov in jih oddali Avstrijcem. Francozje so za to požgali Poljane in Kostel. Pri Črnomlju so bili premagani Francozje. Oboroženi kmetje iz novomeške okolice so prišli v mesto, a francoska posadka jih je premagala. Francozje so požgali Prečno in Bršlin, kjer so na nje streljali. Na Notranjskem so se uprli hasperški podaniki in idrijski kmetje. Manj važni so bili nemiri v ljubljanski okolici, Ljubljana pa je ostala mirna.

Krvava bitka pri Wagramu je cesarja Franca I. prisilila, da je sklenil 14. oktokra 1809. dunajski ali schönbrunnski mir z Napoleonom I. V tem miru je izgubil cesar poleg drugih dežel Kranjsko, Gorenje Koroško, Goriško in Gradiščansko, Trst, Istro, ogrsko Primorje, civilno in vojaško Hrvaško. Tem deželam je priklopil Napoleon I. še beneško Istro, Dalmacijo in Dubrovnik in Bistriško dolino na Tirolskem. Vse te dežele so se skupno imenovale ilirske pokrajine, in njih glavno mesto je bila Ljubljana. Meje Napoleonove Ilirije so bile: Na severu Visoke Ture do Königsstuhla, odtod je držala meja južnovzhodno skozi Koroško do Stola v Grintavcih; nadalje je šla meja črez Kamniške planine do Save, poleg Save do Une, mimo Bosne, Hercegovine in Črne gore do Barskega pristana. Odtod je držala meja ob obali Jadranskega morja z otoki do desnega sočinega dotoka Idrijce (Iudrio), črez Kanin, Predel, Pontabelj, Pleken, Kreuzberg, Monte Cristallo in Marmolado. V teh mejah je merila Ilirija 60,400 km^2 in je imela dva milijona prebivalcev.

Valentin Vodnik je tedaj proslavil Napoleona I. v najlepši svoji lirični pesmi „Ilirija oživljena“, katero je natisnil l. 1811. v „Pismenosti“ in v uradnem časopisu „Télégraphe officiel“ v slovenskem in latinskem besedilu. Uradni časopis je tudi med domačimi vestmi ocenil Vodnikovo delovanje.

»O vitez dobrotni,
Kaj ti me budíš!
Daš roko mogočno,
Me gori držiš!«

Francoska vlada je v Vodniku vzbudila radostno nado, da se začne za slovenski narod boljša doba duševnega napredka.

«Korintu so rekli
Helensko okó,
Ilirija prstan
Evropini bo.«

To prerokovanje se mu pa ni izpolnilo, ker se je pozneje Ilirija razdrobila v osem kosov.

Maršal Marmont, vojvoda Dubrovniški, je postal ilirski generalni guverner s podkraljevo oblastjo in je stoloval v škofijski palači v Ljubljani, škof se je pa preselil v seminarsko poslopje. V Ljubljano je dospel 17. novembra in vladal ilirske pokrajine malone poldrugo leto človekoljubno in energično. Oziraje se na obstoječe razmere je uvedel upravo po francoskem načinu in tako marsikaj uredil, kar se je še po odhodu Francozov obdržalo. Vodstvo pravosodja je prevzel baron Coffinhal, drugo upravo pa je vodil državni svetnik Dauchy. Prenehal je z izterjevanjem vojne kontribucije in obljubil še druge olajšave. Avstrijska oblastva so še začasno naprej uradovala, a uradniki so francoskemu cesarju slovesno prisegli zvestobo in pokorščino. Prebivalstvo spočetka ni bilo zadovoljno z novimi razmerami.

Notranjo upravo so vodili intendantje. Občine so vodili župani (mêri), ki so bili enaki uradnikom. Francoske sodnije so naglo uradovale, njih sodbe so bile sicer ostre, a pravične. Policija je skrbela za varnost in red, in podpirala jo je žandarmerija. Roparjev in tatov ni bilo skoraj nič v deželi, potovanje je bilo varno. Francoski žandarji so bili še dolgo časa na dobrem glasu v Slovencih. Policija je odpravila igralnice in strogo pazila na preskrbovanje živil. Strogo se je nadzorovalo časopisje; v Ljubljani je bil glavni urad za cenzuro knjig in drugih tiskovin. Vlada je izboljšala tudi zdravstvene razmere in pospeševala cepljenje koz.

Kranjska kmetijska družba je prenehala delovanje. Francozje so ustanovili poseben urad za gozdarstvo, lov in ribarstvo, nadalje poseben oddelek za gradnjo mostov in cest. Francozje so pospeševali naseljenje tujih trgovcev navzlic ugovarjanju ljubljanskih trgovcev in občine. Izprva je še ostal avstrijski denar v veljavi, pozneje se je pa uvedel francoski denar. Marmont je izdal nov carinski tarif, da bi zboljšal denarno stanje in pospešil ilirsko obrtnost in kupčijo. To se mu je posrečilo, četudi je ovirala kupčijo Napoleonova celinska zaprtija. L. 1811. se je uveljavil zemljiški in osebni davek, katerega so Francozje pravično razdelili in pobirali. Marmont je uvedel samotrštvo s smodnikom in salpetrom ter pospeševal loterijo.

Valentin Vodnik

Rojen ſim 3. ſvizhana 1758 ob 3 uri sjutra v' gorni Shiſhki na Jami per Shiberti, is Ozheta Joshefa, inu matere Jera Panze is Vizha. Dedez Juri Vodnik je rojen v' Shent Jakobi uni kraj Save, ſe je perskenil na Trato pod Goro nad Dravlami k' hiſhi Shibert. Potle kupi hiſho v' Siſhki na Jami, ime ſeboj perneſe v' leti 1730, vmerje 1774 ſtar oſemdeſet inu pet let. Je rad delal inu vino pil. Vezhkrat mi je ſam pravil, kako ſta on inu njega ozhe Miha hodila na Hrovaſhko, kupzhovala s' preſhizhmi, vinam inu platnam, sraven dober kup v' oſtariah shivela. Vezhidel Vodnikov je posno ſtaroſt doshivelo; dva brata inu ena ſeſtra mojga deda ſo mene doſtikrat peſtovali, inu potle hvalili, kader ſim pridno v' ſholo hodil.

Devet let ſtar popuſtim jegre, luske, inu dersanje na jamenſkeh mlakah, grem volan v' ſholo, ker ſo mi obljubili, de snam nekati, kader ozhem, ako mi uk nepojde od rok. Piſati inu branje me je uzhil

ſholmaſter Kolenez 1767; sa pervo ſholo ſtriz Marzell Vodnik franziſhkanar v' Novim Meſti 1768 inu 1769. Od 1770 do 1775 poſluſham per Jesuitarjih v' Lublani ſheſt latinſkeh ſhol. Tiga leta me skenejo muhe v' kloſter k' franziſhkanarjam, ſliſhim viſoke ſhole, berem novo maſho je s' oblubami savezhem; al 1784 me Lublanſki ſhkof Herberſtein vun poſhle, duſhe paſt.

Krajnſko me je mati uzhila, nemſhki inu latinſko ſhole; laſhko veſele pa laſhki, franzoſko, inu ſploh Slovenſko. Kamenje posnati ſim ſe vadil 1793.

S' Ozhetam Marka Pohlin Diſkalzeatam ſe ſnanim 1773. piſhem nekaj Krajnſkiga, inu sakroshim nekitere peſme, med katirmi je od Sedovolniga Krajnza konaj enmalo branja vredna. Vſelej ſim shelel Krajnſki jesik zheden narediti. Baron Shiga Zois inu Anton Lirhart mi v' leti 1794 narozhita, Kalender piſati; to je moje pervo delo, katiro tukaj vſim pred ozhi poſtavim, de ſe bodo ſmejali, inu s' menoj poterplenje imeli. Zhe bom shivel, ozhem ſhe katiro novo med ludi dati; naſhi naſtopniki bodo ſaj imeli kaj nad nami popravlati, inu bruſiti.

Piſano na Gorjuſhah v' bohinſkeh gorah
1. Roshnizveta 1796.

Rokopis Val. Vodnika.

Šolstvo so Francozje popolnoma preosnovali. Višje šole so bile osrednje ali centralne šole za zdravilstvo, kirurgijo, tehniko in pravdoznanstvo; srednjim šolam so pripadali liceji in gimnazije. V vsaki občini naj bi pa bila primarna ali ljudska šola za dečke in po večjih krajih tudi za deklice. Učni jezik v ljudskih šolah je bil slovenski, po drugih zavodih pa francoski ali italijanski. Valentin Vodnik je bil ravnatelj ljubljanske gimnazije, ki je imela tri razrede; novomeška pa je imela le dva razreda. Vodnik je poslovenil francoski katekizem, spisal slovensko-francosko slovnico in postal pozneje ravnatelj normalne šole. Franc Hladnik je bil profesor prirodopisja na osrednji šoli. Leta 1810. se je ustanovil botanični vrt. Opat Rafael Zelli je postal generalni nadzornik šolstva in je imel 18.000 frankov plače ter prosto stanovanje. Kakor naravno, je začela vlada pofrancozovanje pri mladini in je zahtevala, da mora francoski znati vsak, ki hoče dobiti denarno ustanovo.

Marmont ni bil prijazen duhovščini in je že leta 1809. prevzel posestva nemškega viteškega reda in malteškega reda ter pozneje razpustil ljubljanski kapucinski samostan in redovnike preselil v Škofjo Loko. Odpravil je tudi ljubljanski red usmiljenih bratov in novomeški kolegiatni kapitel. Duhovniški seminar je prenehal, ker ni dobival več podpore; nastalo je pomanjkanje duhovnikov, ker se jih je tudi mnogo izselilo Francoska vlada sploh ni bila prijazna duhovskemu stanu.

Ilirija je bila razdeljena v dve vojaški pokrajini. Prva pokrajina je imela pet okrajev, in središče enemu teh okrajev je bila Ljubljana. Ilirski polk (Chasseurs Illyriens) je brojil 4000 mož, med katerimi je bilo 2784 Kranjcev. Ilirske pokrajine pa so dale moštvo tudi za druge vojaške oddelke. Ti vojaki so se pošiljali v Italijo in pozneje so spremili Francoze na ruske poljane. Marmont je skrbel tudi za invalidne avstrijske častnike in njih vdove.

Marmont je odšel iz Ljubljane 26. januarja leta 1811. in prevzel nadpoveljništvo v vojni zoper kraljevino Portugalsko. Njegov naslednik v Ljubljani je bil blagi in blagohotni general grof Bertrand, ki je nastopil svojo službo 29. junija l. 1811. Bertrand je malone dve leti nadaljeval organizacijo Kranjskega in jo tudi dovršil. Kranjsko se je razdelilo v tri pokrajine

ali distrikte, in sicer v ljubljansko, postojinsko in novomeško. Vsaka pokrajina se je delila zopet v kantone, kantoni pa v „arrondissements" in „arrondissements" v podobčine.

Na Kranjskem (v sedanjem obsegu) so imele:

Ljubljanska pokrajina: 47 arrondissements z 929 francoskimi podobčinami; skupaj 349 katastrskih občin.

Novomeška pokrajina: 57 arrondissements s 377 francoskimi podobčinami; skupaj 364 katastrskih občin.

Postojinska pokrajina: 20 arrondissements s 354 francoskimi podobčinami; skupaj 218 katastrskih občin.

Vse tri pokrajine so imele torej 124 arrondissements, 1660 francoskih podobčin in 931 katastrskih občin.

Občinska uprava se je preustrojila po francoskem vzorcu, in občine so vodile izkaze rojenih, poročenih in umrlih. S 1. januarjem l. 1812. se je uveljavil francoski koledar. Po tem koledarju so se smele praznovati le nedelje; odpravili so vse zapovedane praznike razen štirih, namreč: Gospodovega vnebohoda, Marijinega vnebovzetja (obenem Napoleonov rojstni dan), Vseh svetih in Božiča. Ob nedeljah in praznikih so morali župniki in kurati ob koncu sv. maše pred oltarjem peti ali moliti določeno molitev za cesarja Napoleona I.

Francozje so razveljavili avstrijski zakonski patent z leta 1783. in uvedli civilni zakon leta 1812., in sicer sta zaročenca sklenila zakonsko pogodbo pred svetno gosposko (mêrom), in potem šele ju je smel poročiti duhovnik. Duhovniki, ki se niso strogo ravnali po teh predpisih, so bili za prvi tak prestopek kaznovani z globo, za drugi prestopek z zaporom dveh do pet let in za tretji prestopek z iztiranjem.

Code Napoléon se je uveljavil tudi za Ilirijo, izvzemši Vojaško granico, in po njem se je preustrojilo pravosodje. Uradni jezik je bil francoski in izjemoma tudi nemški in italijanski. Francozje so desetino in druge urbarialne dolžnosti znižali na štiri petine prejšnje vsote, odpravili roboto in patrimonialno sodstvo. Od neposrednih davkov se je obdržala le zemljarina, poleg te pa so še bili patentni davki in posredni davki. Tudi v šolstvu se je marsikaj izpremenilo. Centralne šole so postale akademije s štirimi fakultetami, iz gimnazij so postali liceji

z dvema gramatikalnima in dvema humanitetnima razredoma, več primarnih šol se je razširilo v štiri razrede. General grof Bertrand se je jako trudil, da dovrši po Marmontu pričeto delo. V tem pa se je Napoleon I. pripravljal na veliko vojno zoper mogočno Rusijo, katero je hotel ukloniti pod francoski jarem. Tudi ilirski polk in drugi ilirski oddelki so ga spremili v to nesrečno vojno. Mnogo Kranjcev je obležalo na širnih snežnih poljanah ruskih in le malo jih je zopet prišlo nazaj v ljubljeno domovino.

Konec francoske vlade na Kranjskem l. 1813.

Velikanski poraz Napoleonov na Ruskem in vedno večje sovraštvo drugih narodov zoper samosilnika sta končno napotila Napoleona I., da je zbral krog sebe najboljše poveljnike v odločilni boj. Napoleon je marca l. 1813. pozval Bertranda k francoski vojski v Nemčijo, in kot njegov naslednik je prišel v Ljubljano 23. marca maršal Junot.

Junot je zatiraval Kranjce ter zahteval večje vsote denarja in druge potrebščine od prebivalcev, ki že niso več zmogli visokih davkov. Da bi pomnožil francoske dohodke, je pobiral tudi razne dragocenosti in umetnine po kranjskih cerkvah. Ko so hoteli Francozje oropati Marijino cerkvico na Bleškem otoku, so skrile pogumne Blejčanke vse ladje, zvonile plat zvona in povzročile tako razjarjenje med prebivalci, da so francoski uradniki opustili svojo namero in prepustili domačinom vse cerkvene dragocenosti proti neveliki odškodnini.

Kmalu zbesnelega Junota je nadomestil Fouché, ki je prišel 29. julija v Ljubljano in tam ostal do 25. avgusta. V tem je tudi Avstrija pristopila zaveznikom 12. avgusta, in začel se je odločilni boj zoper Napoleona I. Od vseh strani se je bližala cesarska vojska Kranjskemu, da ga osvobodi francoskega gospodstva. Ljubljančani 15. avgusta še niso ničesar vedeli o novi vojni in so slovesno praznovali Napoleonov dan — pač zadnjikrat. Napoleon I. je prepustil obrambo ilirskih pokrajin italijanskemu podkralju Evgenu, ki je z vojsko 53.000 mož zasedel glavne prehode črez Ljubljano in Pontabelj v Italijo. V tej francoski vojski je bilo mnogo Hrvatov in Slovencev, ki so le čakali

prilike, da se zopet združijo z Avstrijci. Prebivalstvo ilirskih pokrajin je pospeševalo prodiranje Avstrijcev, kjer je le moglo. Tako je bilo mogoče, da je za polovico od Evgenove vojske manjša avstrijska vojska dosegla tolike uspehe.

Napoleonova zvezda se je bližala zatonu. Že v avgustu se je avstrijski general Hiller polastil Koroškega. Avstrijci so premagali Francoze na Ljubelju. Za ta tudi strategično važni prelaz se je vnel hud boj. Vse je bilo pripravljeno, da se v slučaju sile razstreli Dolžanov most pri Tržiču. General Hiller je poslal oddelek vojaštva skozi Suho v Savsko dolino, drugi oddelek pa je vodil polkovnik Paumgarten z Železne Kaplje črez Jezersko in Kokrsko sedlo proti Kranju, katerega so se polastili Avstrijci.

J. V. Valvasor.

Potem pa so bili Francozje poraženi 8. septembra pri Utiku, ne daleč od Ljubljane. Evgen je poslal iz Kranja, katerega so bili zopet zasedli Francozje, generala Belotija s 7000 vojaki proti avstrijski vojski generala Foelseisa, ki je bil tedaj pod Brdom. Francozje so prišli okoli Vranščice šele pri Trzinu na glavno cesto, kjer so jih v hrbtu napadli Avstrijci in hudo porazili. Uničili so Belotijev polk ob hudem dežju, generala pa ranili in ujeli. Francozje so imeli 55 mrtvih in 260 ranjencev. Avstrijci so ujeli 650 peščev in 80 konjikov in dobili dva topova in mnogo streliva. V tem boju so se posebno odlikovali Trzinci in Mengišani. Dne 13. septembra je premagal Milutinović Francoze pri Šmarju, Rebrović pa pri Višnji gori 16. septembra. Polkovnik Starhemberg je

porazil sovražnika pri Velikih Laščah 25. septembra in ga podil do Kumpolja. Tako so Francozje izgubili Dolenjsko.

Dne 28. septembra je zmagala naša vojska pri Cerknici na Notranjskem. General Hiller je prišel v tem na Gorenjsko. Frimont je 23. septembra premagal Francoze pri gorenjskih Jesenicah, zasedel Bohinjsko dolino in poslal oddelke do Tolmina in Kobarida. Avstrijski oddelki so že bili južno od Karavank v Tržiču in Preddvoru. Podkralj Evgen je bil torej od vseh strani obdan od Avstrijcev in, ker se je bal, da mu naša vojska zabrani umikanje v Italijo, je zapustil z velikim delom svoje vojske Ljubljano 28. septembra in se umikal po tržaški cesti črez Planino iz Kranjskega. Dne 2. oktobra je bil francoski glavni stan v Razdrtem in 4. oktobra pri Sv. Križu. Drugi francoski oddelki so se po Savski dolini umikali črez Rateče in Fužine proti Trbižu. General Foelseis je takoj začel popravljati savski most pri Črnučah in se napotil proti Ljubljani. Na Ljubljanskem gradu zaostala mala posadka se je še branila s topovi, katerim so odgovarjali avstrijski topovi z Golovca. Francoska posadka se je še držala do 5. oktobra. Tako je nehala tretja francoska okupacija Kranjskega, ki je trajala približno štiri in pol leta. Kmalu potem je bil Napoleon I. premagan v tridnevni velikanski bitki pri Leipzigu (16. do 18. oktobra), ki se je končala z Napoleonovim umikanjem na Francosko.

Kranjsko po odhodu Francozov do cesarja Ferdinanda I.

(Oktober 1813—1835).

Dne 5. oktobra l. 1813. se je vdala 250 mož broječa francoska posadka na Ljubljanskem gradu avstrijskemu generalu Foelseisu, in s tem se je popolnoma nehala francoska oblast na Kranjskem. To veselo dejstvo se je naznanilo Ljubljančanom in okoličanom ob šesti uri zvečer s 50 streli iz topov na Ljubljanskem gradu. Tujega gospodstva prosti Ljubljančani so ta važni dogodek praznovali z občno razsvetljavo.

Dne 13. oktobra je prišel v Ljubljano novi civilni in vojaški guverner baron Lattermann, ki je bil jako slovesno

in navdušeno vzprejet. Priljubil se je kmalu prebivalstvu in je neumorno deloval v procvit dežele. Ljubljana mu je bila že od prej znana, ker je tu služil kot kadet leta 1767. pri pešpolku markija Botte. Še isto leto je imenoval slavnega Hladnika za prefekta ljubljanske gimnazije, katero mesto je tudi imel pred francosko okupacijo. Na cesarjev rojstni dan 12. februarja l. 1814. so ljubljanski meščani z velikim veseljem zopet pritrdili na mestno hišo cesarskega orla, ki so ga za francoske okupacije skrbno spravili. Še dandanašnji je ta orel na onem mestu in ima geslo:

»OLYMPIADE EXUL DIRA REDUX AUGUSTIOR NATALE
FRANCISCI P. F.«

L. 1814. so kranjski stanovi poslali poslanstvo na Dunaj, da zopet dobe prejšnjo ustavo. To poslanstvo je cesar vzprejel dne 30. julija. Dotična pogajanja so pa trajala do l. 1818., v katerem je cesar Franc I. dne 29. avgusta izdal naredbo, s katero je zopet uvedel prejšnjo ustavo. Ta naredba je bila izdana v obeh deželnih jezikih, in nje 15 točk obsegajoče določbe so veljale do leta 1848. Dne 4. oktobra leta 1814. so se ilirski poslanci v knezoškofijski palači poklonili cesarjevemu namestniku, dvornemu komisarju grofu Saurauu, ter mu v nemškem in italijanskem jeziku prisegli zvestobo.

Lattermann je bil v Ljubljani do srede marca l. 1815. Postal je ljubljanski častni meščan, in tudi deželni stanovi so ga odlikovali. Po njem se tudi nazivlje krasni Lattermanov drevored, katerega so že prej zasadili, a ga je Lattermann dovršil. Po njegovem vplivu se je zopet ustanovila „Kranjska kmetijska družba“, ki ji je načeloval baron Zois in jo podpiral tudi nadvojvoda Ivan.

Na dunajskem shodu l. 1815. je dobilo Kranjsko svoje današnje meje. Marsikak kraj ali mesto je pripadalo Kranjskemu le začasno, n. pr. Žumberk od 16. stoletja do l. 1746., Reka od l. 1471. do l. 1776. Za tretje okupacije Kranjskega (1809—1813) so Francozje zamenjali Motnik za planinski pašnik Jaselnik ob štajerski meji, in to je tako ostalo tudi po dunajskem shodu. Notranja Istra se je šele leta 1815.

ločila od Kranjskega in združila s Primorskim. Tega leta je dobilo tudi Goriško svoje sedanje meje, ker od tedaj pripada Devin h Goriškemu.

Vsled patenta z dne 3. avgusta l. 1816. je cesar Franc I. združil Koroško, Kranjsko, Goriško, Primorsko in Civilno Hrvaško v kraljevino Ilirijo, katero sta upravljali dve guberniji. Ljubljanska gubernija je upravljala Kranjsko in Koroško.

L. 1821. je bil v Ljubljani vladarski shod (kongres), ki je trajal od 27. januarja do 12. maja. Tega shoda so se udeležili avstrijski cesar Franc I., ruski car Aleksander I., neapolitanski kralj Ferdinand in več diplomatov. Shod se je sklical zaradi nemirov na Neapolitanskem. Neapolitanski kralj je prišel v Ljubljano v spremstvu vojvode di Gallo, katerega pa je v Ljubljani potem nadomestil knez Ruffo. V Ljubljani se je prav pokazal odločilni vpliv ministra Metternicha, in po njegovem nasvetu je bila pozvana Avstrija, da naredi mir na Neapolitanskem. Proti temu sklepu sta ugovarjali Francija in Angleška. Prihod Avstrijcev pod vodstvom generalov Frimonta in Wallmodena na Neapolitansko dne 24. marca se je praznoval s slovesno božjo službo. Vladarski shod je bil v deželnem dvorcu, in trg pred istim se je odslej zval „Kongresni trg“ (prejšnji Kapucinski trg). Ob vladarskem shodu je imela Ljubljana nemško gledališče in italijansko opero. Na mestu nekdanjega kapucinskega samostana in vrta so l. 1824. zasadili lepi drevored „Zvezdo“. Za ta drevored ima velike zasluge guverner baron Schmidburg, ki je bil od l. 1822. do konca l. 1840. cesarjev namestnik na Kranjskem.

O priliki ljubljanskega vladarskega shoda so se cesarju Francu I. med drugimi poklonili tudi profesorji, katerim je cesar odgovoril: „Med ljudstvom se širijo nove misli, katerih ne bom nikdar odobraval. Ostanite pri starem redu, ki je še vedno najboljši! Našim prednikom se je pri tem dobro godilo, zakaj se ne bi tudi Vam? Ne potrebujem učenjakov, temuč le pridnih državljanov, in tako mi vzgajajte mladino. Kdor meni služi, úči, kar jaz zahtevam. Kdor se pa bavi z novotarijami, pojdi, kamor mu drago, drugače ga pa zapodim.“

Cesarjevo bivanje v Ljubljani je pospešilo tudi že prej pričeto osuševanje Ljubljanskega barja; za njegovega vladanja se je leta 1818. ustanovila v Ljubljani prva obrtna šola in l. 1820. kot druga v cesarstvu Kranjska hranilnica, ki se je povzpela v teku desetletij do velikanskega denarnega zavoda. Že l. 1821. so sklenili deželni stanovi, da se ustanovi deželni muzej, in izdali l. 1823. v tej zadevi oklic na „domorodne prijatelje znanosti“. Tudi za to ustanovitev se je mnogo trudil guverner Schmidburg. Deželni muzej se je pa otvoril šele 4. oktobra l. 1831. v gimnazijskem poslopju.

Slovenci so že dolgo živeli razcepljeni v posameznih pokrajinah, in zavest narodne celokupnosti je v njih že malone izmrla. Huda nadloga je bila za kmeta robota. Kranjski kmet n. pr. je moral do leta 1848. delati 192 dni robote in dajati še desetino od vsakovrstnih živil. Kmeta so trli tudi hudi davki, ki so bili na Kranjskem višji nego v marsikateri bogatejši kronovini. Na Gorenjem Avstrijskem n. pr. se je plačevalo od njiv 5·24 gld. za oral, na Kranjskem pa 8·9 gld. Prošnje in pritožbe niso ničesar koristile. Kranjci in Korošci so plačevali razmerno več davka nego bogata Češka ali Moravska.

Šolstvo je bilo slabo urejeno, dasitudi se je Franc I. trudil za povzdigo šolstva. Učni jezik je bil le v nekaterih šolah popolnoma slovenski, povečem pa so bile šole nemško-slovenske. Slovenske učne knjige so spisali po naročilu avstrijske vlade od l. 1815. do l. 1829. V uradih ni imela slovenščina nobenih pravic, uradni oklici in odloki so bili malone izključno nemški. Vendar pa se je na vseučilišču v Gradcu že leta 1812. ustanovila stolica za slovenski jezik, katerega je poučeval Primic in po njegovi smrti Koloman Kvas. Ljudstvo se ni nič zavedalo svoje narodnosti, edino zavetišče je imel slovenski jezik v cerkvi in pri duhovščini.

Za cesarja Franca I. je dobila tudi ljubljanska škofija sedanje meje. Vsa Dolenjska je spadala še do leta 1787. pod goriško nadškofijo. Leta 1830. je ljubljanska škofija prevzela od tržaške škofije dekaniji Hrenovice in Trnovo, od goriške nadškofije pa Vipavo in Idrijo in leta 1833. od lavantinske škofije motniško župnijo. Cesar Franc I. je umrl dne 2. marca l. 1835., in nasledil ga je njegov sin Ferdinand.

Ferdinand I.

(1835 do 2. decembra l. 1848).

Do zadnjega leta njegovega vladanja je bil mir v državi, kar je tudi Kranjski v marsičem koristilo. Po izpodbudi nadvojvode Ivana se je ustanovilo notranjeavstrijsko zgodovinsko društvo, ki se je potem ločilo v deželna društva. Kranjsko zgodovinsko društvo je cesar l. 1843. potrdil. Nadvojvoda Ivan je bil pokrovitelj tega društva, ki je od 1. januarja l. 1846. izdavalo za svoje člane časopis „Mittheilungen des historischen Vereines für Krain". Nadvojvoda Ivan ima tudi velike zasluge za ustanovitev društva v prospeh obrtnosti (l. 1837.) in l. 1842. ustanovljenega notranjeavstrijskega društva za rudarstvo in zemljeznanstvo.

Pri Slovencih so najbolj širile narodno zavest „Novice", katere je izdaval od l. 1843. dr. Janez Bleiweis v Ljubljani. „Novice" so razpravljale poleg kmetijskih reči tudi še razne druge reči in budile slovenski narod, ki se je začel polagoma zavedati svojih pravic. Prav radostno so pozdravili „Novice" tudi nekranjski Slovenci, in okoli „Novic" so se zbirali slovenski slovstveniki.

Dne 1. septembra l. 1844. je prišel v Ljubljano cesar Ferdinand v spremstvu cesarice, da otvori tretjo obrtno razstavo notranjeavstrijskega obrtnega društva. Na tej razstavi je 195 Kranjcev izložilo svoje domače izdelke. Prihod cesarjev je slavil Ivan Vesel Koseski v pesmi: „Slovenija Presvitlimu Premilostljivimu Gospodu in Cesarju Ferdinandu I." Ta pesem je bila natisnjena v prilogi „Novic" in je zaradi lepega jezika in vzvišenih misli vzbudila mnogo pozornosti.

V predmarčni dobi je bila tudi na Kranjskem narodna zavest še malo razvita, ker je primanjkovalo slovenskih šol in za narodno probujenje delujočih mož. Slovenščina je bila še precej zanemarjena, naše slovstvo je ovirala cenzura, in v uradih se je le nemški uradovalo. Važno je bilo za Slovence vplivanje ilirščine, katere so se poprijeli mnogi pisatelji. Kmalu so pa Slovenci, izvzemši Stanka Vraza, zapustili ilirščino in se

oklenili urednika „Novic“, dr. Janeza Bleiweisa. Zavest narodne celokupnosti se je le počasi razvijala.

Kakor na Štajerskem in Koroškem so tudi na Kranjskem imeli Slovenci „deželne stanove“, ki so se pa le malo brigali

Kranj.

za narod. Le na duhovščino in majhno število mlajših posvetnih razumnikov se je mogel opirati narod, ko se je prekucijski duh

širil tudi po Kranjskem. Tudi pri nas so razumniki radi čitali po cenzuri prepovedane knjige in časopise, katere so utihotapili iz Nemčije. Ker se Slovenci niso mogli sklicevati na zgodovinsko pravo, so se morali postaviti na stališče „naravnega prava“ in opiraje se na to pravo zahtevati osebno svobodo, državljanske pravice in narodno enakopravnost. Okleniti so se morali „narodnega principa“, ki je imel preosnovati staro Avstrijo in zadovoljiti nje razne narode.

Slovenci niso imeli društva, ki bi edinilo slovenski narod in postalo središče narodnemu gibanju. Kranjska kmetijska družba je poslovala in razpravljala samo v nemščini, katere pa ni razumel kmet. Šele z ustanovitvijo „Novic“ se je odpravil ta nedostatek, a kmetijska družba ni dobila nikakega političnega pomena. Tako so torej bili Slovenci o prihodu revolucije popolnoma nepripravljeni in med njimi ni bilo opažati pravega prevratnega gibanja. Vendar pa je bilo leto 1848. za Slovence jako znamenito v narodnem oziru.

Prva poročila o dunajskem prevratu dne 13. marca l. 1848. so prišla v Ljubljano dne 16. marca in so razdražila nekoliko mladih ljudi, ki so razsajali „pred Trančo“ in zahtevali iz prodajalnice „pri knezu Metternichu“ nepriljubljenega ministra podobo ter jo raztrgali in vrgli v Ljubljanico. Razbili so okna županu in rogovilili pozno v noč, končno so jih pa vojaki razgnali. Po veliki večini so se pa Ljubljančani dostojno obnašali in si pripeli na prsih bele trakove v znak „veselja in narodnosti“. Zvečer je bila v gledališču slavnostna predstava, kjer je zbrano občinstvo z velikim navdušenjem stojé pelo cesarsko pesem, mesto pa je bilo razsvetljeno. V Ljubljani in po drugih večjih krajih so osnovali narodne straže. Guverner grof Welsersheimb je razglasil, da je cesar Ferdinand I. dovolil ustavo in tiskovno svobodo. Ta vest je povzročila občno zadovoljstvo, in Kranjci so poslali cesarju zahvalno adreso.

Tuji hujskači so prihajali posebno med slovenske kmete, da bi jih nahujskali zoper graščake in vlado, a slovenski rodoljubi so kmete poučevali in jih svarili pred hujskači. Pojavljali so se tu in tam neznatni nemiri, večji del dežele pa je ostal miren. Najhujši izgredi so bili na Igu pri Ljubljani, kjer so kmetje dne 21. marca napadli in plenili graščino slavnih

Turjačanov, vojakì so jih pa še tisto noč razgnali in zopet pomirili ljudstvo. Kranjski deželni stanovi so cesarja v adresi zahvalili za ustavo in prosili, da se jim podeli pravica dovoljevanja davkov, nadzorovanje državnega gospodarstva in sodelovanje pri zakonodavstvu.

Že dne 6. aprila se je sklical v Ljubljano deželni zbor, katerega je odbor pomnožil z nekaterimi člani ljubljanskih deželnih stanov, z nekaterimi odvetniki, profesorji in tremi kmeti. Tako je dunajski prevrat vplival na stare stanove in razširil narodno zastopstvo. Bati se je bilo za javni mir, dokler se ni rešila jako važna zadeva o odvezi kmetskega stanu. Kmetom so obetali prenehanje robote, desetine in drugih dolžnosti, a kmetje so se upirali vsaki odškodnini. Ljudstvo je o tej zadevi poleg drugih poučeval dr. Bleiweis v „Novicah“. Prišli so pa hujskači med kmete in povzročili nemire po nekaterih krajih. Tako tožijo kranjski deželni stanovi v neki vlogi do vlade, da so se morale z vojaki zavarovati graščine v ljubljanski okolici, da so jih branili zoper razjarjene kmete. V obče pa ni prišlo do hujših neredov.

Leto 1848. je tudi v Slovencih vzbudilo narodni čut, ko so Nemci začeli delati za zedinjeno Nemčijo. Dne 13. aprila je prišlo s Kranjskega poslanstvo z belo - modro - rdečo zastavo na Dunaj, da zahvali v avli zaslužne može, ki so pridobili svobodo vsem narodom. Dr. Bleiweis je prečital adreso, ki je bila v prav slovenskem duhu sestavljena in je tudi ugajala Dunajčanom, kajti takrat so se strinjali Nemci in Slovenci v ceni dobljene svobode.

Slovenski program se je polagoma razvijal, in prve načrte o slovenskem programu nahajamo v adresi kranjskim stanovom, katero je poslalo 44 dunajskih Slovencev „zakonitemu organu osrednje slovenske pokrajine“. Dne 6. aprila se je otvoril kranjski deželni zbor, ki se je posvetoval o razširjenju deželnozborskega zastopa, o kmetskih razmerah, narodnem šolstvu, slovenskem uradnem jeziku in je na podlagi sklepov sestavil peticijo do cesarja in vlade in poslal posebno poslanstvo na Dunaj.

Na Dunaju so prijazno sprejeli kranjsko poslanstvo in mu obljubili, da se kolikor mogoče ustreže izraženim željam.

Dr. Bleiweis je v slovesni avdienci pri nadvojvodi Ivanu izrekel tudi upanje, da se ustanovi zedinjena Slovenija. Nadvojvoda Ivan je odobril to misel s pridržkom, da se tudi nekranjski Slovenci izrečejo za zedinjenje. Razposlala se je v slovenske kraje v podpis nova peticija, v kateri se je zahtevala zedinjena Slovenija, enakopravnost slovenščine v šoli in uradu in neodvisnost Avstrije od Frankfurta. V tem je pa prišla 25. aprila ustava, ki ni uresničila slovenskih željá.

Za narodno skupščino v Frankfurtu so imele voliti tudi slovenske dežele, a ker so Slovani iskali svoje težišče v Avstriji, ni kazalo Slovencem voliti za skupščino v Frankfurtu. Dunajsko društvo „Slovenija“ je razposlalo v slovenske kraje po Karolu Dežmanu sestavljen „poziv na narod slovenski“, ki se je izrekel zoper volitve v Frankfurt. Ta poziv je jako pomnožil nasprotnike frankfurtske narodne skupščine, ki je ponujala Slovencem poroštva za narodnost in vse, „kar priznava priroda in zgodovina“. Henrik Costa pa je za pristop k Nemčiji še zahteval, da se varuje neodvisnost avstrijskega cesarja. Slovenci bi imeli kakih 20 poslancev v Frankfurtu. Kranjski Slovenci niso bili složni, udeležba pri volitvah je bila z malimi izjemami neznatna, nekateri kraji pa niso hoteli voliti. V tem času so tudi barve kranjske dežele „bela-modra-rdeča“ postale obče slovenske.

Dunajska „Slovenija“ je poslala v Ljubljano poslanstvo z namenom, da izpodbuja Slovence k vztrajnemu delovanju. Slovanskega shoda v Pragi so se udeležili Slovenci v pičlem številu. Na shodu je bilo le pet slovenskih zastopnikov, ki so v jugoslovanskem odseku spravili v razgovor slovenske zahteve, zlasti zedinjenje Slovencev v eno kronovino. Ta shod je imel malo uspehov, pa je bil vendar prvi korak k vzajemnemu delovanju avstrijskih Slovanov.

V Ljubljani se je osnovalo dne 25. aprila „Ljubljansko slovensko društvo“ z geslom: „Vse za vero, cesarja in narodnost.“ To društvo ni bilo po godu vladi in pomnoženemu stanovskemu odboru. Društveni predsednik je bil dr. Bleiweis, ki je proglasil društveni nalog, da dovede slovenščino do enake stopinje z drugimi živimi jeziki. To društvo se je že spočetka pečalo tudi s politiko, vobče pa delovalo mirno in

trezno. Mnogo so pripomogle k narodnemu probujenju slovenske „besede“ in gledališke igre. Slovenska društva v drugih deželah so bila v tesni zvezi z Ljubljanskim slovenskim društvom.

Jako pomenljivo je bilo tudi delovanje slovenskih časopisov. Spočetka je bilo težko dobiti dovoljenja za izdavanje časopisov. Kranjska kmetijska družba je šele po dolgih razpravah in po priporočilu nadvojvode Ivana dobila dovoljenje za izdavanje Novic, ki so začele izhajati dne 5. julija leta 1843. Dr. Bleiweis je urejeval Novice, ki so imele že prvo leto 800 naročnikov. V Ljubljani so izhajali še naslednji časopisi: Slovenija (urednik M. Cigale) od leta 1848. do leta 1850., Vedež (urednik Navratil), Zgodnja Danica (ustanovil dr. Janez Kr. Pogačar) in Pravi Slovenec (urednik Fr. Malavašič). Reakcija je uničila imenovane časopise razen Novic in Zgodnje Danice, ki so izhajale do l. 1903.

Vsled nove ustave z dne 25. aprila leta 1848. so bile razpisane državnozborske volitve. Razna društva z ljubljanskim volilnim odborom so priporočala kandidate in opozarjala kmete, da naj volijo za poslance razumne in spretne može. Vsi Slovenci so imeli v državnem zboru 16 narodnih poslancev, ki pa niso imeli točnega in celotnega programa in se tudi niso čutili kot poslanstvo slovenskega naroda v celoti, kar se je opažalo pri raznih razpravah.

Kranjski začasni deželni zbor se je zbral 19. junija l. 1848. v Ljubljani in je imel 50 poslancev, in sicer 18 članov starih stanov, neplemenitih graščakov in duhovščine, 14 članov mest, trgov, inteligencije in rudarstva in 18 kmečkih zastopnikov. Volitve se niso povsod gladko vršile, ker so se kmetje protivili odškodnini za prejšnje dolžnosti nasproti graščakom. Deželni zbor je otvoril grof Welsersheimb z nemškim govorom, katerega je poslancem poslovenil poslanec Miha Ambrož. Predsednik je poudarjal, da ostane deželni zbor dotlej začasen, dokler ne določi stalne osnove državni zbor. Razprave so bile precej živahne in so se vršile posebno o odškodninski zadevi. Ker se niso mogli zediniti, so izvolili po nasvetu grofa Andreja Hohenwarta poseben odsek, da se pobota s kmetskimi poslanci. Ta namera se pa ni posrečila, in že koncem junija je zaključil deželni zbor zasedanje. Tako so tudi še zanaprej

zastopali deželo stari deželni stanovi, kateri so odklonili vabilo gorenjeavstrijskih stanov k shodu v Linz.

Slovenski narod se ni ujemal z onimi slovenskimi poslanci, ki so po umoru vojnega ministra Latoura še ostali v državnem zboru, katerega narod ni več priznal kot zakonito zastopstvo. Slovenci so ostali zvesti svojemu cesarju in vladi, kar se je pokazalo o raznih prilikah. Sijajno je zmagalo pri nas avstrijsko domoljubje. Kranjski in štajerski Slovenci so se pogajali, da bi se skupno vzdignili za Avstrijo in cesarja. Predno pa se je uresničila ta zaveza, se je polastila cesarska vojska Dunaja. „Slovensko društvo" je krepko delovalo proti rovarjem in poslalo adreso cesarju in Jelačiću. Kranjski deželni stanovi so odločno prosvedovali proti Frankfurtu in proti rovarskemu gibanju. Slovenski narod je sploh hudo obsojal one slovenske poslance, ki so po oktobrski revoluciji ostali še v dunajskem državnem zboru.

Franc Jožef I.

(od 2. decembra l. 1848).

Ker je bil Ferdinand brez otrok, bi bil po pragmatični sankciji njegov naslednik brat, nadvojvoda Franc Karol, ki pa ni hotel prevzeti cesarske oblasti. Nasledil ga je torej njega najstarejši sin Franc Jožef I., s katerim je nastopila tudi za Kranjsko nova doba.

Že dne 22. novembra je bil iz Dunaja premeščeni državni zbor otvorjen v Kromerižu na Moravskem. Ministrskega predsednika Schwarzenberga program je vobče zadovoljil Slovence; ti so ostali v vladni stranki in pristopili slovanskemu klubu, ki je štel 120 članov. Kranjski slovenski poslanci so tudi v Kromerižu večkrat govorili ter tuintam stavili kak samostalen predlog. Pri razpravi o „osnovnih pravicah" je tudi med slovenskimi poslanci nastala razburjenost, in poleg Ulepića so večkrat posegli v razprave Ambrož, dr. Kavčič, Gorjup, Rulić, Smrekar in dr. Ovijač. Dne 6. marca l. 1849. je bil nepričakovano razpuščen državni zbor v Kromerižu.

Že prej je še dunajski državni zbor izvolil po nasvetu dr. Kavčiča „ustavni odbor", v katerem so bili Slovenci

dr. Miklošič, dr. Kranjec, Ambrož, dr. Kavčič, Gorjup in pl. Laufenstein (namesto Ambroža). Dr. Kavčič je predložil

Dr. France Prešeren.

podrobni načrt za razdelitev Avstrije po narodnostih, a odboru ta nasvet ni ugajal. Že dne 5. marca l. 1849. je končal ustavni

odbor svoje brezuspešno posvetovanje. Slovenska delegacija v državnem zboru je bila prav ugledna.

V narodni skupščini v Frankfurtu ob Menu je bilo malo slovenskih poslancev, a še ti so se povečem že vrnili domu. Novim volitvam s početka l. 1849. so se Slovenci odločno uprli in izjavili, da nimajo nikakega posla v Frankfurtu. Odločneje nego prej so Slovenci prosvedovali zoper velikonemške težnje v Frankfurtu. Vlada je končno ustavila nadaljevanje volitev, izvoljenim poslancem pa ukazala, da naj ostanejo doma.

Po razpustitvi državnega zbora so slovenski poslanci kmalu ostavili Kromeriž razen Ambroža, ki je še imel dovršiti svoja opravila kot zbornični reditelj. Ulepića pa je vlada pozvala v odbor za izvršitev nove avstrijske uprave. Cesar je izdal novo ustavo za vso Avstrijo. V točki 1. te ustave je med kronovinami tudi omenjena kraljevina Ilirija, obsegajoča vojvodini Kranjsko in Koroško, grofiji Goriško in Gradiščansko, mejno grofijo Istrsko in Trst z okolico. Toda Korošci niso hoteli biti v zvezi s Kranjsko, in že 13. marca je obljubila vlada, da razruši Ilirijo. Zaradi tega se tudi ni ustanovil deželni zbor kronovine Ilirije, ter je stopilo na njegovo mesto več deželnih zborov. Po novem deželnem redu je postalo Kranjsko „nerazdružna kronovina", tako tudi Koroško.

Minister pravosodja Bach je pripoznal pri sodnijski osnovi, da morajo uradniki v takih krajih, kjer je več zakonito priznanih jezikov, biti vešči dotičnim jezikom. Kranjsko je smatral Bach za celoto v jezikovnem oziru.

Še nekoliko o slovenskih zahtevah in pridobitvah v tej dobi. V državnem zboru je najprej Anton Črne zahteval, da se odpravijo po slovenskih pokrajinah slovenščine nezmožni uradniki, kar sta tudi zahtevala v posebni peticiji poslanca Ambrož in Stercin. Že julija leta 1848. je vlada dovolila poslovenjevanje zakonov, uredeb in oglasov za Kranjsko kronovino. „Slovensko društvo" je začelo poslovenjevati državljanski in kazenski zakonik; najmarljivejša prelagatelja sta bila Matej Cigale in Anton Mažgon.

Kranjski deželni stanovi so prosili za uvedenje slovenščine v šole. Načrt za osnove narodnih šol z dne 2. septembra l. 1848. ima določilo, da se ima odslej poučevati v osnovnih šolah

izključno v materinščini; samo na željo občine se sme poleg materinščine poučevati še drugi deželni jezik. Gotovo je bil ta ukaz velika pridobitev, a se je le malokje izvrševal. Konec avgusta je vlada odredila, da je na gimnazijah učni predmet tudi slovnica in slovstvo materinščine in drugega deželnega jezika, ako je to potrebno. L. 1849. se je ustanovila v Ljubljani slovenska poljedelska šola, na kateri sta poučevala Karol Dežman in dr. Orel. Kranjski stanovi so tudi zahtevali ustanovitev tehniške šole (realke) s slovensko rokodelsko šolo, a tej zahtevi se ni ugodilo.

V načrtu „osnove javnega pouka“ je bilo določeno, da se ustanovi za vsako kronovino „deželno šolsko svetovalstvo“. Ambrož se je pa na Dunaju za to potegoval, da dobe vsi Slovenci samo eno skupno šolsko svetovalstvo za vse slovenske pokrajine. Tudi Slovensko društvo v Ljubljani je l. 1849. prosilo vlado za vseslovensko šolsko svetovalstvo in izdavanje šolskih knjig, a brez uspeha.

Leta 1848. se je tudi sprožila misel, da se ustanovi v Ljubljani slovensko vseučilišče. Slovensko društvo je poslalo dotično prošnjo ministrstvu na Dunaj, a tudi slovenska državna poslanca dr. Ulepić in dr. Kavčič sta se z drugimi trudila za ustanovitev vseučilišča. Vlada je obljubila vseučilišče in prosila Slovensko društvo, da predlaga strokovnjake za slovenska predavanja o civilnem in kriminalnem pravu. To vseučilišče bi bilo bolj skromno in bi se ustanovilo na ta način, da bi se združile že obstoječe ljubljanske višje šole (licej, bogoslovnica in ranocelniški zavod) in dopolnile, slovenščina pa bi se polagoma uvedla kot učni jezik za vse vede in predavanja.

Vlada je imenovala za slovenska pravoslovna predavanja na predlog Slovenskega društva dr. Lehmanna za kriminalni zakonik in Antona Mažgona za civilni zakonik. Pri tem pa je tudi ostalo. Minister grof Stadion je še malo pred razpustom kromeriškega državnega zbora izjavil, da je vseučilišče v Ljubljani koristno in potrebno in da ustanovitev ljubljanskega vseučilišča zahteva tudi „strogo spoštovanje načela narodne enakopravnosti in enakega varovanja vseh interesov“. Uresničiti se pa da načrt šele tedaj, ko bo dovršena preustrojitev višjih šol; dotlej pa zadostujejo slovenska pravoslovna predavanja. Po rani

Mažgonovi smrti je vlada ustavila pravoslovna predavanja v Ljubljani. Pozneje so imeli v Gradcu slovenska pravoslovna predavanja dr. Kranjec, dr. Kopač in dr. Skedl. L. 1849. je tudi ljubljanski mestni zastop prosil za vseučllišče v Ljubljani, a vlada je odgovorila, da se je ta zadeva odložila le zaradi velikih stroškov.

Za vlade Franca Jožefa I. so se na raznih bojiščih pogumno bojevali na Kranjskem nabrani vojaški oddelki. Leta 1848. je bila vojna v Italiji, kjer je Radecki premagal sardinsko vojsko pri Sommacampagni in pri Custozzi in prisilil kralja Karola Alberta k premirju. Meseca marca l. 1849. se je zopet začela vojna med Avstrijo in Sardinijo. V štiridnevni vojni je Radecki Sardince in uporne Italijane slavno premagal pri Mortari in Novari. Kralj Viktor Emanuel je sklenil mir z Avstrijo. V vojni z Italijo l. 1859. je bila Avstrija osamljena in po nesrečnih bitkah pri Montebelu, Palestru, Maženti in Solferinu je sklenil cesar mir v Zürichu ter izgubil Lombardijo. Leta 1866. je bila vojna s Prusko in Italijo. Vojna s Prusko ni bila srečna, v Italiji pa je zmagal nadvojvoda Albreht pri Custozzi, Tegetthoff pa v pomorski bitki pri Visu. Vseh teh vojn so se udeležili tudi slovenski vojaki različnih oddelkov in se odlikovali po priznanem pogumu.

L. 1878. je naročil berolinski shod naši državi, da zasede in upravlja Bosno in Hercegovino, Turčija pa je dovolila avstrijsko-ogrsko upravo v sandžaku novibazarskem. Turški prebivalci so se pa uprli naši vojski, in ko sta šla poveljnika Filipović in Jovanović dne 24. julija črez bosensko in hercegovinsko mejo, sta imela še več hudih bojev, predno sta zasedla Bosno in Hercegovino. Kranjski pešpolk št. 17 (baron Kuhn) je imel zlasti pri Jajcih hud, a zmagovit boj z ustaši, lovci so pa v Hercegovini prodirali proti Mostaru in naprej do črnogorske meje.

Dne 14. aprila l. 1851. je cesar sklical posebno svetovalstvo, ki bi nadomestovalo državni zbor, a konec leta je preklical marcno ustavo z l. 1849., „ker je bila ta ustava v nasprotju z državnim edinstvom in monarhičnim načelom“. V dveh lastnoročnih pismih je cesar odpravil marcno ustavo in osnovne pravice. Tretje lastnoročno pismo določa temelj novemu organičnemu

zakonodavstvu. Cesar je izkušal do leta 1860. zopet neomejeno (absolutno) vladati. Vsled nesrečne vojne v Italiji leta 1859. je odstopilo Bachovo ministrstvo, cesar pa je odpravil absolutizem, ki se ni mogel več vzdržati, in je zopet uvedel ustavo z „oktobrsko diplomo“ z dne 20. oktobra leta 1860. V naslednjem letu je cesar izdal februarski patent, ki določa deželno upravo, deželni volilni red in tudi ustanovitev kranjskega deželnega zbora namesto prejšnjega stanovskega zbora. Decembrski zakoni z dne 21. decembra l. 1867. so izpremenili ta osnovni zakon in določili področje deželnega zbora. Od l. 1901. volijo tudi kmečke občine neposredno. (Glej: „I. del Vojvodine Kranjske“, str. 154. itd.).

V zadnjih desetletjih je tudi Kranjsko dobilo večje gmotne koristi, ki so zlasti kmetom olajšale bedno stanje. S cesarskim patentom z dne 4. marca l. 1849. se je izvršila zemljiška odveza in s patentom z dne 5. julija l. 1853. so se odpravile služnosti (servituti). Zakon z dne 8. maja l. 1876. določa državno podporo za plačevanje zemljiške odveze. Velike važnosti za deželo je tudi uravnava zemljiškega davka, ki je razbremenila posestva za 600.000 kron. Za vlade cesarja Franca Jožefa I. se je na Kranjskem zgradila prva železnica in sicer Južna železnica. Nje proga Celje-Ljubljana se je začela graditi l. 1845. in se je otvorila l. 1849. Splošni promet na glavni progi se je začel dne 17. julija l. 1854. Stranska proga Št. Peter-Reka se je otvorila l. 1873., Vrhniška železnica pa l. 1897. Cesarjeviča Rudolfa železnice proga Ljubljana-Trbiž se je otvorila l. 1870., Kamniška železnica l. 1890., Dolenjskih železnic proga Ljubljana-Kočevje l. 1893., proga Grosuplje-Straža pa l. 1894. Tako se je izpopolnilo železniško omrežje, ki poleg drugih občil gotovo največ pripomore v povzdigo gmotnega blagostanja naše dežele.

L. 1883. se je prav slovesno praznovala šeststoletnica habsburškega vladarstva na Kranjskem in sicer ob navzočnosti Nj. Veličanstva cesarja, ki je razen Ljubljane posetil tudi nekatera druga mesta. Velika nesreča je zadela deželo, zlasti pa glavno mesto Ljubljano leta 1895. Dne 14. aprila (velikonočno nedeljo) zvečer ob 11. uri 17 minut je bil grozen potres, ki je v Ljubljani in okolici povzročil velikansko škodo. Po raznih mestih, zlasti na Dunaju, v Pragi, Gradcu, Zagrebu in Ljubljani so se ustanovili pomočni odbori, k so

nabrali velike vsote v olajšanje po potresu nastale bede. Njega Veličanstvo presvetli cesar je daroval prvi velikodušni dar in črez nekoliko dni tudi sam prišel v Ljubljano v tolažbo potrtemu prebivalstvu.

Leto 1898. je bilo pravo slavnostno leto za razne narode širne naše države ki sočuvstvujejo v tugi in veselju s preljubljenim vladarjem, praznujočim petdesetletnico slavnega vladanja. Svojemu vladarju vsekdar zvesta kranjska dežela je prav slovesno praznovala to redko slavlje. Vendar to veselje ni bilo neizkaljeno. Dne 10. septembra onega leta je ob obali Lemanskega jezera v Švici morilno orožje kruto uničilo zvesto družico našega preljubljenega cesarja, cesarico Elizabeto, ki je od 24. aprila l. 1854. delila ž njim tugo in veselje in se odlikovala po izredni človekoljubnosti in milosrčnosti.

Notranje in kulturne razmere v novem veku.

O notranjih in deloma tudi kulturnih razmerah smo že semtertja govorili in preostaja nam le še, da dopolnimo dotična izvajanja.

Misel državne celokupnosti se je izcimila l. 1526., ko so se združile češke in ogrske dežele z avstrijskimi deželami. Za nadaljnji razvoj te misli so se trudili deželni stanovi in vladarji. Videli smo, kako so kranjski deželni stanovi večkrat imeli skupna posvetovanja z drugimi notranjeavstrijskimi stanovi, zlasti zaradi pretečih turških navalov. L. 1614. pa je v Linzu zboroval prvi avstrijski državni zbor. Ferdinand I. je ustanovil štiri osrednje urade, in sicer tajni svetniški zbor, občni dvorni urad, občno dvorno vlado in vojni svèt. Namesto tajnega svetniškega zbora je postavil Leopold I. l. 1670. konferenco, ki se je posvetovala o notranji in zunanji politiki. Občni dvorni urad je opravljal konferenčne reči razen denarstva in vojaštva in je imel štiri tajnike. Ta urad je tudi izdaval za vso državo veljavne generalne mandate. Od l. 1654. pa je bil dvorni urad samostalna in od tajnega svetniškega zbora neodvisna oblast in je imel tri oddelke: notranjeavstrijski, gorenjeavstrijski in dolenjeavstrijski. Dvorni urad (državno finančno

ministrstvo) je upravljal državno denarstvo in je bil osrednji urad za deželne oblasti. Nerazdeljivost avstrijskih dežel je določila pragmatična sankcija.

Redni vir dohodkov so bile dovolitve deželnih stanovskih zborov in izvenredni prispevki in davki. Videli smo, da je Kranjsko posebno v dobi turških navalov plačevalo velike davke in prispevke v obrambo turške meje in da je bila davčna moč naše dežele do skrajnosti napeta.

Deželni stanovi so še spočetka novega veka imeli veliko oblast in so se v 16. stoletju borili z vlado za svojo veljavo. Zlasti v reformacijski dobi so imeli deželni stanovi velik vpliv in so izkušali omejiti vladarske pravice. Protireformacija pa je zmanjšala oblast deželnih stanov, ki odslej niso več mogli preprečiti pobiranja davkov, ampak so določevali samo še o načinu razdelitve davkov. Zakonodavsko oblast je imela vlada, izvrševalno oblast pa deželni stanovi, ki so se ločili v tri stanove. Člani deželnega stanovskega zbora so bili: škof, infulirani in v deželni deski vpisani cerkveni dostojanstveniki, poslanci stolnih kapiteljev, plemenitniki in poslanci vladarskih mest. V poznejših stoletjih so se pa vedno bolj omejevale pravice deželnih stanov.

Mestom in trgom so habsburški vladarji potrdili stare pravice in svoboščine, a jim tudi podelili nove in pomnožili stare pravice. Za Maksimilijana I. je dobila Ljubljana l. 1504. svoje zastopstvo v deželnem zboru in posebne pravice v pospešitev obrtnosti in kupčije. Za Ferdinanda I. se je Ljubljana povekšala in je razširila svojo kupčijo, a tudi v drugih utrjenih mestih je cvetela obrtnost in kupčija. Važno občilo je bila tedaj zgrajena Kokrska cesta. V Valvasorjevi dobi so se sicer pečala kranjska mesta in trgi bolj s poljedelstvom nego z obrtnostjo, vendar pa je cvetela kupčija. Škofja Loka n. pr. je kupčevala s konji, platnom in cvirnom v Nemčijo in Italijo; Lož je tržil z usnjem, žitom, soljo in konji, Tržič z usnjem, bakreno in železno posodo in Vipava z vinom. Vrhnika je bila važno skladišče za blago, ki se je prevažalo iz Italije v Ljubljano. Vendar so pa mesta in trgi trpeli tudi po iztiranju protestantov, turških navalih, kugi, kobilicah in drugih nezgodah.

Največ se je pa storilo za mesta in trge v 19. stoletju z raznimi napravami v povzdigo gmotnega blagostanja in duševne naobraženosti.

Kmetje so bili do cesarja Jožefa II. tlačani graščakov in so bili le uživalci posestev. Brez graščakovega dovoljenja ni smel kranjski kmet ne zapustiti posestva, ne oženiti se, ne dati svojih otrok izuriti v kakem rokodelstvu. Kmečko posestvo se je imenovalo rustikalno posestvo, v deželni deski vpisano posestvo pa dominikalno posestvo. Graščaki so imeli na svojih posestvih upravo sodstva in redarstva. Kmetje so morali tlačaniti svojim gospodarjem in jim plačevati razne davke v živilih in drugem blagu. Olajšanje od prevelikih bremen so pričakovali od Lutrove vere in se večkrat spuntali. Kmečki upori so se ponesrečili, in njih usoda je bila še žalostnejša. Marija Terezija jim je nekoliko olajšala bedno stanje, cesar Jožef II. pa je l. 1781. odpravil tlačanstvo. Odslej so bili kmetje osebno prosti in le podložniki svojih gospodarjev ter so plačevali desetino od svojih pridelkov, a imeli so še druga bremena. L. 1848. se je odpravilo podložništvo, graščaki pa so dobili primerno odškodnino.

Janez Šubic.

Ker smo druge notranje razmere razpravljali že na raznih mestih, oglejmo si najprvo stanje stavitelјstva, slikarstva in kipotvorstva na Kranjskem v novem veku.

Na Kranjskem se je gradilo v gotskem slogu še do druge polovice 16. stoletja. V dobi zgodnje renesanse zgrajena poslopja so se pozneje prezidavala, in prvotni slog je le težko še poznati. Renesanski slog se je šele prav udomačil proti koncu 16. in v početku 17. stoletja. Pri posvetnih zgradbah nahajamo lepe in široke stopnice, velike dvorane in prostorna dvorišča. Pri cerkvenih stavbah so radi delali kupole, ki so zidane na valjastem podstavu, „tambur" ali „boben" imenovanem. V tem podstavu so okrogla ali četverokotna okna.

Juri Šubic.

V nevarni dobi turških navalov so kranjski plemenitaši bivali na gričih in gorah v dobro utrjenih gradovih. Ko so se pa nehali turški napadi, so začeli tudi po ravninah graditi gradove, v katerih pa ni videti enotnega sloga, tako n. pr. Fužine (zgrajene l. 1525.) in Turjak (zgrajen l. 1570.). Lep napredek se kaže pri stavbah 17. stoletja. V Valvasorjevi dobi je bil po stavbi in opravi najlepši kranjski grad Soteska, zgrajen v 17. stoletju. Enak tip ima več nekoliko manjših gradov, n. pr. Krumperg, Goričane, Brdo in Rakovnik. Izmed

samostanov omenjamo v prvi vrsti cistercijanski samostan v Zatičini, ki ima znak raznih dob. Tudi Mekine, Bistra in Kostanjevica se odlikujejo po svoji velikosti, so pa brez arhitektonskega znaka.

V mestih najdemo važnejše in lepše zgradbe šele v barokni dobi. Leta 1642. je bil v Ljubljani zgrajen „knežji dvorec“, ki je bil preprost na zunaj, pa je imel lepo okrašene notranje prostore in razsežen vrt s špiljami, kipi, jahalnico in streliščem. V stari Ljubljani je bil knežji dvorec največja stavba. Po potresu l. 1895. so podrli knežji dvorec. Zanimiva je bila mestna hiša, katero je mestno svetovalstvo dalo vsako leto o Božiču blagoslavljati. Sedanja zgradba ima značaj italijanske visoke renesance, le stolpič nas še spominja srednjeveških mestnih hiš.

Cerkvenih stavb reformacija ni pospeševala in šele v barokni dobi vidimo najlepši razvoj teh stavb. Velik podpornik umetnosti je bil škof Tomaž Hren. V Valvasorjevi dobi se je začela zlata doba za cerkvene stavbe, katere so za umetnost vneti kranjski deželni stanovi jako pospeševali. Ljubljana je imela tedaj trinajst cerkva, od katerih so nekatere slovele tudi v umetniškem oziru. Po Valvasorjevi smrti je mnogo vplivala na povzdigo umetnosti „academia operosorum“ (1693—1718), ki je delovala v duhu italijanske renesance. Več družbenih članov se je izobraževalo na italijanskih vseučiliščih, in zato so pospeševali italijansko renesanco. Najlepše kranjske cerkve, kakor n. pr. stolna cerkev, uršulinska cerkev in šentpeterska cerkev v Ljubljani, so nastale po vplivu operosov.

V Ljubljani nahajamo razne vrste renesanskega sloga. Šentpeterska cerkev ima tri ladje s kupolo in baroknim na zunanjost naslonjenim pročeljem. Frančiškanska cerkev ima eno ladjo brez kupole in spredaj prislonjeno barokno pročelje. Šentjakobska cerkev ima eno ladjo z gotskim presbiterijem po zunanjosti brez svetlobnega nadstropja in s treznim pročeljem. Stolna cerkev ima eno ladjo v obliki križa s kupolo in treznim pročeljem, znotraj s svetlobnim pročeljem. Uršulinska cerkev ima eno ladjo s kupolo v presbiteriju, stebre in dvorsko pročelje. Križanke so središčna zgradba s kupolo in dorskim korintskim pročeljem. Trnovska cerkev je središčna zgradba z dekoracijami raznih slogov.

Večje renesanske cerkve po deželi imajo podolgasto ladjo s stranskimi kapelami, manjše cerkve pa imajo v tlorisu podolgast četverokot ali pa kvadrat s posnetimi ogli, ob straneh pa so stranski altarji. Kjer pa je v temeljnem načrtu podloga kvadrat, se imenuje zgradba centralna ali središčna. Take cerkve imajo v tlorisu grški križ in nad križališčem kupolo in se večkrat smatrajo kot bizantinske, a so renesanske, kakor n. pr. cerkve v Tunjicah pri Kamniku in Novi Štifti.

Cerkve iz 18. in prve polovice 19. stoletja povečem nimajo strogega sloga, tako n. pr. cerkve: na Vrhniki, v Železnikih, Stari Loki in v Bohinjski Bistrici. Po l. 1848. je prišel zopet v veljavo romanski slog, n. pr. v Smledniku in Ribnici. V zgodnjegotskem slogu je bila zgrajena l. 1882. cerkev Srca Jezusovega v Ljubljani. Izmed posvetnih zgradeb nahajamo italijanski renesanski slog v Ljubljani pri realki, ki je bila dogotovljena l. 1873., pri prejšnjem hotelu Evropi in pri muzeju Rudolfinu.

Slikarstvo se je v 15. stoletju na Kranjskem skrbno negovalo. Neznana so imena onih slikarjev, ki so slikali gotske cerkve. Za reformacije v 16. stoletju pa preneha to delovanje, in šele v dobi protireformacije je zopet napredovalo slikarstvo, katero je vneto podpiral ljubljanski škof Tomaž Hren. Domači slikarji so slikali na Kranjskem in izven dežele. Po Hrenovem naročilu je slikal Elija Wolf l. 1626. oltar sv. Magdalene v ljubljanski stolni cerkvi, in istega leta je slikal Gerhard Hren (Chrön) tri slike za glavni oltar šentjakobske cerkve. Pospeševal je tudi umetnosti znani zemljepisec in zgodopisec Janez Vajkard Valvasor, ki je bil eden prvih risarjev tedanje dobe. Na svojih potovanjih po Kranjskem je mnogo risal, in na gradu Wagensbergu so mu pomagali Andrej Trost, Janez Vereks in Janez Koch pri izgotavljanju slik za velikansko delo „Ehre des Herzogthums Krain“. Imel je na Wagensbergu tudi tiskarno za bakroreze. Izmed drugih slikarjev tedanje dobe se omenjajo Ludovik Klerič, Fr. Hoeger, J. Wieser in Ferfila.

Napredovalo je tudi kiparstvo. Iz prehodne dobe iz gotike v renesanco je kameniti portal pri podružnici v Dvoru pri Polhovem Gradcu. V protireformacijski dobi je bilo v Ljubljani več rezbarjev, ki so izdelovali za razne cerkve oltarje, kipe in druge cerkvene potrebščine. Ponekod še nahajamo v

17. stoletju iz lesa izrezljane oltarje, ki imajo lepe podobe in okraske. V drugi polovici tega stoletja so spretni rezbarji izdelovali prave umotvore, kakor raznovrstno poslikane omare z mnogimi predalčki, mize in skrinje, katere so se našle posebno na graščinah in večjih posestvih po Gorenjskem in pri Cerknici. Kot rezbarji so sloveli Janez Peternel iz Logatca, Matevž Jeleršič iz Martinjaka in Anže Mikše iz Cerknice. Najlepšim proizvodom kranjskega podobarstva v 17. stoletju prištevamo pridvižne podobe na prižnici šentpeterske cerkve v Ljubljani. Znamenit je Marijin kip na Sv. Jakoba trgu, katerega je po načrtu kranjskega zgodopisca J. V. Valvasorja upodobil Wolf Weisskirchner iz Salzburga, ljubljanski zvonar Krištof Šlags pa ulil l. 1680. Kot kamenosek se imenuje Luka Misle.

V 18. stoletju sta jako napredovali slikarstvo in rezbarstvo. Iz leta 1704. so znamenite freske Julija Quaglie in skulpture Fr. Robbe v ljubljanski stolni cerkvi. Quaglia je močno vplival tudi na domače slikarje, izmed katerih je slikal F. Tomšič freske v Skaručini in Grobljah, F. Jelovšek pa v kamniški župnijski cerkvi, v Srednji vasi in na Žalostni gori pri Mokronogu. Najvažnejši pa je Valentin Mencinger, ki je izdelal veliko sliko „nasičenje 4000“, nahajajočo se v obednici ljubljanskega frančiškanskega samostana. Slikal je še mnogo drugih slik po Kranjskem in sosednjih deželah. Leopold Layer je bil znamenit slikar, ki je imel mnogo posnemovalcev. V župnijski cerkvi v Kranju sta njega krasni sliki „sveta večerja“ in „sv. Katarina“. Po kranjskih gradovih je še mnogo slik slovečega portretnega slikarja Andreja Herrleina. Znamenit slikar je tudi bil gluhonemi Potočnik, ki je slikal oltarno sliko za zasebno kapelico ruskega cara Aleksandra I. o priliki ljubljanskega vladarskega shoda l. 1821. V Velesovem je sedem oltarnih slik dolenjeavstrijskega slikarja Schmidta iz Kremsa, ki je mnogo vplival na kranjske cerkvene slikarje.

Tudi po kranjskih gradovih nahajamo raznovrstne umotvore. Razni slikarji so slikali v gradovih zgodovinske, pokrajinske in idilske slike, portrete, lovske prizore itd. V turjaškem gradu so lepe slike Quaglieve, in v Bokalicah je več slik nizozemskega slikarja Almanaka. V gradu Križu pri Kamniku je naslikal Jožef Mayer leta 1731. bitko pri Sisku,

prisego zvestobe kranjskih deželnih stanov cesarju Karolu VI., slike bajeslovne vsebine in druge slike. V 18. stoletju se je na Kranjskem gojila drobnoslikarija na pergamentu. Najlepši umotvor te vrste je zapisnik Dismas-zaveze, ki je imela jako odlične člane. Vsak član je dal nekaj narisati v ta zapisnik. Največ drobnoslikarij je narisal Šimen V. Grahovec.

Glavni zastopnik kiparstva v 18. stoletju je bil Benečan Franc Robba, ki je izdelal lepi mestni vodnjak z obeliskom pred mestno hišo. Tudi po raznih ljubljanskih cerkvah nahajamo Robbove umotvore. V stolni cerkvi sta njegova znamenita klečeča kerubima, v florijanski cerkvi kip sv. Janeza Nepomuka, v šentjakobski cerkvi tabernakel na glavnem oltarju i. dr. Drugi važnejši kiparji so bili Gaber, Švercelj in Miselj. Sploh ima Kranjsko iz te dobe mnogo umetno izdelanih marmornih oltarjev, tako n. pr. od Filipa di Giorgia izdelana oltarja v uršulinski in frančiškanski cerkvi, glavne oltarje v Radovljici, Hrenovicah in drugod. V tej dobi je nadvladal barokni slog.

Slikar Matevž Langus se je porodil l. 1792. v Kamni gorici in je bil zadnji znameniti zastopnik kranjskega baroknega slikarstva. Dopolnil je v ljubljanski stolni cerkvi Quaglieve slike in slikal živobarvne freske na kupoli cerkve na Šmarni gori, v ljubljanski frančiškanski cerkvi, v Št. Vidu pri Ljubljani, v Šmartnem pod Šmarno goro in drugod. Umrl je v Ljubljani l. 1855. Nadarjena slikarica je bila njegova nečakinja Henrika Langus (rojena l. 1836., umrla l. 1876.). Pl. Kurz-Goldenstein se je porodil l. 1807. pri sv. Mihaelu na Salzburškem in je bil učitelj na Mahrovem zavodu v Ljubljani. Bil je na glasu kot dekoracijski in zgodopisni slikar, ki je slikal 138 oltarnih slik, 93 fresk, 124 slik za križev pot, 80 kranjskih pokrajinskih slik in je izdal zbirko „Jugoslovanske noše“. Umrl je l. 1878. v Gradcu.

Mihael Stroj (rojen v Kranju v drugem desetletju 19. stoletja) je bil znan portretni in zgodopisni slikar. Slikal je med drugim sliko škofa A. Wolfa in sliko Srca Jezusovega na stranskem oltarju šentpeterske cerkve v Ljubljani. Umrl je v Ljubljani. Znan zgodopisni slikar je bil tudi Ljubljančan Pavel Künl, ki je slikal posebno oltarne in banderne slike in je posnel reliefno sliko bitke pri Sisku. Anton Hayne (rojen

l. 1787. v Kranju) je bil ravnatelj živinozdravniškega zavoda na Dunaju, kjer je umrl l. 1853. Haynove pokrajinske slike so prav dobre in se odlikujejo po skrbni sestavi. Ljubljančan Anton Karinger je bil pokrajinski slikar, ki je med drugimi slikal dalmatinske pokrajinske slike. Amalija pl. Hermannsthal je bila hči ljubljanskega odvetnika dr. I. Oblaka in je poleg drugih portretov slikala Hladnikovo in Čopovo sliko. Župnik Franc Pustovrh (umrl l. 1876. v Selu) je bil samouk, ki je posnemal več slik po bakrorezih in jeklorezih.

Edvard Wolf je začel novo dobo slikarstva in izkušal združiti prednosti beneške in dunajske šole. Wolf je bil jako nadarjen slikar, ki je vzgojil mnogo dobrih slikarjev. Njegove cerkvene slike preveva pravi cerkveni duh in se odlikujejo po idealnem razumenju in lepi preprosti izvršitvi. Najboljša njegova učenca sta bila brata Janez in Juri Šubic iz Poljan na Gorenjskem, ki sta za začasnega bivanja na Kranjskem slikala oltarske slike za razne cerkve.

Janez Šubic se je porodil l. 1850. v Poljanah in je bil profesor slikarstva na kraljevi obrtni šoli v Kaiserslauternu v Porenskem Palatinatu Bavarske kraljevine, kjer je umrl l. 1889. Njegove slike so v cerkvah v Šmartnem pod Šmarno goro, na Breznici, v Horjulu in drugod. Najboljša slika je v ljubljanskem deželnem muzeju nastropna slika „Umetnosti in znanosti se klanjajo Karnioliji“. Juri Šubic (rojen l. 1855. v Poljanah) je več let živel v Parizu, kjer je delal v ateljeju slavnega ogrskega slikarja Munkaczyja, in je umrl l. 1890. v Lipsiji. Šubic je zastopnik realistiške smeri, in slikam se pozna vpliv pariške šole. Njegove najlepše freske so na stropu cerkve sv. Jakoba v Ljubljani in nam predočujejo prizore iz življenja sv. Jakoba. Slikal je tudi za razne cerkve, kakor n. pr. na Rožniku pri Ljubljani, in v preddvoru ljubljanskega muzeja Valvasorjevo, Vodnikovo, Zoisovo in Herbersteinovo sliko. Ob stropu stopnišča je slikal štiri alegorične podobe prirodopisja, umetnosti, zgodovine in starinoslovja. Mlajši brat Alojzij Šubic je slikar v Celju.

Kot portretna slikarja sta znana cesarski svetnik Ivan Franke, profesor na ljubljanski realki, in Ludovik Grilc. Izmed cerkvenih slikarjev imenujemo frančiškana Aleksandra

Robleka, Friderika Tomca, H. Dejaka, M. Koželja in Simona Ogrina z Vrhnike. Pokrajinski slikar je Srečko Magolič v Ljubljani. Prav nadarjena slikarica je Ljubljančanka Ivana Kobilca, katere najnovejše delo je po naročilu biskupa Strossmayrja izgotovljena alegorična slika „Slovenija se klanja Ljubljani“ v ljubljanski mestni dvorani. Nadarjen slikar je naš rojak Vavpotič v Parisu.

Anton Ažbe (porojen leta 1862. v Poljanski dolini na Gorenjskem) živi že 20 let v Monakovem, kjer je poučeval več princev in plemenitašev v slikarstvu. Ažbe, najboljši sedanjih slovenskih slikarjev in učitelj skoraj vsem mlajšim slovenskim slikarjem, vodi šolo, ki je največja in najslavnejša v Monakovem. Na drugi slovenski-umetniški razstavi v Ljubljani l. 1902. so razstavili svoje slike: Ivan Grohar v Ljubljani, Anton Gvajz, c. kr. profesor v Gorici, Rihard Jakopič v Ljubljani, Matija in Lujiza Jama v Kraljevcu ob Sotli, Elza pl. Kastel in Roza Klein v Ljubljani, Fr. Klemenčič v Boštajnu, Ivana Kobilca v Serajevu, Fr. Mirt v Trstu, Melita Rojic v Gorici, Matej Sternen na Vrhniki, Ivan Žabotar na Dunaju in Peter Žmitek v Kropi.

Kiparstvo je pri nas zopet začelo napredovati v sredi prejšnjega stoletja. Kot kiparji slovijo Matevž Tomc, Matevž Toman in Ignacij Toman, ki je izdelal gotiški glavni oltar v šentrupršķi cerkvi na Dolenjskem in prižnico v šentjakobski cerkvi v Ljubljani. Njegov sin Feliks Toman je priznan umetniški kamenosek, ki je izdelal med drugimi oltar na Rožniku pri Ljubljani in v novomeški frančiškanski cerkvi. Znatna kiparja sta tudi Ivana Vurnik, starejši in mlajši, ki sta izvršila mnogo kipov za kranjske cerkve. Znamenit kipar je bil Franc Zajc, ki smelo tekmuje z Robbo.

Izmed sedanjih kiparjev pa je najboljši Alojzij Gangl, ki se je porodil leta 1859. v Metliki in je sedaj profesor na ljubljanski c. kr. strokovni šoli za lesni obrt. Gangl je izdelal Vodnikov spomenik v Ljubljani, krasni nagrobni spomenik gospe Murnikove na ljubljanskem pokopališču in izdeluje po vladinem naročilu Valvasorjev spomenik, katerega podari vlada mestu Ljubljani. Na drugi slovenski-umetniški razstavi v Ljubljani so razstavili umotvore kiparji: Fr. Berneker in Ivan Zajec

na Dunaju, Vinko Levičnik, realčni učitelj v Idriji, Celestin Mis, strokovni profesor v Ljubljani in Alojzij Repič v Vrhpolju pri Vipavi.

Izmed sedanjih arhitektov se odlikujejo: Fabijani, Jager in Plečnik.

Tudi za glasbo in petje zaslužne može nahajamo že spočetkom novega veka med sinovi naše dežele. Naš narod je že bil od nekdaj prav nadarjen za godbo in petje, kar nam potrjuje bogati zaklad narodnih pesmi, ki se prepevajo po planinah in dolinah. Politične razmere slovenskega naroda pa so ovirale razvoj umetne glasbe in petja do leta 1848. Dotlej je bilo umetno javno slovensko petje kaj redko. Odločilnega pomena za razvoj glasbe in petja je bila „Beseda“ Slovenskega društva v Ljubljani dne 30. maja leta 1848. Ta prvi javni slovenski koncert je ostal vsem udeležencem v neizbrisnem spominu. „Slovensko društvo“ je že meseca avgusta omenjenega leta izdalo prva dva zvezka „Slovenske Gerlice.“

Oglejmo si nekoliko glasbenike in skladatelje, ki so bili na Kranjskem rojeni ali pa so pri nas delovali. Ljubljančan Juri Slatkonja je bil dvorni kaplan na Dunaju, potem ljubljanski stolni prošt, pićanski škof in od l. 1514. do l. 1522. dunajski škof in je pokopan v cerkvi sv. Štefana na Dunaju. Slatkonja je bil izvrsten glasbenik in nekoliko časa kapelnik cesarja Maksimilijana I. in je kot tak jako povzdignil dunajsko cerkveno petje. Urban Tekstor je bil kot dvorni kaplan vodja dunajske dvorne godbe, potem pa ljubljanski škof (1544 do 1558). Arnoldus de Prankh (Arnoldo de Ponto) se je porodil leta 1480. v Brüggu v Belgiji in je postal leta 1530. ljubljanski stolni dekan, pozneje pa prvi kapelnik cesarske dvorne godbe na Dunaju, kjer je umrl l. 1549. Bil je znamenit skladatelj, ki je skladal zlasti pesmi in himne. Muzikalno jako izobražen je bil Adam Bohorič, ki je svojo bogato zbirko muzikalij podaril deželnim stanovom in vneto deloval za zboljšanje cerkvenega petja.

Jacobus Gallus je bil leta 1550. na Kranjskem rojen, a njegovo rojstno mesto ni znano. Sam se je podpisal „Jacobus Handl, Gallus vocatus, Carniolanus. Že kot mladenič je bil

kapelnik olumuškega škofa, pozneje cesarski kapelnik in je umrl v Pragi leta 1591. Največje njegovo delo je „Opus Musicum“. Znamenit je zbor „Ecce quomodo moritur iustus“. Njegove skladbe (maše, psalme i. dr.) spadajo med najboljše tedanje dobe in se odlikujejo po velikosti osnutka in umetniški tematiki, a so navzlic temu preproste in srčne.

Za povzdigo petja in godbe so že v prejšnjih stoletjih delovale posebne šole in društva. Že v 16. stoletju so ustanovili kranjski deželni stanovi posebno glasbeno šolo in tudi zatiški opat je imel svojo glasbeno šolo. Leta 1652. so ustanovili ljubljanski jezuitje glasbeno društvo. Deželni stanovi so vzdrževali pri deželni brambi posebno godbo „deželne trobentače in vojne bobnarje“; tudi mesto Ljubljana je imela za svojo meščansko brambo posebno godbo. Po razpustu teh godeb se je iz ostalega zaklada leta 1815. ustanovila javna glasbena šola v Ljubljani. Leta 1702. se je v Ljubljani ustanovilo Filharmonično društvo „Academia Philoharmonicorum“, ki še sedaj obstoji in je najstarejše glasbeno društvo v naši državi. To društvo je prenehalo svoje delovanje za tretje francoske okupacije in je šele l. 1814. zopet začelo delovati. Od l. 1821. ima to društvo tudi glasbeno šolo, s katero se je združila prejšnja javna glasbena šola. Za vladarskega shoda v Ljubljani leta 1821. je društvo slovelo po svojih koncertih.

Že konec 18. stoletja je zlagal baron Žiga Zois slovenske pesmi kot vložke za opero stanovskega gledališča. Pozneje so tudi zdaj pa zdaj peli slovenske pesmi v gledališču in pri koncertih Filharmoničnega društva. Leta 1872. je bila ustanovljena „Glasbena Matica“, ki ima glavni namen zalagati in izdajati dobre slovenske skladbe in pospeševati nabiranje in izdajanje slovenskih narodnih pesmi. Društvo ima glasbeno in pevsko šolo ter izdaja razne muzikalije. Neguje pa tudi umetno koncertno petje in je o raznih prilikah z največjo točnostjo proizvajalo najtežje skladbe pod izbornim vodstvom koncertnega vodja Mateja Hubada. Zlasti se je pa odlikovalo na svojih dunajskih koncertih leta 1896. Cecilijansko društvo se je ustanovilo leta 1877. v Ljubljani in goji cerkveno petje in glasbo in vzdržuje orgljarsko šolo, ki je pod spretnim Foersterjevim vodstvom že vzgojila mnogo organistov. Glasilo tega

društva je „Cerkveni Glasbenik“ z „Glasbeno Prilogo“. Urednik listu je prof. Ivan Gnezda, „Prilogi“ pa Anton Foerster.

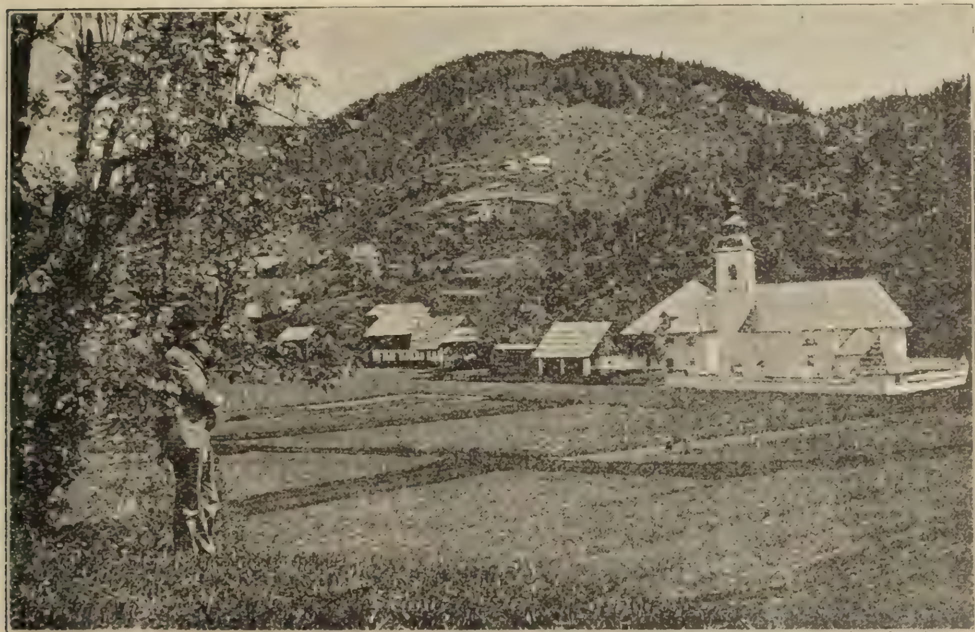
Ozrimo se še po važnejših skladateljih 19. stoletja! Miroslav Vilhar (rojen v Planini l. 1818., umrl na Kalcu l. 1871.) je zložil prvo slovensko opereto „Jamska Ivanka, izvirna domorodna igra v treh dejanjih“. Izdal je tudi sedem zvezkov pesmi z lepimi napevi in mnogo klavirskih skladeb. Juri Fleišman (rojen leta 1819. na Beričevem pri Ljubljani, umrl v Ljubljani leta 1874.) je uredil prvo zbirko slovenskih pesmi „Slovensko Gerlico“, v kateri je mnogo njegovih napevov. Izdal je še poleg tega sedem zvezkov pesmi. Fleišman je širil slovenske pesmi med bolj omikanimi krogi. Kamilo Mašek (rojen v Ljubljani leta 1831., umrl leta 1859. pri Sv. Štefanu na Štajerskem) je uglasbil mnogo Prešernovih pesmi, ki so natisnjene v „Slovenski Gerlici“, eno mašo in že l. 1848. za godbo Ljubljanske narodne straže več orkestralnih del. Davorin Jenko (rojen leta 1835. v Dvorjah pri Cerkljah) je sedaj dvorni kapelnik srbskega kralja v Belem gradu. Leta 1860. je zložil pesem „Naprej zastava Slave“, ki je bila natisnjena v njegovi zbirki „Slov. pesmi za četverospev, dvospev, samospev in glasovir“. Zložil je tudi mnogo srbskih pesmi in opereto „Vračara ili Baba Hrka“.

Velezaslužna za slovensko petje in glasbo sta Čeha Nedved in Foerster. Anton Nedved je bil rojen l. 1828. v Hořvicah na Češkem in umrl v Ljubljani l. 1896. Nedved je postal l. 1856. ravnatelj Filharmoničnega društva v Ljubljani in po smrti Kamila Maška učitelj glasbe na ljubljanskem učiteljišču. Nedved je bil plodovit skladatelj, ki nam je podal mnogo izvrstnih moških, mešanih in ženskih zborov in solospevov. Njegove pesmi so jako priljubljene in jih radi pojo tudi zunaj naših mej. Zlagal je tudi cerkvene skladbe, latinske in slovenske maše, ofertorije i. dr. Za šole je izdal zbirko „Slavček“ in „Vaje v petju“.

Anton Foerster (rojen l. 1837. v Osenicah na Češkem) je že kot pravnik v Pragi poučeval klavir. Leta 1865. je postal organist in zborovodja stolne cerkve v Senju na Hrvaškem in prišel l. 1867. v Ljubljano kot zborovodja čitalnice in kapelnik Dramatičnega društva in je leta 1868. dobil mesto glasbenega vodja v stolni cerkvi. Foerster ima neprecenljive zasluge za cerkveno in posvetno glasbo. Foerster je glavna opora Cecilijan-

skemu društvu in je uglasbil slovenske in latinske maše, gradualije, ofertorije in druge cerkvene pesmi. Za posvetno glasbo je zložil razne zbore, vokalne in s spremljanjem orkestra, samospeve, dvospeve, čieterospeve, klavirske skladbe in že l. 1872. opereto „Gorenjski slavček“, ki je dobila prvo darilo kranjskega deželnega odbora. Izdal je tudi pevsko šolo, pesmaričico po številkah, nauk o harmoniji, generalbasu in modulaciji in klavirsko šolo.

Franc Gerbič (rojen l. 1840. v Cerknici) je bil operni pevec v Pragi, Zagrebu, Ulmu in Levovu in učitelj petja na levovskem konservatoriju. Leta 1886. je prišel v Ljubljano kot

Vas Koprivnik v Bohinju.

kapelnik Dramatičnega društva in čitalničnega zbora, sedaj pa poučuje solopetje in klavir v Glasbeni Matici ter vodi upravo tamošnje šole. Zložil je solonapeve, moške in mešane zbore, cerkvene pesmi, maše in romantično opero v treh dejanjih „Kres“. Danilo Fajgelj (rojen l. 1840. v Idriji) je nadučitelj v Srpenici na Goriškem in je priobčil mnogo skladeb v Cerkvenem Glasbeniku. Anton Hajdrih (rojen l. 1842. in umrl l. 1878. v Ljubljani) je bil učitelj v Rodiku pri Trstu in nadarjen skladatelj, ki je izdal zbirko moških zborov in četvero-

spevov. Njegove pesmi kažejo izvirno domišljijo in popolnoma slovanski značaj.

Franc Ser. Vilhar (rojen l. 1852. v Senožečah) je pevovodja „Sloge“ v Zagrebu in je izdal tri zvezke samospevov, zborov in klavirskih toček. Zložil je tudi opero v dveh dejanjih „Smiljano“. Viktor Parma (rojen l. 1858. v Trstu) je sedaj c. kr. okrajni glavar v Črnomlju. Parma spada med najbolj priljubljene slovenske skladatelje. Zložil je plesne skladbe. koračnice in potpurije. Večje njegove skladbe so: Operi „Urh grof celjski“ in „Ksenija“, dramatiška romanca „Stara pesem“ in tridejanska opereta „Amaconke carice“. V Schwentnerjevi zalogi v Ljubljani izhaja časopis „Novi akordi“, katerega urejuje dr. Gojmir Krek.

Jako priljubljen cerkveni skladatelj je bil Gregor Rihar, stolni vikar in organist v Ljubljani (rojen l. 1796., umrl l. 1863.). Njegove skladbe so se med narodom jako priljubile in udomačile. V novejšem času jih izpodriva cecilijansko petje. P. Angelik Hribar (rojen l. 1843. v Zgornjem Tuhinju) je frančiškan v Ljubljani ter je zložil povečem cerkvene pesmi. Njegov sobrat P. Hugolin Sattner (rojen l. 1851. v Kandiji pri Novem mestu) je frančiškanski gvardijan v Ljubljani in je zložil cerkvene pesmi. božične maše, Marijine, moške in mešane zbore. Tudi njegove posvetne pesmi so se jako priljubile. Jakob Aljaž (rojen l. 1845. v Smledniku) je župnik na Dovjem in sloveč turist. Urejuje „Slovensko pesmarico“, katero izdaja Družba sv. Mohorja. Doslej sta izšla dva zvezka. Zložil je tudi nekaj posvetnih pesmi. Ignacij Hladnik v Novem mestu je zložil več cerkvenih pesmi.

Oglejmo si delovanje v znanstvenem in zabavno-poučnem slovstvu!

Kranjsko se ponaša s precejšnjim številom pisateljev, ki so pisali o raznih vedah in so bili na Kranjskem rojeni ali pa so v tej deželi delovali. V dobi Ferdinanda I. sta živela sloveči zdravnik Ivan Faitanus in dunajski profesor fizike Jakob Strauss. Veliko slavo si je pridobil pravdoslovec Martin Pegius, ki se je porodil v Polhovem Gradcu in je bil nadškofijski svetnik v Solnogradu. Pečal se je tudi z zvezdarstvom, in zaraditega so ga dolžili čaranja in l. 1596. zaprli.

Važnejše pisatelje nahajamo v naslednjih stoletjih.

Janez Vajkard Valvasor je bil rojen l. 1641. v Ljubljani. Po dovršenih naukih je potoval po Italijanskem, Francoskem, Angleškem, Nemčiji in Afriki in je po teh potovanjih šele prav začel ceniti svojo domačo deželo, katero je tudi malone vso prepotoval. Valvasor slovi kot zemljepisec in zgodopisec, četudi njegova dela niso strogo kritična. Pisal je v latinskem in v nemškem jeziku o slovenskih in hrvatskih deželah. Povsod navaja tudi slovenska imena. Izmed šestnajstih njegovih del je največje in najvažnejše z mnogimi slikami okrašeno „Slava vojvodine Kranjske“ („Ehre des Herzogthums Krain“), ki obsega štiri debele knjige, zelo zanimive in včasih tudi čudne vsebine. To velikansko delo ima poleg mnogih drugih zanimivih in včasih tudi čudnih slik več zemljevidov, ki nam kažejo stanje kartografije naših dežel v drugi polovici 17. stoletja. Za natiskovanje in bakroreze svojih knjig je izdal vse svoje precejšnje premoženje in je moral prodati svoj grad Wagensberg in bogato knjižnico, katero so po ceni kupili jezuitje v Zagrebu. Umrl je l. 1693. v Krškem.

Janez Ludovik Schoenleben se je rodil leta 1618. v Ljubljani in je vstopil v jezuitski red, pa zopet izstopil in postal ljubljanski stolni dekan. Po njegovem prizadevanju se je v Ljubljani zopet ustanovila tiskarna. Schoenleben je znan kot zgodovinar. Njega glavno delo je „Carniola antiqua et nova“, katere prvi zvezek je izšel l. 1681. in sega do l. 1000. Drugi del tega spisa je v rokopisu v ljubljanskem deželnem arhivu. Že prej pa (l. 1674. v Solnogradu) je izdal knjigo: „Aemona vindicata“. Kranjski deželni stanovi so pisatelja radodarno podpirali. Umrl je v Ljubljani l. 1681.

Janez Gregor pl. Dolničar (1655—1719) je postal doktor v Bolonji in bil član nekaterih italijanskih akademij. V svojem glavnem spisu „Epitome chronologica“ je zabeležil ljubljanske letopise do l. 1704. Priznan pravdoslovec in pisatelj je bil kranjski deželni tajnik, Kočevar J. Daniel Erberg, ki je dobil plemstvo za svoje slovstvene zasluge. V tej dobi sta tudi slovela dva znamenita zdravnika. Gregor Voglar (Carbonarius) se je rodil l. 1651. v Naklem in je bil zdravnik ruskega carja Petra Velikega. Marka Gerbec (rojen leta 1655. v Zatičini)

je bil mestni fizik v Ljubljani in član cesarske akademije znanosti „Academia naturae curiosorum“. Spisal je „Vindiciae aurae Labacensis“ (Obramba ljubljanskega zraka) in „Chronologia medica“, v kateri razmotriva ljubljanske zdravstvene razmere.

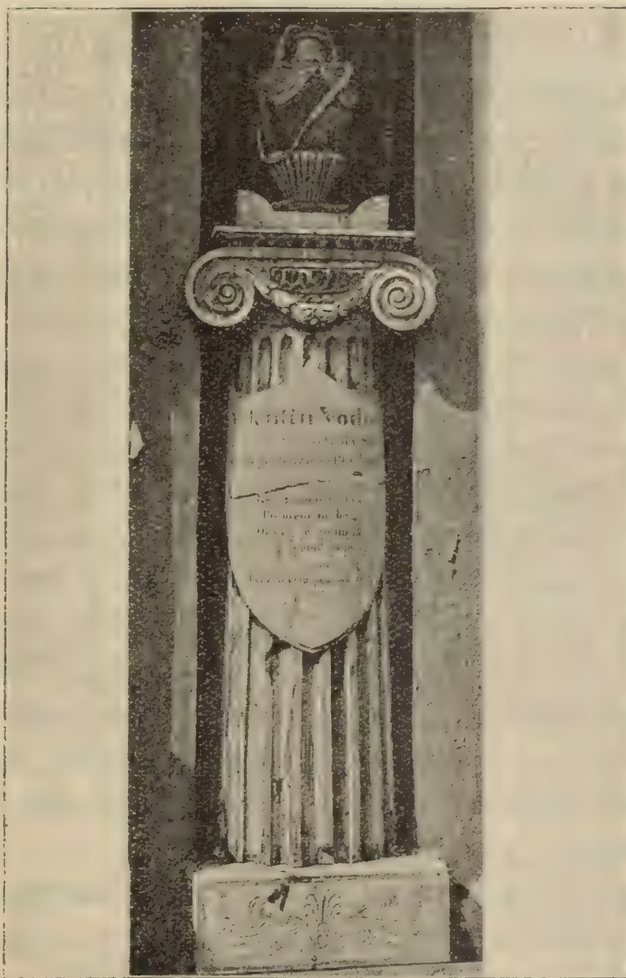
Joannes Dismas Florijančič je bil zatiški cistercijanec in župnik šentviški, ki je izdal v Ljubljani l. 1744. velik zemljevid Kranjskega z deli sosednjih pokrajin. Naslov temu zemljevidu je: „Ducatus Carnioliae tabula chorographica, jussu sumptuque inclitorum provinciae statuum geometrice exhibita, per Joannem Dismam Floriantschitsch de Grienfeld, paroch. et consist. archid. officii Sitticiensis et per Abrahamum Kaltschmidt aeri incisa, Labaci 1744.“ Ta zemljevid je neprecenljive važnosti in občudovanja vreden. Na bakrene plošče ga je vrezal inženir Abraham Kaltschmid. Florijančičev zemljevid je risan približno v merilu 1 : 111.000 in se ozira posebno na goropisne razmere, kar so dotedanji zemljevidi precej zanemarjali. To je prvi stenski zemljevid, na katerem se nahaja ime orjaškega Triglava.

Baltazar Hacquet se je porodil l. 1739. v Le Couquetu na Francoskem ter je bil doktor filozofije in zdravilstva in c. kr. rudniški svetovalec. Hacquet je za Kranjsko zaslužen mož in je bil nekoliko časa profesor anatomije, kirurgije in babištva na ljubljanskem liceju. Leta 1778. je izdal svoje slavno delo „Oryctographia Carniolica oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder“. Koncem prvega dela je tudi slika mesta Idrije in koncem drugega dela več načrtov rudnika. Hacquetovi knjigi je priložen zemljevid Kranjskega in posameznih delov sosednjih pokrajin (1 : 320.000). Na tem zemljevidu so imena zemljepisnih predmetov malone izključno slovenska. Hacquet je bil tudi spreten turist ter je že l. 1779. in 1784. izkušal priti na vrh Triglava. Spisal je tudi „Mineralogisch-botanische Lustreise von dem Berge Terglou in Krain zu dem Berge Glockner in Tirol, 1784.“

Znamenit prirodopisec je bil leta 1723. v Cavalesu na južnem Tirolskem porojeni zdravnik Ivan Anton Scopoli, ki je bil fizik v Idriji in se je zlasti pečal z rastlinoslovstvom.

Leta 1760. je izdal „Flora Carniolica" (drugi natisk l. 1772.) in l. 1763. „Entomologia Carniolica." Kot zdravnik je zaslovel Janez Mihael Žagar, ki se je porodil v Poljanah l. 1702. in je bil fizik v Iglavi na Moravskem. Znanstveno je raziskaval bolj razširjene bolezni in živinsko kugo in izdal znanstven spis „Systema morborum symptomaticum". Umrl je l. 1778.

Anton Linhart je bil rojen l. 1756. v Radovljici in je bil tajnik kranjskih deželnih stanov. Spisal je po virih prvo kranjsko zgodovino v dveh zvezkih „Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs". Ta zgodovinski spis ni dokončan ter sega le do podjarmljenja dežele pod frankovsko oblast. Izdal je pesemsko zbirko „Blumen aus Krain" in poslovenil prvi dve gledališčni igri za slovenski oder „Županova Micika" in „Veseli dan" ali „Matiček se ženi". L. 1788. je izdal zemljevid pokrajine med Dravo in Jadranskim morjem: „Tabula antiqua regionis inter Dravum fluvium et mare Adriaticum". Umrl je v Ljubljani leta 1795. Franc de Pavla Hladnik je bil profesor prirodopisja in rastlinoslovstva na liceju in za francoske vlade profesor na osrednji šoli (akademiji).

V. Vodnikov nadgrobnik.

Jernej Kopitar se je narodil leta 1780. v Repnjah na Gorenjskem in je postal varuh dunajske dvorne knjižnice in v letu 1844. tudi dvorni svetnik. Kopitar je jako slaven jezikoslovec, ki se je temeljito pečal s staroslovenščino, a ima tudi velike zasluge za novoslovenščino. Spisal je mnogo jezikoslovnih in zgodovinskih sestavkov. V Ljubljani se je natisnila leta 1808. njegova slovenska slovnica „Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steiermark“. Leta 1814. ga je vlada poslala v Paris po knjige in rokopise, katere so Francozi l. 1809. iz Dunaja odnesli v Paris. Ta nalog je srečno izvršil. Najimenitniša njegova knjiga pa je „Glagolita Clozianus“, ki je izšla leta 1836. na Dunaju. Ta knjiga obsega star glagoliški rokopis, razlago brižinskih spomenikov, kratko staroslovensko slovnico in majhen slovar. Umrl je na Dunaju leta 1844. in bil pokopan na Marksovem pokopališču. Leta 1897. so pripeljali njegove ostanke v Ljubljano in pokopali pri Sv. Krištofu.

Henrik Freyer se je narodil l. 1802. v Idriji in je bil kustos ljubljanskega muzeja. Slovel je kot prirodoslovec, zlasti kot rastlinoslovec in zemljepisec. Ta učenjak je mnogo potoval po Kranjskem in bližnjih pokrajinah ter je tudi bil eden prvih hribolazcev tedanjega časa. Zanimiv pregled Freyerjevih potovanj nahajamo v njegovih zapiskih. Leta 1837., 1838. in 1841. je potoval po Kranjskem saksonski kralj Friderik Avgust, ki se je jako zanimal za rastlinstvo. Na drugem in večjem tretjem potovanju ga je spremljal kustos Freyer. Freyer je kot očividec prav dobro poznal Kranjsko in je izdal leta 1845. in 1846. stenski zemljevid Kranjskega („Obraz kranske deżele cesarskimu kraljevimu Veličastvu Ferdinandu Pervimu, našimu presvitlimu cesarju, kralju vogerske in češke deżele id. id., vsim spoštovanjem in popolnoma ponižnostjo posvečen in na svetlobo dan od Henrika Freyerja, magistra apotekarije in varha museuma v Lublani“), ki je prav za prav prvi slovenski stenski zemljevid. Ta zemljevid je precej natančen, pregleden in dobro izvršen ter ima mnogo podrobnosti v prirodoznanskem, političnem in kulturnem oziru. Umrl je leta 1866. v Ljubljani. Znamenit rastlinoslovec je bil Ljubljančan Graf (rojen v Ljubljani l. 1801., umrl l. 1838.). Tudi leta 1821. v Idriji rojeni Karol Dežman (Deschmann) je bil rastlinoslovec in se je tudi odlikoval kot

starinoslovec. Bil je kustos ljubljanskega deželnega muzeja in je umrl leta 1889.

Mihael Peternel (rojen l. 1808. na Lanišču pri Novi Oselici) je bil od l. 1852—1860 ravnatelj ljubljanske realke in je umrl l. 1884. Pisal je v realčnih programih o kranjskem domoznanstvu (1852—1853) in zemljepisni osnutek vojvodine Kranjske (1854—1856). O teh spisih se je pohvalno izrazil dunajski vseučiliški profesor Simony; pisal pa je tudi članke o drugih strokah.

Peter Kozler (rojen l. 1824. v Kočarjih na Kranjskem) je bil večinoma v državni službi, od l. 1856. do 1863. notar v Sežani; potem je bil dve leti na Dunaju, ostala leta pa v Ljubljani. Njegovi spisi se nahajajo po raznih časopisih. L. 1864. je izdala Slovenska Matica za svoje člane „Zemljevid Slovenske dežele (1 : 576.000), izdelal in na svitlo dal Peter Kozler. Na Dunaju 1864. risal A. Knorr“. Zemljevid obsega vse Primorsko, Kranjsko, Koroško, Štajersko severno do Gradca, del Ogrskega in Hrvaškega. Kozlerjev zemljevid je bil za tedanjo dobo dobro izvršen in je kolikor toliko ustrezal svojemu namenu. Kozler je bil zaradi veleizdajstva poklican pred vojno sodišče, ker je izdelal „Zemljevid Slovenske dežele in pokrajin“, češ, da je s tem imenom ščuval zoper obstoječi red; bil je pa oproščen obtožbe. Umrl je v Ljubljani l. 1879.

Avgust Dimitz (umrl l. 1886. v Ljubljani kot finančni ravnatelj) je za kranjsko domoznanstvo jako zaslužen mož. Bil je sotrudnik kranjskega zgodovinskega društva in je objavil več zgodovinskih razprav v „Mittheilungen des hist. Vereins für Krain“. Njegovo največje delo pa je dva velika zvezka obsegajoča zgodovina Kranjskega: „Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813 (Laibach, 1874).“

Kranjsko zgodovinsko društvo („Historischer Verein für Krain“) je mnogo storilo za spoznavanje deželne zgodovine. Profesor Richter je v začetku 19. stoletja pospešil preiskavanje deželne zgodovine s temeljitimi razpravami, in člani omenjenega društva so od l. 1846. začenši priobčevali zgodovinske spise v društvenem časopisu „Mittheilungen des historischen Vereins für Krain“. Med sotrudniki so bili: dr. Ulepič, dr. Klun, E. H. Costa, Hicinger, Elze, Jelovšek, Metelko,

Kosmač, Nečasek, dr. Ilwof, P. Radič, Terstenjak, Germonig, Namre, Rebič, Dimitz, Legat in drugi. Muzejsko društvo za Kranjsko izdava od l. 1888. časopis „Mittheilungen des Musealvereins für Krain“ in od leta 1891. tudi „Izvestja muzejskega društva za Kranjsko“ (urednik A. Koblar). Muzealni kustos prof. Alfons Müllner izdava časopis Argo (Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde). Zgodovinske spise so tudi priobčevali „Blätter aus Krain“ (priloga „Laib. Zeitung“). Ti časopisi priobčujejo mnogo sestavkov o domači zgodovini in tudi o drugih strokah.

(O novejših znanstvenikih piše natančneje dr. K. Glaser: „Zgodovina slovenskega slovstva IV. del. II. zvezek“.)

Zgodopisci in zemljepisci so: Ivan Trdina, Janez Parapat, Janez Jesenko, Peter pl. Radič, Alfonz Müllner, Josip Staré, Fr. Steklasa, Fr. Levec, Fr. Šuklje, Simon Rutar, Ivan Vrhovec, Josip Apih, dr. Franc Kos, Ivan Vrhovnik, Anton Koblar, Ivan Lavrenčič, Ivan Šašelj, Evgen Lah, Janko Barle, Vladimir Levec i. dr. Jezikoslovci so: dr. Gregor Krek, Josip Šuman, Maks Pleteršnik, Franc Marn, Franc Hubad, Franc Wiesthaler, Franc Levec, p. Stanislav Škrabec, Viktor Bežek, Rajko Perušek i. dr. Prirodoslovci so: Simon Robič, dr. Simon Šubic, Andrej Senekovič, Ivan Šubic, Ferdinand Seidl i. dr. Modroslovci so: dr. Franc Lampe, dr. Aleš Ušeničnik, dr. Ivan Svetina i. dr. Bogoslovci so: dr. Andrej Čebašek, dr. Ant. Bonaventura Jeglič, Fr. Kosec, Anton Zupančič, Anton Keržič, Anton Žlogar, Andrej Kalan i. dr.

Ustanovitelj slovenskega leposlovnega slovstva je bil prvi slovenski reformator Primož Trubar (l. 1508—1586.) Prvi pisatelji so pisali v cerkvene namene, da bi lažje širili protestantsko vero med slovenskim narodom. Njegova pisava je še nepopolna in nedosledna in jezik reven v besedah in pomešan s tujkami. Boštjan Krelj (rojen v Vipavi leta 1538., umrl kot superintendent leta 1569. v Ljubljani) in Juri Dalmatin sta pisala v lepšem jeziku nego Trubar. Dalmatinu gre zasluga, da je po izvirniku poslovenil sveto pismo. Adam Bohorič (rojen na Dolenjskem, ravnatelj stanovskih šol v Ljubljani, kjer je umrl leta 1598.), učenec Filipa Melanchthona, je spisal prvo

slovensko slovnico; „Arcticae horulae . . ., Witenbergae 1584“; po njem ustanovljen pravopis, bohoričica, je obveljal do l. 1844. Ti pisatelji so glavni zastopniki takozvane protestantske dobe, ki je trajala od l. 1550. do l. 1600.

Protireformacija pa je uničila lepo se razcvitajoče slovstveno delovanje s sežiganjem protestantskih knjig. Slovstveni proizvodi katoliške dobe so razen zadnjih dveh desetletij osemnajstega stoletja glede na notranjo vrednost in na množino precej uborni. L. 1693. ustanovljena „Academia Operosorum Labacensium“ ni imela posebnih slovstvenikov. Glavni zastopnik protireformacije je bil ljubljanski škof Tomaž Hren (Chroen), ki je živel od l. 1560. do l. 1630. in je pisal v čistejšem jeziku nego njegovi sovrstniki in marsikateri poznejših slovstvenikov. Tudi Matija Kastelec (1623—1688), ki je bil kanonik v Novem mestu, je pisal po lepem narodnem slogu. P. Marka Pohlin (rojen l. 1735. v Ljubljani) je bil avguštinec v Mariabrunnu na Dolenjem Avstrijskem, kjer je umrl l. 1801. Pohlinova „Kraynska Grammatika“ ima še mnogo hib in tujk, a pridobil si je zasluge s tem, da je vnel med Slovenci veselje do čitanja in pridobil mlajše nadarjene pisatelje, ki so se začeli pečati tudi s posvetnim pesništvom.

Fran Erjavec.

Novo dobo slovenskega slovstva so začeli Linhart, Kumerdej in Japelj. Zgodopisec Anton Linhart je poslovenil prvi veseloigri. Blaž Kumerdej (rojen l. 1738. na Bledu) je bil šolski nadzornik Celjskega okrožja na Štajerskem in je spisal nedovršeno primerjajočo slovnico; umrl je leta 1805.

Jurij Japelj (rojen l. 1744. v Kamniku) je bil korar v Celovcu in malo pred smrtjo izvoljen za tržaškega škofa; umrl je l. 1807. v Celovcu. Japelj se šteje med najboljše pisatelje Vodnikove dobe in je s pomočjo nekaterih sotrudnikov poslovenil sveto pismo. Spisal je še več drugih spisov in se tudi izkušal v pesništvu.

Prvi znameniti pesnik pa je Valentin Vodnik (rojen l. 1758. v Zgornji Šiški pri Ljubljani, umrl l. 1819. v Ljubljani), ki je bil frančiškan, pozneje pa posveten duhovnik in je službovał na Gorenjskem v Blejskem gradu in na Koprivniku. Pri tej priliki se je natančneje seznanil z obče čislanim baronom Žigo Zoisom (1747—1819), ki mu je bil mecen in mentor in je mnogo pripomogel, da je postal tako slaven pisatelj. Na Koprivniku se je Vodnik najbolj navduševal za turistiko in je bil že l. 1795. na Malem Triglavu. Pozneje je prišel v Ljubljano, kjer je bil učitelj na gimnaziji in za francoske vlade nje ravnatelj, vodja umetelske in rokodelske šole in nadzornik začetnih šol. Po odhodu Francozov leta 1813. pa je dobil bornih 200 goldinarjev pokojnine.

Vodnikovo pisateljsko delovanje je bilo mnogostransko. Njegova narava je vobče strogo lirična, in izmed liričnih pesmi je najlepša „Ilirija oživljena“, v kateri proslavlja Napoleona I. Epične pesmi niso tako jasne, kakor se zahteva od te stroke. Izmed pesniških opisov slovi „Vršac“. Znane so „Pesmi za brambovce“, a poslovenil je tudi nekatere grške in italijanske pesmi.

Vodnik je sicer pisal še bolj v lokalnem, a vendar v krepkem in strogo narodnem jeziku. Odslej se je iznebilo slovstvo vedno bolj pokrajinskega značaja. Kot pesniki so bili na glasu L. Volkmar in St. Modrinjak na Štajerskem, Val. Stanič na Primorskem in Urban Jarnik na Koroškem. Za razvoj jezika so se posebno trudili: I. Kopitar, I. L. Šmigoc, P. Dajnko, Fr. Metelko in U. Jarnik. Vnel se je prepir zaradi slovenskega črkopisja, ki se nazivlje „slovenska abecedna vojska“. Tedaj smo imeli tri črkopise, in sicer bohoričico, danjčico in metelčico. Obveljala je bohoričica, katero je izpodrinila l. 1844. gajica.

Vodnik pa je tudi vplival na prozo in je dobil vrle naslednike. Matevž Ravnikar (rojen na Vačah l. 1776.) je bil tržaški škof in je umrl l. 1845. v Trstu. Njegovi spisi so veči-

noma nabožne vsebine in pisani v lepi in čisti slovenščini. Franc Metelko (rojen leta 1789. v Škocijanu pri Dobravi na Dolenjskem) je bil učitelj slovenščine na ljubljanski gimnaziji in na drugih zavodih ter je umrl l. 1860. Med njegovimi spisi se odlikuje slovnica: „Lehrgebäude der slovenischen Sprache“.

L. 1830. je začel izdavati Miha Kastelec zbirko pesmi raznih pesnikov: „Kranjsko Čbelico“, ki je izhajala pet let. Sprožil je to zbirko Matija Čop, knjižničar ljubljanske licealne knjižnice. Med sotrudniki Kranjske Čbelice so bili: M. Kastelec, I. Zupan, Fr. Prešeren, I. Žemlja, U. Jarnik, Blaž Potočnik, G. Grabner, G. Kosmač, I. Levičnik, I. Ziegler, M. Tušek i. dr.

Dr. France Prešeren se je porodil dne 3. decembra l. 1800. v Vrbi na Gorenjskem. Učil se je na Dunaju pravoslovja in dobil doktorsko čast. Tu se je seznanil s Čehom Čelakovskim, ki je sovrstnike opozoril na izvrstnega lirika, in v Klinkovstroemovem zavodu je bil učitelj slovečemu sorojaku in nemškemu pesniku Anastaziju Grünu (grof Anton Auersperg), ki mu je posvetil lepo pesen „Nachruf an Prešern“ (1849). Služboval je potem v Ljubljani in Celovcu in šele l. 1846. dobil odvetništvo v Kranju, kjer je umrl 8. februarja l. 1849. Njegov nagrobni spomenik ima ta-le napis:

»Ena se tebi je želja spolnila,
V zemlji domači da truplo leži.«

Prešeren je najboljši slovenski pesnik, ki je udomačil mnogo novih stihov in kitic v slovenskem slovstvu. On je kralj v liričnem pesništvu, posebno v sonetu, v katerem mu je bil Petrarca vzor. Dovršene so druge njegove pesmi, glose in gazele. V lirsko-poučnem pesništvu se odlikujejo satire in epigrami. V epičnem pesništvu slovijo balade in romance; največja epična pesem pa je „Krst pri Savici“, v kateri opeva bor ljubezni z usodo in zmago krščanstva nad poganstvom.

Nova slovstvena doba se začenja l. 1843. z ustanovljenjem „Novic“, katere je urejeval dr. Janez Bleiweis vitez Trsteniški (rojen l. 1808. v Kranju, umrl l. 1881. v Ljubljani kot deželni živinozdravnik). Bleiweis je bil slovstveno in

politično delaven in si je pridobil za slovenski narod nevenljivih zaslug. Okoli „Novic“, ki so izhajale do l. 1903., so se zbirali malone vsi tedanji slovstveniki, ki so spisali članke raznovrstne vsebine. Med številnimi sotrudniki se nahajajo med drugimi: M. Vertovec, M. Verne, M. Ravnikar, K. Robida, P. Hicinger, O. Caf, B. Rajč, J. Tušek, Fr. Levstik, M. Majar, D. Trstenjak, J. Trdina, J. Navratil, M. Cigale, G. Kobe, A. Žakelj, J. Volčič, M. Valjavec, Bl. Potočnik, Fr. Jeriša, M. Vilhar in J. Vesel-Koseski.

Jovan Vesel-Koseski (rojen leta 1798. v Kosezah pri Moravčah, umrl l. 1884. v Trstu kot finančni svetnik) je bil glavni sotrudnik „Novic“, ki so priobčile večino njegovih pesmi. Predmet njegovim pesmim so veličastne reči, zatorej ga smemo nazivljati pesnika resnosti in veličastnosti. Posebno dovršeni so njegovi šestomeri in petomeri. Poslovenil je nemške, italijanske, ruske, češke, grške in latinske pesmi. Leta 1846. je lavantinski knezoškof Anton Martin Slomšek (rojen l. 1800. na Ponikvi na Štajerskem, umrl l. 1862.) ustanovil letopis „Drobtinice“, ki je imel mnogo sotrudnikov. Slomšek se odlikuje kot pesnik, životopisec in pisatelj povesti za mladino.

Blaž Potočnik (porojen leta 1799. v Naklem na Gorenjskem) je bil župnik v Št. Vidu pri Ljubljani in je umrl l. 1872. Pisal je v bohoričici, metelčici in gajici. Potočnik je priljubljen pesnik, ki je mnogim svojim pesmim sam zložil napeve. Jože Virk (porojen l. 1810. v Dobu na Gorenjskem) je umrl kot župnik v Ločah na Štajerskem. Virkove pesmi so se v narodu udomačile in se še zdaj rade prepevajo.

Leto 1848. je tudi bilo važno za razvoj leposlovnega slovstva. Dr. Lovro Toman (rojen l. 1827. v Kamnigorici, umrl l. 1870. v Rodaunu pri Dunaju) je leta 1849. priobčil lepe pesmi pod naslovom „Glasi domorodni“, v katerih se zrcali goreča ljubezen do domovine. Ustanovila so se društva s politično in slovstveno smerjo, in začeli so izhajati novi časopisi, od katerih je pa le „Zgodnja Danica“ preživela dobo absolutizma in reakcije. Začelo se je ilirsko gibanje, ki se pa ni udomačilo v širših slojih slovenskega naroda.

Velike zasluge za slovstvo ima Anton Janežič (umrl l. 1869. v Celovcu) kot slovničar, slovarnik in izdavatelj občasnih

časopisov. Izhajale so: „Slovenska Bčela“, „Slovenski Glasnik“, „Cvetje slovenskega naroda“ in „Cvetje iz domačih in tujih logov“. Omenjeni časopisi so priobčevali izvirne romane, lirične in epične pesmi in prevode iz drugih jezikov.

Leta 1870. je na Dunaju začel izhajati Josip Stritarjev „Zvon“, katerega je pozneje nadomestil Fr. Levčev „Ljubljanski Zvon“. Sket je izdaval „Kres“, dr. Tavčar in Hribar pa „Slovana“. L. 1887. je dr. Franc Lampe ustanovil ilustriran mesečnik „Dom in Svet“, katerega sedaj urejujeta dr. E. Lampe in dr. M. Opeka. Od l. 1902. izhaja v Ljubljani ilustriran mesečnik „Slovan“ (založnik Drag. Hribar, urednik Fr. Govekar). Poleg teh pa je še nekaj strokovnih časopisov za posebne stroke. Za razvoj slovstva skrbé nadalje nekatera društva, kakor n. pr. „Slovenska Matica“ (ustanovljena l. 1863.), „Dramatično društvo“ (ustanovljeno leta 1867.) in v Celovcu „Družba sv. Mohorja“ (ustanovljena l. 1852.), ki je imela leta 1902. nad 80.000 članov (od teh jih je bilo nad 31.000 na Kranjskem).

Iz zadnjih desetletij imamo več prav dobrih pesnikov in pripovedovalcev, od katerih hočemo važnejše na tem mestu na kratko omeniti.

Simon Jenko (rojen l. 1835. na Podrečem, umrl l. 1869. v Kranju) je eden prvih naših pesnikov, ki nam kaže v svojih pesmih ljubezen do prirode in domovine. Posebno znane so: „Naprej“, „Pobratimija“ in „Adrijansko morje“. France Levstik (rojen l. 1831. v Retijah pri Velikih Laščah, umrl l. 1887. v Ljubljani kot skriptor licealne knjižnice) je znamenit pesnik, ki je zlagal pesmi, ode in elegije, sonete, romance in balade, legende, otročje igre v pesemcah, zabavljice in puščice itd. Levstik je tudi izboren prozaik. Josip Stritar (Boris Miran) se je porodil l. 1836. v Velikih Laščah in je sedaj profesor na Dunaju. Stritar se odlikuje kot izvrsten liričen pesnik, odličen prozaik in duhovit kritik. Jezik mu je v pesmi in prozi vzoren. Združeval je najboljše pisatelje v „Dunajskem Zvonu“ in sodeluje tudi pri „Ljubljanskem Zvonu“. Družba sv. Mohorja je izdala Stritarjevi knjigi za odrastlo mladino „Jagode“ in „Zimski večeri“.

Simon Gregorčič (rojen l. 1844. na Vrsnem na Goriškem) je znamenit liričen pesnik, kateri se je s svojimi pesmimi izmed

vseh sedanjih pesnikov Slovencem najbolj prikupil. Josip Pagliaruzzi (Krilan) se je porodil v Kobaridu l. 1856. in je umrl l. 1885. V njegovih pesmih se kaže nekoliko Stritarjev in Gregorčičev vpliv. Kot samostalen pesnik se kaže v lepih romancah in baladah. Anton Aškerc (Gorazd) se je porodil l. 1856. pri Sv. Marjeti blizu Rimskih Toplic in je sedaj mestni arhivar v Ljubljani. Slovi kot epičen pesnik, ki je zložil mnogo balad in romanc.

Miroslav Vilhar (rojen l. 1818. na Kalcu, umrl l. 1871.) je bil plodovit pesnik, katerega pesmi so postale večinoma narodne. Svojim pesmim je sam zložil napeve. Anton Žakelj (Rodoljub Ledinski) se je porodil l. 1816. v Ledinah pri Idriji in je umrl l. 1868. pri Leskovcu. Ledinski je eden boljših pesnikov, ki je zložil lirične, a tudi epične pesmi. Anton Umek (Okiški) je bil rojen l. 1838. na Okiču na Dolenjskem in je umrl l. 1871. v Celovcu. Umek je prav dober pesnik, ki je zložil tudi slavospev „Abuna Soliman“, v katerem opeva misijonarja Ig. Knobleharja. France Cegnar (rojen leta 1826. pri Sv. Duhu blizu Škofje Loke, umrl l. 1892. v Trstu) je rodoljuben pesnik, ki se odlikuje po živahni domišljiji in lepem jeziku. Prav lepo je poslovenil nekatere Schillerjeve drame. Matija Valjavec (Kračmanov M.) se je porodil l. 1831. v Srednji Beli in je umrl l. 1897. v Zagrebu. Valjavec je zložil lirske in epske pesmi in je marljivo nabiral narodno blago. Bolj znani slovenski pesniki so še: brata Franc in Josip Cimperman, Anton Funtek, Lujiza Pesjakova, Ivan Jenko (Mirko), Fran Gestrin, Ivan Resman, Anton Hribar, Anton Medved, Fr. Finžgar, Engelbert Gangl, Ivan Cankar, Dragotin Kette, Aleksandrov (Murn) i. dr.

Slovensko slovstvo se ponaša z mnogimi izbornimi pripovedovalci, izmed katerih se najbolj odlikuje Josip Jurčič (rojen l. 1844. v Muljavi pri Zatičini, umrl l. 1881. v Ljubljani.) Jurčič slovi po svojih romanih in novelah in pripoveduje jako zanimivo. Njegove slike so krasne in popolnoma posnete iz naroda. Pisal je povesti iz slovenskega narodnega življenja in zgodovinske povesti. Odlikoval se je tudi na dramatičnem polju ter je spisal dovršeno žaloigro v petih dejanjih „Tugomer“ v peterostopnih jambiških verzih. Tvarina je posneta iz slo-

vanske zgodovine. Janko Kersnik (rojen l. 1852. na Brdu, umrl 1897.) je pisal povesti in romane, ki so jako ugajali. Posebno so se mu posrečile male slike iz kmetskega življenja. Dr. Ivan Tavčar (rojen l. 1851. v Poljanah na Gorenjskem) je spisal razne povesti in „Slike iz loškega pogorja“, v katerih je mnogo humorja.

Bolj znani drugi pripovedovalci so: Simon Jenko, Valentin Mandelc, Fran Erjavec, Fran Levstik, Valentin Zarnik, Lavoslav Gorenjec-Podgoričan, Josip Podmilšak (Andrejčkov Jože), Josip Ogrinec, M. Tonejec, Janez Mencinger, Josip Stritar, Ivan Trdina, Josip Vošnjak, Josip Stare, Fran Detela, Anton Koder, Peter Bohinjec, Fran Meško, Fran Govekar, Ivo Trošt, Fr. Zbašnik, J. Cankar, Radoslav Murnik i. dr.

Pogled v preteklost kaže, da je naša dežela v raznih dobah mnogo trpela in vsled tega v prejšnjih časih zaostala v kulturnem razvoju, a ne po svoji krivdi. Slovenski narod je prebolel vse gorje in ni nikdar izgubil nade v boljšo bodočnost. S ponosom lahko gleda v preteklost, zlasti v slavno dobo turških bojev, ko je kot predstraža krščanstva rešil druge dežele turškega nasilstva. Dal Bog, da se bi odslej naš narod mirno razvijal na političnem in kulturnem polju in se tako bližal boljši bodočnosti!

Kazalo.

Stari vek.

Srednji vek.

Novi vek.

Podobe k besedilu.

